

MARX GAZDASÁGI TANAI

NÉPSZERŰ ISMERTETÉS ÉS MAGYARÁZAT

ÍRTA
KAUTSKY KÁROLY

AZ ÁTTEKINTETT ÉS BŐVÍTETT KIENCEDIK NÉMET KIADÁS NYOMÁN
FORDÍTOTTA
GARAMI ERNŐ

HARMADIK EZER.

1907.
GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST. IV., VERES PÁLNÉ-UTCA. 16.

LÉGRÁDY TESTVÉREK KÖNYVNYOMDÁJA, BUDAPEST.

TARTALOM.

	Lap
<i>Előszó a magyar kiadáshoz</i>	VII
<i>Előszó az első kiadáshoz</i>	XII
<i>Előszó a negyedik kiadáshoz</i>	XX
<i>Előszó a nyolczadik kiadáshoz</i>	XXV

I. RÉSZ.

Áru. Pénz. Tőke.

Első fejezet. Az áru.

1. Az árutermelés jellege	3
2. Az érték	15
3. A csereérték	27
4. Az árucseré	32

Második fejezet. A pénz.

1. Az ár	37
2. Eladás és vétel	43
3. A pénz forgalma	46
4. Érempénz. Papírpénz	49
δ. A pénz egyéb funkciói	52

Harmadik fejezet A pénz átalakulása tőkévé.

1. Mi a tőke?	58
2. Az értéktöbblet forrása	63
3. A munkaerő mint áru	67

VI

II. RÉSZ.

Az értéktöbblet.

	Lap
<i>Első fejezet. A termelés lefolyása</i>	75
<i>Második fejezet. A tőke magatartása az értékképzésnél</i>	84
<i>Harmadik fejezet. A munkaerő kizsákmányolásának foka</i>	90
<i>Negyedik fejezet. Értéktöbblet és haszon</i>	96
<i>Ötödik fejezet. A munkanap</i>	117
<i>Hatodik fejezet. A „kismester” és a tőkés értéktöbblet</i>	133
<i>Hetedik fejezet. A viszonylagos értéktöbblet</i>	138
<i>Nyolczadik fejezet. Kooperáció</i>	144
<i>Kilenczedik fejezet. Munkamegosztás és manufaktúra.</i>	
1. A manufaktúra kettős forrása. Ennek elemei: a részmun- kás és ennek szerszáma	152
2. A manufaktúra két alapformája	155
<i>Tizedik fejezet. Gépezet és nagyipar.</i>	
1. A gépezet fejlődése	162
2. A gépezet értékének átvitele a termékbe	171
3. A gépüzemnek közelebbi hatásai a munkásra	174
4. A gép mint a munkás „nevelője”	184
5. A gép és a munkapiac?	190
6. A gép mint forradalmi tényező	197

III. RÉSZ.

Munkabér és tőkejövedelem.

<i>Első fejezet. A munkabér.</i>	
1. A munkaerő árának és az értéktöbblet nagyságának vál- tozása	211
2. A munkaerő árának átalakulása munkabérre	216
3. Az időbér	219
4. A darabbér	224
ő. A munkabérek nemzeti különfelesége	227
<i>Második fejezet. A tőkejövedelem</i>	231
<i>Harmadik fejezet. Egyszerű reprodukció</i>	234

VII

<i>Negyedik fejezet. Az értéktöbblet átalakulása tőkévé.</i>	Lap
1. Miként lesz az értéktöbbletből tőke.....	239
2. A tőkés önmegtartóztatása.....	243
3. A munkás önmegtartóztatása és egyéb körülmények, amelyek a fölhalmozódásra hatnak.....	246
 <i>ötödik fejezet. A túlnépesedés.</i>	
1. A „vasbértörvény”,.....	251
2. Az ipari tartaléksereg.....	256
 <i>Hatodik fejezet. A kapitalista termelőmód hajnalhasadása</i>	270
<i>Hetedik fejezet. A kapitalista termelőmód alkonya.....</i>	280

Előszó a magyar kiadáshoz.

Marx Károly hatalmas szellemének két nagy alkotása maradt örökségül a mai szocialista nemzedékre.

Az egyik alkotás a történelembölcselet, a másik a társadalmi gazdaságtan köréből való. Az egyik a történelmi materializmus, a másik a Marx-féle értékelmélet.

Bármennyire is külön tudománykategóriákhoz tartoznak ez alapvető alkotások: létrejöttük módja és végső eredményeik azonossága következtében benső összefüggésük kétségtelen.

Marx Károly a gazdasági élet törvényeinek kutatása útján jutott el történelembölcseleti rendszeréhez, a történelmi materializmushoz. És a történelmi materializmus segélyével tudta gazdasági felfedezéseit, gazdasági kutatásainak eredményeit a politikai élet küzdelmeire alkalmazni, tudta levonni végső következtetéseit, tudta megalkotni azt a min-

den ízében egységes, egyöntetű világfelfogást, amely ma az úgynevezett marxista szociáldemokrácia sajátja s ennek politikai és gazdasági törekvéseinek szabja meg irányát és céljait.

Ahhoz a régóta dúló vitához, hogy e két alkotás közül melyik a fontosabb, a jelentéségteljesebb, nem szólhatunk ezen a helyen, valamint ahhoz sem, hogy e két alkotás áll-e szívós, szoros, egymást kölcsönösen föltételező összefüggében, rombadől-e mindkettő, ha az egyik bizonyul helytelennek, avagy nem. Ez a vita különben is meddő, nem érinti a lényegét, nem magát az elméletet, hanem csak annak gyakorlat-politikai alkalmazását befolyásolhatja; magára a tudományos fölismerésre közömbös.

Marx Károly alapvető gazdasági munkája a *Kapital*. Hatalmas elméjéhez méltó alkotás ez, amelyet, sajnos, nem fejezhetett be ő maga. *Engels* Frigyes folytatta a félbenhagyott munkát s nála, ki életében is legközelebbi barátja és dolgozótársa volt Marxnak, jó kezekbe került e mű. De *Engels* kezéből is kihullott a toll, mielőtt befejezhetette volna a nagy munkát és így a *Kapital* negyedik kötetének sajtó alá rendezése és kiadása *Kautsky* Károlyra, Marx és *Engels* e leghűbb és legméltóbb tanítványa, jelen munka szerzőjére maradt.

Mint az előszóban maga *Kautsky* mondja, jelen

munkának célja nem a közönséges értelemben vett népszerűsítés volt, hanem inkább az olvasó előkészítése arra, hogy magát a Kapitált tanulmányozhassa, magát Marxtól megérthesse. Természetes, hogy éppen ezen törekvés következtében jelen munkából a Marx-féle közgazdasági elméletnek rövidre fogott, de egységes és hű leírása lett, amely önmagában is egész és teljes képét nyújtja Marx gazdasági fölfedezéseinek és elmélete jelentőségének.

Marx gazdasági fölfedezéseinek alapvető tényezője az értékelmélet. Ezen a téren Marx teljesen újat alkotott, ezen elméleten fordul meg gazdasági tanainak helyessége s így érthető, hogy éppen ezen elmélet ellen irányult az ellenfelek legtöbb támadása, valamint hogy Marx követői s jelen munkában Kautsky is ezen elmélet kifejtésére és megvédésére helyezték a főszólyt.

Mióta ezen könyv első kiadásai megjelentek, azóta a tudományos szocializmus képviselői és harcosai között nagy forrongás támadt. A Marx-féle tanok, de főleg azoknak gyakorlat-politikai alkalmazása ellen, maga e tanok egyik legelőkelőbb képviselője, *Bernstein* Ede, szállt síkra. *Bernstein* Kautskynak jelen munka megírásánál még hű fegyvertársa és segítője volt. Néhány évvel ezelőtt azonban ellene fordult addig vallott tudományos meg-

győződésének s Marx két nagy alkotását, a történelmi materializmust és az értékelméletet bírálat tárgyává téve, mindkettőt megdönteni, illetőleg értéküket leszállítani igyekezett. Hatalmas irodalmi harc keletkezett ennek nyomán, amely azonban csak kisebb részben forgott a tulajdonképpeni elméletek körül, nagyobbrészt részletkérdésekben való taktikai eltérések eldöntésére irányult. Anélkül, hogy a megindult és ma is folyó vitába beleszólni akar-nánk, – aminek itt nincs is helye – mégis megá-lapíthatjuk, hogy e küzdelemben Marx gazdasági tanainak alapja, az értékelmélet nemcsak megdönt-hetetlen maradt, de a megdöntést erről az oldalról meg sem kísérelték, amennyiben Bernstein is nem az elmélet helyességét, hanem csak a neki tulajdo-nított jelentőséget vonta kétségbe.* Jelen munka tulajdonképpeni tárgya tehát, mondhatjuk, sértetlenül került ki ebből a küzdelemből. Kevesebb hatá-rozottsággal lehet a küzdelem eldöltét megállapítani Marx gazdasági elméletének a mezőgazdaságra tör-tént alkalmazásáról. Ezen a téren a tudományos vi-tatkozás még mindkét részről teljes erővel és nagy készültséggel folyik. A két ellentétes irány képvise-

* L. *Bernstein* Eduard, *Die Voraussetzungen des Sozialismus*. J. H. „Wl Dietz, Stuttgart 1898. – *Kautsky*, *Bernstein und das soziddemokratische Projjramm*. J. H. W. Dietz, Stuttgart, 1898.

lői *Kautsky* és *David** Előbbi Marx gazdasági tanainak teljes érvényét vitatja a mezőgazdaságra is, utóbbi az ellenkezőjét igyekszik bizonyítani. Jelen munkában csak néhány sor jut ennek a kérdésnek, aminthogy ebben az összefüggésben magára az elmélet tudományos helyességére vagy helytelenségére nincs is döntő befolyással az, hogy a mezőgazdaságban is érvényesül-e s ha igen: teljesen-e, avagy csak korlátoltan? A gyakorlati politikusra kétségtelenül fölötte nagy jelentősége van ennek a kérdésnek, azonban minket e helyütt nem érdekel.

Marx Károly egyik nagy érdeme, hogy munkájában, a *Kapital*ban tisztázta a hagyományos közgazdaság zúrzavaros, homályos, sokféle és sokjelentőségű fogalmait. Pontosan, szabatosan elválasztotta egymástól a fogalmakat s mindegyiknek pontos¹, szabatos jelentőségű elnevezést adott. Marx új gazdasági terminológiát alkotott. Ez a *Kapital* olvasásának egyik legfőbb nehézsége azok számára, akik Marx pontos, szabatos kifejezéseit nem tudják pontos és szabatos jelentőségük szerint értékelni. Bősé-

* L. *Kautsky*, *Die Agrarfrage*. J. H. W. L. Dietz, Stuttgart 1899. – *David* Eduard, *Sozialismus und Landwirtschaft*. I. Verlag der sozialistischen Monatshefte, Berlin, 1903.

ges forrása ez a jó- és rosszhiszemű félreértéseknek és félremagyarázásoknak. S ezért Marx tanainak népszerűsítése fölötté nehéz és felelősségteljes munka még azoknak is, akik, mint Kautsky ugyanazon nyelven vállalkoztak erre, amelyen az eredeti mű van írva. A fordító elé pedig ugyanezen felelőségnek súlyát gördíti akadályul e terminológia, amely csak pontos szabatosságában áll helyt a fogalmakért. Hogy sikerült-e ezt az akadályt valamegyest legyőzni vagy sem, azt már most a hozzáértő olvasónak kell eldöntenie.

Budapest, 1903. október havában.

G. E.

Előszó az első kiadáshoz.

Wer wird nicht einen Klopstock loben?
Doch wird ihn Jeder lesen? – Nein.
Wir wollen weniger erhoben,
Und fleissiger gelesen sein.

Lessing e sorait alig lehet a modern írók bármelyikére is több joggal alkalmazni, mint Marxra. E sorok írója hivatásánál fogva kénytelen az újabb német közgazdasági irodalmat figyelemmel kísérni, s e munkája közben azt tapasztalta, hogy nincs név, amelyről gyakrabban történnék említés, mint Marxéről, akinek tanításain, mint egy sarkpont körül fordul meg az újabbkori közgazdasági vitatkozások legtöbbször. Ez azonban éppenséggel nem tölti el jelen sorok íróját azzal a meglepéssel, mint azt róla, a Marx-féle „iskolához” tartozóról – ha ilyenről szó eshetik – feltételezni lehetne, mert sajnos, igen gyakran tapasztalhatta, hogy azok, akik Marxról irtak, műveit vagy egyáltalán nem, vagy csak

igen futólag olvasták. Ha ehhez még hozzávetjük azt, hogy azon Íróknak és tudósoknak legtöbbször, akik Marxxal foglalkoztak, ezt nem az objektív tudományos felismerés kedvéért, hanem inkább bizonyos pillanatnyi érdekek szempontjából tették, akkor nem csodálkozhatunk, hogy Marx tanításairól általánosságban a legferdebb nézetek forognak közköze.

Marxnak nem lehetett feladata, hogy részletesen foglalkozzék e téves nézetek cáfolásával. Egyes tanai, egy szorosra fűzött rendszernek részeit alkotják és csak összefüggésükben érthetők meg. Aki ezt az összefüggést nem ismerte fel, az az egyes tételek taglalásánál mindenkor csak a felszínen fog maradni. Lehetetlen volt tehát a téves nézeteket rövidesen helyesbíteni és ezért vagy a Marx-féle művek beható tanulmányozásának elengedhetetlen szükséges ségére kellett mindenkor rámutatni vagy Marx és Engels sajátos tudományos álláspontját kellett részletes fejtegetések során feltárni. Ilyen munka Engels klasszikus vitája Dühring ellen. Ez a mű több eredményt ért el Marx tanainak ismertetése terén, mint azt magának Marxnak összes rövid, apodiktikus kijelentései arról, hogy egyes tételeket miként kell érteni, tehették volna.

A német irodalomban azonban hiányzik még olyan mű, amely Marx gazdasági tanait röviden ösz-

szefoglalva, közérthetően tárgyalja és magyarázza. Több oldalról történt már ez irányban kezdés, azonban mindannyi töredék maradt.

Jelen munka megkísérli, hogy ezt az űrt betöltse vagy legalább anyagot szolgáltatson a hézagpótláshoz; természetesen alkalmazkodik Marx főmunkájához, a Kapitalhoz és követi annak beosztását is. Marx egyéb gazdasági munkái csak helyivel-közzel voltak bevonhatók nehezebb tételeknek vagy a Kapitalban mondottaknak részletesebb magyarázásánál.

E fejtegetések legelső célja az, hogy mindazok, akik akár idő, akár eszközök hiánya miatt a Kapitált nem tanulmányozhatják, ennek gondolatmenetével megismerkedhessenek. A szerző azonban reméli, hogy fejtegetései a Kapitált olvasók egynemelyikének is meg fogják könnyíteni annak tanulmányozását és hogy egyben sok olvasót fognak arra indítani, hogy megismerkedjenek az eredeti művel, amelyről eddig téves felfogást tápláltak vagy amelynek tanulmányozásától, az első fejezet nehézségei miatt visszariadtak.

Misem tévesebb, mint az a hit, hogy a Kapital írásmódja száraz, nehezen érthető. E sorok írója nem ismer gazdasági művet, amely a fejtegetések világossága és élénksége dolgában, a stílusnak hely-

lyel-közzel valóságos klasszikus szépségével vetekedhetnék.

És mégis nehezen érthető!

Egynémely helyen kétségtelenül. Ez azonban nem az írásmód hibája.

Általános az a feltevés, hogy a nemzetgazdaságtan oly ismeretkör, amelyet mindenki, csak úgy se „szó, se beszéd, minden előismeret nélkül megérthet. Pedig a társadalmi gazdaságtan: tudomány, még pedig egyike a legnehezebbeknek, mert alig van alakulás, amely bonyolultabb, mint a társadalom. Persze a közhelyek ama gyűjteményeinek megértéséhez, amelyeket Marx vulgar-közgazdaságnak nevez, nincs szükség több tudásra, mint amennyire a napi élet üzletszerű eseményeinek forgatagában mindenki önmagától szert tesz. Marx Kapitaljának megértéséhez azonban – mivel e mű, a politikai gazdaságtan bírálatának formájában egy új történelmi és gazdasági rendszer alapjait rakja le – nem csak bizonyos fokú történelmi tudás, hanem ama tények felismerése is szükséges, amelyeket a nagyipar fejlődése nyújt.

Aki nem ismeri, legalább részben, ama tényeket, amelyekből Marx az ő gazdasági törvényeit leszűrte, annak e törvények értelme szükségképpen homályos marad; az csak panaszkodjék miszticiz-

musról és hegelizmusról: az a legvilágosabb fejtegetésnek sem fogja hasznát látni.

Es ez, véleményünk szerint, veszélyes zátony a Kapitált népszerűsíteni akaró minden törekvésre. Marx oly népszerűen irt, amennyire lehetséges volt. Ahol nehezen érthetővé vált, ott a hiba nem az ő nyelvezetében, hanem a tárgyban és az olvasóban rejlik. A nehezen érthető soroknak egyszerűen könynyebben érthető mondatokká való formálása, csak a kifejezés pontosságának rovására történhet: a népszerűsítésből parlagosítás kell, hogy legyen.

Ennek felismerése szabta meg a szerző feladatát. Nemcsak a nyelvezet pusztá megváltoztatásából állott ez tehát. Marx, mint már említettük, oly népszerűen és e mellett oly röviden és szabatosan irt, hogy a szavaitól való eltérés, igen gyakran, csak a helyes értelem rovására történhetett volna.

A szerző ezért Marx műveiből, az egyes helyeknek egész sorát szó szerint idézte. Ezen részletek idéző jelek közé vannak foglalva s ha nincs más jelzés, úgy a Kapitalból valók.

A feladat egyik része abból állott, hogy az olvasó figyelme felhívassék ama tényekre, amelyek az elméleti fejtegetéseknek alapjait szolgáltatják. Erre különösen az első részben volt szükség. Marx a legtöbbször maga is utalt e tényekre, de leggyakrabban

csak oly módon, hogy az rendszerint felötlő nem volt. Más helyeken kénytelen volt a szerző, a maga felelőssége mellett rámutatni bizonyos tényekre. Ez főleg az első fejezet első paragrafusára vonatkozik. Jelen munkában csak utalásról lehet szó; a Kapitalnak alapját tevő tények részletes tárgyalása nemcsak az adott hely kereteit, de a szerzőnek erejét is messze túlhaladná. Nem jelentene kevesebbet, mint az emberiség történelmének az őskorszaktól való megírását. A Kapital lényegében történelmi munka. Ez igen felismerhetően tolul előtérbe azokban a fejezetekben, amelyek a modern ipart tárgyalják. Nemcsak elméleti fejtegetéseket tartalmaznak, hanem kiterjedt történelmi kutatásokat is oly tárgyakról, amelyeket eddig vagy sehogysem, vagy csak igen tokéletlenül vizsgáltak. Ezen fejezetek az elméleti fejtegetéseknek alapjait tevő tények oly nagy sokaságát nyújtják, hogy azok megértése minden egyéb előismeret nélkül, minden gondolkodni tudó számára, lehetséges volt. Itt tehát más volt a feladat. A helyre való tekintet csak a legfontosabbnak kiemelését engedte meg. Arra kellett tehát törekedni, hogy ennek ellenére is megőriztessék az elméleti fejtegetések történelmi jellege, amelyek, ha a közbeszó láncszemek nélkül adattak, itt-ott más jelleget öltöttek és egy és más állítást a feltét-

lenség látszatával ruháztak fel, holott azok csak bizonyos történelmi előfeltételek mellett érvényesek.

Jelen munka nemcsak Marx tanainak taglalása akar lenni, hanem egyúttal vezető a Marx-féle műveknek eredetiben való tanulmányozásánál. A szerző ezért feljogosítottnak tartotta magát arra, hogy oly részleteket, amelyek nézete szerint eddig kevés figyelemben részesültek, vagy amelyekből könnyen származtak félreértések, behatóbban tárgyalja, semmint az jelentőségüknek az elméleti fejlődés terén megfelelnie; valamint rövidebben elintézhetőnek vélt más tételeket, ha azok már közismertekké, elfogadottakká lettek és így nem kellett félreérthetőségüktől tartani. E könyvecske gyakorlati hasznának növelésére, a tényleges állapotoknak pl. a gyáripari törvényhozásnak taglalását, a Marx által tárgyalt időponton túl, a legújabb korig folytattuk.

Az egyes fogalmaknak Marx által használt sajátos elnevezését megtartottuk. Az idegen szavakat azonban a lehetőség szerint kerültük. Természetes, hogy nem lehetett őket teljesen nélkülözni. A német ftep a maga kultúráját és tudományát nemcsak önmagából fejlesztette; számos fogalmat, sőt egész^a gazatait a tudománynak és ezzel egész sorát az el-

nevezéseknek más nemzetektől vette. Ebből következik, hogy egy sereg idegen szót használunk, amely vagy csak a kifejezés értőkének és- tömörségének rovására, vagy éppenséggel egyáltalán nem pótolható. Az idegen szó fordítását zárjel közé foglalni oly gyakorlat, amelylyel a szerző nem rokonszenvez. Ha van egy teljes értékű megfelelő német szó, akkor mindjárt azt kell használni. Ha nincs, akkor a fordítás nem sokat segít. Ebben az esetben az író feladata az idegen szót oly összefüggésben használni, hogy a gondolkodni tudó olvasó könnyen felfoghassa annak értelmét. Csak ahol először fordulnak elő bizonyos ritkább idegen szavak, ott fűztük zárjelek közt melléje a megfelelő vagy a legmegfelelőbb német kifejezést, hogy így az idegen szó megértését *megkönnyítsük*, anélkül, hogy az olvasó a ném'et szóval az idegen szó értelmét teljesen fedezettnek tartsa.

Előmunkálatok közül csak igen keveset használhattunk. Ki kell azonban emelni a Kapitalnak francia kivonatát *Devillétől** amelynek szerző nagy hasznát látta. E helyen köszönetet is kell mondania Deville szeretetreméltó készségéért, amelylyel jelen

* Gabriella Deville, Le Capital par Carl Marx, résumé et accompagné d'un Aperçu sur le Socialisme scientifique. Paris, Henry Oriol. 324 o.

munka javára saját munkájának német kiadásáról lemondott.

Nagyban előmozdította jelen munkát *Bernstein* Ede baráti közreműködése és munkálkodása, aki nem szorítkozott pusztán utalásokra, tanácsokra és a kéziratnak kritikai áttekintésére, hanem önállóan dolgozta ki e könyvnek különféle fejezeteit, így például a nagyiparról szóló nagy és fontos fejezet (a második részben) majd teljesen tőle származik.

Ezen segítséget és támogatást annál hálásabban fogadja szerző, mennél inkább tudatában van feladata nehézségeinek. Nagy, eredeti szellemi termékek népszerű tolmácsolására is talál az a mondás, amelyet Lessing Conti herceggel mondat a festészetéről: „Ó, hogy nem festhetünk mindjárt a szemünkkel! Azon a hosszú úton a szemből a karon át az ecsetbe: mily sok megy veszendőbe!”

Ha két festő tökéletesen ugyanazt a tárgyat veti vászonra, úgy az, a két kép mindegyikén, más-más alakot fog ölteni. Amit az egyik észrevesz, azt a másik nem látja meg; amit az egyik jelentősnek hisz, az a másik szemében mellékes; amit különféleképpen látnak, azt ismét különféleképpen örökítik meg. Az eredetinek hű felismerése nehéz: hű megörökítése még nehezebb.

Amit szerző e könyvben nyújt, az nem Marx Kapitaljának fényképe, amely az eredetit vonalról-vonalra, hűen kibővíti, de színtelenül tükrözi vissza, hanem oly kép, amelynek egyéni a színezése és egyéni a rajza.

Bár a fejtegetések, a nehézkesség elkerülése végett gyakran apodiktikusok, kérnünk kell az olvasót, hogy sohase feledje el, hogy nem Marx, hanem a szerző az, aki hozzá szól, aki Marx gazdasági tanairól néki *leírást* nyújt. Ezt lehet szerény feladatnak tartani, e sorok írója azonban fölötte meg lesz elégedve, ha ez sikerülni fog; ha hozzájárulhat azon igazságok terjesztéséhez, amelyeket egy fáradhatatlan kutató, alapos tudós, nagy gondolkodó, egész élete munkájának gyümölcseként hozott napvilágra.

London, 1886. október havában.

Kautsky K.

Előszó a negyedik kiadáshoz.

Jelen könyv első kiadásának megjelenése óta igen megváltozott azoknak a fennálló körülményeknek egynémelyike, amelyekre az elméleti fejtegetések megvilágításánál hivatkozás történt, örömmel ragadtuk meg tehát az alkalmat, amelyet a jelen újabb kiadás nyújtott, hogy elévültét kihagyhasunk és az újabb fejlődéssel számot vethessünk.

A stílus szempontjából is áttekintettük a munkát és azon helyeket, amelyek nehezebben érthetőkké látszottak, könnyebbekké tettük.

Ezen külsőségeken kívül mit sem találunk megváltoztatandónak. A könyv lényegében maradt a régi.

Célja eredetileg csak az volt, hogy a német ajkú proletároknak tegye könnyebbé Marx műveinek tanulmányozását.

Örömmel láttuk azonban, hogy eszköze lett annak, hogy Marx Kapitaljának tartalma legalább

némiképpen tétessék hozzáférhetővé azon nemzeteknek, amelyek, egy vagy más okból, e mű fordításához még nem juthattak. Jelen könyvet lefordították svéd, cseh és lengyel nyelvre. További fordítások most készülnek.

E sok fordítás egyik megnyilatkozása az érdeklődés ama számos jelentőségének, amelylyel ez idő szerint minden ország proletárjai viseltetnek Marx tanai iránt és annak a jelentőségnek, amelyet az „Internationale” megalapítójának eszméi nyertek a küzdő proletáritus számára.

Új nemzetközi munkás-szövetség keletkezik, sokkal nagyobb és hatalmasabb, mint az előbbi. Neim szervezet kapcsolai fűzik egybe. A proletároknak közös érdeke minden kapitalista termelésű országban: az *anyagi* kapocs, amely egybefűzi őket, a *szellemi* kapcsolat, amely egyesíti őket – ezt túlzás nélkül lehet elmondani – a Kapital eszmetartalma. Vajha ezen irat is hozzájárulna minden ország proletárjainak egyesüléséhez, e szellemi kapcsolat által.

Stuttgart, 1892 október havában.

Kautsky K.

Előszó a nyolcadik kiadáshoz.

Két esztendővel e könyvecske azon utolsó kiadása után, amelyet a mostani, nyolcadik kiadás előtt áttekintettem, megjelent a Kapital várva-várt harmadik kötete, amely oly sok új és meglepő föl ismeréséhez juttatott minket. Marx gazdasági tanainak ismertetésébe ezidőtől fogva természetesen beletartozott e harmadik kötet főtartalmának vázlata is. Ez azonban nem egyszerű dolog és több nyugalmat és időt igényel, mint amennyi fölött én rendelkeztem azóta. Éppen a harmadik kötet megjelelése után foglalta le teljes figyelmemet az agrárkérdés, és az új jutottam e körben való tanulmányaim külső befejezéséhez, már a revizionista-irány által fölidézett elméleti harcok vettek teljesen igénybe. Most, úgy látszik, a marxizmusnak ez a legújabb válsága is le van győzve; most azonban teljes erőmmel más feladat felé kell fordulnom, amelyet a két most említettért már is túlsoká hanyagoltam el: ki-

adni az értéktöbbség elméleteinek, Marx által hátrahagyott, körülbelül 1500-1600 nyomtatott oldalnyi történelemkritikai ismertetését, amely egy részét alkotja a Zur Kritik der politischen Oekonomie kéziratának s amelynek kiadását Engels a Kapital negyedik kötetének pótlásaként tervezte.

Széleskörű nemzetközi levelezésem és szerkesztői munkálkodásom amúgy is megszorítják ez óriási mű kiadására fordítható időmet; világos, hogy legalább minden halasztható munkát elhalasztók.

Így még most sem jutok ahhoz, hogy a Gazdasági tanok szükséges kibővítését elvégezzem. Megelégedtem azzal, hogy az egészet átvizsgáltam, egy-néhány régi adatot a munkásvédtörvényekről, statisztikai számot és más ilyest újjal pótoltam és beillesztettem egy új fejezetet Értéktöbbség és haszon címen, amelyben legalább a harmadik kötet alapját, az átlagos haszonrátát fejtem ki röviden.

Különben mit sem találtam megváltoztatandónak. Széles körben terjedt el az a nézet, amelyet egynémely marxista is magáévá tett, hogy a Kapital első kötetének általunk, marxisták által eddig képviselt értelmezését a harmadik kötet teljesen megdöntötte és tarthatatlanságát kétségtelenné tette. Mi sem tévesebb, mint ez. A harmadik kötet megjelenése után átvizsgáltam jelen könyvet és el-

méleti szempontokból a legkisebb változtatást sem láttam szükségesnek. Persze, már jó előre is remélhettem, hogy erre az eredményre jutok, mert Engels az első kiadás kéziratát akkor vizsgálta át és helyezte, amikor már a harmadik kötet tartalmát ismerte. Ha olyan álláspontot talált volna benne, amelyet a harmadik kötet leront, akkor bizonyára figyelmeztetett volna erre.

Azon a területen, amelyet a Kapital első kötete elsősorban vizsgál, amely a szocialistát főképpen foglalkoztatja és amelyet a jelen munkában is szinte kizáróan tárgyaltunk: a tőkésosztály és a munkásosztály egymásközi viszonyának területén az érték-többlet átalakulása haszonná nem játszik szerepet; itt teljesen elegendők az érték és értéktöbblet törvényei. Ez volt az oka annak is, hogy Marx az első kötetben a haszontól teljesen eltekintett.

De azért nem szabad azt képzelni, mint számosan teszik, hogy Marx, midőn az első kötetet írta, csak az érték és értéktöbblet törvényeit ismerte és az ő haszonráta-elmélete csak zavarában utólag kikokoskodott egerút volt. hogy értékelméletét a valósnak látszólag ellentmondó jelenségeivel összhangba hozza. Ellenkezőleg, midőn Marx az első kötetet megírta, fejében az egész elmélet, beleértve^a haszon és földjáradék törvényeit, teljesen készen

volt és ha kifejtésével soha sem, jutott formai befejezéshez, úgy ennek oka lelkiismeretessége volt, amely újra és újra az újonnan fölmerült tények tanulmányozására készítette és éppen nem azon múlt, hogy önmagával nem tudott megegyezni.

Ez kétségbevonhatatlanul világossá lesz mindenki számára, mihelyt a *Theorien des Mehrwerth* fejtegetései nyomtatásban megjelennek. A kéziratban, amely az 1861-63. esztendőkből származik, már a harmadik kötet valamennyi elmélete ki van fejtve. Ha a harmadik kötet lerontaná az elsőt, skkor Marx emezt, amely 1867-ben jelent meg, elvette volna, már mielőtt megírta volna!

A *Theorien des Mehrwerth* a Marx-féle érték-többlet-elmélet megértésére nem kevésbé lesz fontos, mint magában a munkában vizsgált és bírált elméletek megértésére. Remélem, hogy sikerülnöm fog minden akadály ellenére is rövidesen átadni a nyilvánosságnak Marx életalkotásának ezen befejezését.*

Berlin-Friedenau, 1903 május havában.

Kautsky Károly.

* A könyv első és második kötete közben már tényleg megjelent. Címe: *Theorien über den Mehrwerth* (Elméletek az érték-többletről). Marx hátrahagyott kézíratai alapján kiadta Kautsky K. Megjelent J. H. W. Dietz Nachfg. kiadásában, Stuttgart 1905.

I. RÉSZ.
ÁRU. PÉNZ. TŐKE.

ELSŐ FEJEZET.

Az áru.

I. Az árutermelés jellege.

Marx az ő Kapualjának feladatául a ma uralkodó *kapitalista temelőmód* kikutatását szabta meg. Művében nem a termelésnek alapját tevő *természeti törvényekkel* foglalkozik; ezeknek kutatása a fizika és vegytan és nem a politikai gazdaságtan feladatai közé tartozik. Másrészt nem csak a termelésnek, a legtöbb népnél azonos formáinak vizsgálatát tűzte ki feladatául, mert hiszen az ilyen vizsgálódás csak oly közhelyeket juttathat napvilágra, mint aminő az, hogy az embernek, hogy termelhessen, állandóan szüksége van szerszámokra, földre és élelemre. Marx inkább a társadalmi termelés bizonyos oly formáinak fejlődési törvényeit kutatta, amelyek sajátosságai egy bizonyos időnek (az utolsó évszázadoknak) és bizonyos nemzeteknek (az európaiaknak vagy az innen származóknak; a legutóbbi időben a termelés e módja más nemzeteknél, így pl. a japánoknál és hinduk-

nál is kezd meghonosodni). Ezen ma uralkodó kapitalista termelőmód, amelynek sajátosságaival közelebbről fogunk megismerkedni, szigorúan el van választva más termelőmódtól, így pl. a hűbérítőtől, amely a középkorban Európában uralkodott, vagy az őskommunizmustól, amelylyel a népek fejlődésének küszöbén találkozunk.

Ha a mai társadalmat tekintjük, akkor azt látjuk, hogy vagyona *árúkból* áll. Az áru oly munkatermék, amelyet nem a termelőnek, vagy hozzátartozóinak *saját használatára*, hanem; más termékekkel való *kicserélés* céljából hoztak létre. Tehát nem *természeti*, hanem *társadalmi* sajátosságok azok, amelyek valamely terméket áruvá tesznek. Egy példa ezt világossá teszi. Az a fonál, amelyet egy leány, egy ősi parasztháznál, a család használatára lenből fon, hogy belőle vásznat szőjenek: *használati tárgy*, de nem *áru*. Ha azonban egy takács fon lenfonalat, hogy ezt a szomszéd földművesnél búzáért becserélje, vagy éppen, ha a gyáros nap-nap után sok métermázsányi lent dolgoztat föl, akkor az *áru*. Kétségtelenül használati tárgy *is*, azonban olyan használati tárgy amelynek bizonyos társadalmi szerepet kell játszania, azaz amely kell, hogy kicseréltesse. A lenvászon nem látható, hogy áru-e vagy se. Természeti alakja teljesen azonos lehet, akár a parasztkunyhóban szőtte a parasztleány a saját keblégyé számára, akár a gyárban termelte a gyári leány, aki maga talán soha egyetlen fonalat sem fog belőle elhasználni. Csak társadalmi szerepén, azon a *társadalmi funkción*, amelyet végez, lehet fölismerni, hogy áru-e vagy sem.

Már most a kapitalista társadalomban a munkatermékek mind fokozottab mértékben öltenek áruformát; ha mai

nap még nem minden munkatermék áru, akkor ennek csak az az oka, hogy eltűnt termelő módoknak maradványai nyúlnak még be a mostaniba. Ha ezektől a jelentéktelen maradványoktól eltekintünk, mondhatjuk, hogy ma *minden munkatermék áruformát ölt*. A mai termelőmódot nem érthetjük meg, ha az áru jellegével nein jövünk tisztába. Ezért munkánkat az áru vizsgálatával kell kezdenünk.

Véleményünk szerint azonban igen elő fogja segíteni ezen kutatás megértését, ha mindenekelőtt az árutermelés jellegzetes sajátosságait taglaljuk, szembeállítva azokat a termelés más formáival. így érthetjük meg legkönnyebben Marx ama álláspontját, amelyre az áru kutatásánál helyezkedett.

Amennyire az emberiség történetében visszapillant-hatunk, mindenütt látjuk, hogy az emberek kisebb vagy nagyobb társaságokban szerezték meg létfenntartásukat, hogy a termelésnek mindenkor *társadalmi* jellege volt. Marx ezt már kifejtette Bér munka és Tőke című cikkében,* amely 1849-ben a Neue Rheinische Zeitung-ban jelent meg.

„A termelésnél az emberek nemcsak a természettel lépnek vonatkozásba” mondja itt. „Úgy termelnek, hogy bizonyos mód szerint együtt működnek és tevékenykedéseiket egymással kicserélik. Hogy termelhessenek, bizonyos vonatkozásba és érintkezésbe lépnek egymással és csak e társadalmi vonatkozásokon és összeköttetésekben belül lépnek vonatkozásba a természettel, történik a termelés.”

„A termelőeszközök jellege szerint természetesen külön-

* Újabbán mint külön füzet magyar nyelven is megjelent.

félék lesznek azon társadalmi vonatkozások, amelyek a termelők között létrejönnek, a, feltételek, amelyek szerint tevékenykedéseiket kicserélik és amelyek szerint a termelés egészében részt vesznek. Egy új hadiszernak, a lőfegyvernek feltalálásával szükségszerűen megváltozott a hadsereg egész benső szervezete, megváltoztak a körülmények, amelyeken belül egyes egyének hadsereget alkottak és mint hadsereg működhettek; megváltozott egyúttal a különféle hadseregek viszonya egymáshoz is.”

„A termelőeszközök és erők változásával és alakulásával megváltoznak, átalakulnak tehát ama társadalmi viszonyok is, amelyekben az egyének termelnek: a társadalmi termelés viszonyai. A termelés viszonyainak összessége alkotja azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak neveznek; oly társadalomnak, amely a történelmi fejlődésnek meghatározott fokán áll, amely sajátos, megkülönböztető jelleggel bír.” Egy néhány példa tegye ezt világosabbá. Tekintsünk valamely ősnépet, amely a termelésnek alacsony fokán áll s amelynél az élelemszerzésnek legfőbb módja a vadászat, mint pl. az indiánoknál. Dodge: A távol nyugot mai indiánjai című munkájában következőképpen írja le az indiánok vadászatainak módját:

„Miután a fejre és szívre csak alkalomadtán van szükség, a gyomor követeléseiben azonban folytonosak, ezért a törzs rendszerint a „harmadik rend” uralma alatt áll. Ez a hatalom a törzs összes vadászaiból áll, akik céhszerű alakulást képeznek, amelynek döntései ellen a maguk külön birodalmában nincs felelősség. A cheyermok e férfiakat „kutyakatonáknak” nevezik. Az ifjabb és tevékenyebb főnökök minden-

kor e „kutyakatonák” közé tartoznak, azonban nem parancsnokaik is szükségképpen. A „katonák” szóbeli megállapodással maguk intézik el általános ügyeiket, amelyeknek részleteit, a közülök kiválasztott, legnevesebb és legélesebb eszű vadászokra bízzák. E „kutyakatonák” közt van sok ifjú, akik a harcosok fölavitó próbáját még nem állották meg. Egy szóval ez a vadászceh magában foglalja a törzs összes munkaképes elemeit és azt a hatalmat alkotja, amely a nőket és gyermekeket megvédi és élelmezi.”

„Minden évben nagy őszi vadászatok tartanak, hogy lehetőleg minél több vadat ejtsenek és jelentékeny húskészletet száríthassanak télire. Ilyenkor a „kutyakatonák” a nap hősei és jaj annak a szerencsétlennek, aki az ő, akár önkényes, akár demokratikus intézkedéseiknek legjelentéktelenebbjét is figyelmen kívül hagyja. Ha mindennel elkészültek, akkor a legügyesebb vadászok korán, hajnalhasadás előtt útra kelnek. Ha több bivalycsordát fedeznek fel, akkor azt szemelk ki áldozatul, amely helyzeténél fogva a legkönnyebben keríthető körül és támadható meg, a többi csorda nyugtalanítása nélkül . . . Ezen idő alatt a törzs összes férfiai, akik képesek résztvenni a bivalyok lemészárolásában, egy csoportban, hallgatagon és az izgalomtól reszketve lóháton várakoznak valamely, a bivalyok látókörén kívül eső szakadékban. Ha a csorda alkalmas helyen van, akkor a vezető vadászok felosztják embereiket és az ezen időre e célra kiszemeltek vezetése mellett, megjelölt helyeikre küldik. Ha a vezető vadász látja, hogy mindenki a maga helyén van és tetre kész, akkor megkísérli egy lovascsapattal megkerülni a csordát és a nyitva maradt oldalt elzárni. Majd megadja a jelt s erre az

egész raj oly fülsiketítő ordítással támad a vadra, amely a holtakat is feltámaszthatná. Néhány perc multán teljes erővel folyik a mézárulás; a csorda néhány tagja talán áttörte a kört, ezeket azonban nem üldözik, ha más csordák is vannak a közelben.”

„Amikor csak íjat és nyilat használtak még, akkor minden harcos ismerte a maga nyilait és nem esett nehezére kikeresni az általa megölt bivalyokat. Ezek az ő kizárólagos egyéni tulajdonát képezték, ha csak nem kellett egy részszel, a hozzátartozók nélkül maradt özvegyek és árvák számára adóznia. Ha több harcosnak a nyilait találták valamely megölt bivalyban, akkor a tulajdonjogot azok helyzete szerint állapították meg. Ha minden nyíl halálos sebet okozott, akkor a bivalyt szétosztották, vagy nem; ritkán, valamely özvegynek ítélték oda. Az ilyen ügyekben a legfőbb vadász ítélkezett, azonban az ő ítéletei ellen még a „kutyakatonák” általános ítéletét lehetett felhívni. Mióta azonban a lőfegyverek általános használata lehetlenné teszi az elejtett bivalyok identifikálását, kommunistábbakká lettek az indiánok* és az elejtett vadak összes húsát és bőrét, az egyenletes felosztásnak egy általuk feltalált mórtéke szerint, osztják szét.” (206-211. oldal.)

Látjuk, hogy ez a vadász nép *társasan* termel; a munkának különféle formái működnek nálunk egybe, hogy közös eredményt érhessenek el.

Már itt találkozunk a munkamegosztásnak és a terv-

* Azaz hogy így kellene mondani: *ismét* kommunistákká lettek. Mert eredetileg az indiánok egész háztartása, tehát a vadászatok eredményének felosztása is kommunista volt.

szerű együttműködésnek (kooperáció) ** kezdeteivel. Képességük szerint különféle munkát végeznek a vadászok, de mindannyian egy közös terv szerint. A különféle munkák együttműködésének, vagy mint Marx mondja a. Bémunka és Tökében, a „tevékenységek kicserélésének” eredményét, a vadász-zsákmányt nem *cserélik* ki, hanem *felosztják*.

Csak mellékesen utalunk arra, hogy a termőeszközöknek változásával (az íjnak és nyílnek pótlása a löfegyverrel) bekövetkezett a felosztás módjának megváltozása is.

Vizsgáljunk már most egy másik magasabb fokú társadalmi termelőrendszert, pl. a földművelésen alapuló *indus faluközösséget*. Az ezekben uralkodott őseredeti kommunizmusból már csak szegényes maradványokat találunk Indiában. De még Nearch, macedóniai Nagy Sándor tengernagya, Strabo szerint (XV. I. 66.) Indiának oly vidékeiről adott hirt, ahol a föld közös tulajdon volt, ahol azt a falubeliek közösen munkálták meg s ahol annak eredményét, a termést egymás között osztották fel. Elphinston szerint ez a közösség még századunk elején India több részében fennállott. Jávában a faluközösség oly formában áll fenn, hogy a szántóföldet időről-időre újra felosztják a falubeliek között, akik a maguk részeit nem magántulajdonként, hanem csak bizonyos ideig való használatra bírják. Elő-Indiában a szántóföld már leg-

** „A munkának azon formáját, amelynél ugyanazon, vagy különféle, de egymással összefüggő termelőfolyamatban, többen terszerűen dolgoznak egymással vagy egymás mellett: kooperációnak nevezzük” (323. oldal). Tíz oldallal később ezt mondja Marx egy jegyzetben: „Linguetnek talán igaza van, mikor Théorie des Lois civiles-jében a vadászatot mondja a kooperáció első formájának.”

többnyire az egyes falubeliek magántulajdonává lett, az erdő, legelő és a munkálatlan föld azonban még sok helyen közös tulajdon, amelyet minden egyesnek, a közösséghez/ tartozónak joga van használni.

Ami minket különösen érdekel azokban a faluközösségekben, amelyek az angol uralom bomlasztó hatásának, nevezetesen az általa életbeléptetett adórendszereknek nem estek áldozatul, az az a jelleg, amelyet bennök a *munkamegosztás* öltött. Már az indiánoknál talákoztunk ezzel; az indusok faluközössége még sokkal magasabb fokút nyújt.

Az előljáróság mellett, amelynek, ha egy személyből áll, pateel, ha többől (rendszerint ötből), akkor pants a neve, találunk az indus faluközösségben egész sor hivatalnokot: a karnamot vagy matsaddit, aki mint számvívó a közösség pénzügyeit rendezi annak egyes tagjaival, más közösségekkel és az állammal szemben; a talliert, akire a bűnesetek és kihágások kinyomozása és egyúttal az átutazók védelme s azoknak elkísérése a közösség határáig van bízva; a totit, aki a határt őrzi, a földet méri s akinek gondja, hogy a szomszédos közösség el ne tolhassa a határokat, ami különösen rizsföldeknél igen könnyen fordul elő; a vízfolyások felügyelőjét, akinek arra kell ügyelnie, hogy azok rendben legyenek, kellően nyitva vagy zárva tartassanak és hogy így minden földterület kellő vízhez jusson, ami a rizsültetvényénél felette nagyfontosságú; a brahmant a szükséges istentiszteletek elvégzésére; a tanítót, aki a gyermekeket az írni és olvasni tudásra tanítja; a naptár-brahmant vagy csillagászt, akinek a vetés, cséplés vagy más fontos munkák számára a szerencsés vagy szerencsétlen napokat kell előre kikutatnia; a kovácsot,

az ácsot és kerekest, a fazekast, a mosót, a borbélyt, a pásztor, az orvost, a devadasit (táncos leány), sőt itt-ott még egy énekest is.

Mindezeknek a közösség és annak tagjai számára kell dolgozniuk és ezért vagy a földterületből vagy az aratásból való részesedéssel kárpótolják őket. Itt is, e nagy fejlettségű munkamegosztásnál is, *a murútak együtműködésével és a termékek felosztásával* találkozunk.

Vegyünk még egy mindenki előtt ismeretes példát: egy patriarchális parasztcsaládot, amely önmaga elégíti ki saját szükségleteit. A gazdálkodás ezen alakulása a termelésnek oly formáiból fejlődött, mint aminőt épp az indus gazdálkodási közösség leírásánál vázoltunk; a termelésnek oly módjából, amely minden közelebről ismert kultúrnép fejlődésének küszöbén kimutatható.

Az ily parasztcsaládban szintén nem találkozunk elszigetelt egyénnel, hanem társas, együttes cselekvést, oly munkáknak egybefonódását látjuk, amelyek az életkor, a nemek, az évszakok szerint változnak. Szántanak, aratnak, gondozzák az állatokat, fejnek, fát gyűjtenek, fonnak, szőnek, varrnak, kötnek, faragnak, ácsolnak és így tovább. A legkülönbözőbb munkák szövődnek össze, hatnak egymásra. Az egyes munkások itt épp oly kevésbé *cserélik ki* a termékeket, mint az előbbi példában, hanem azokat a viszonyoknak megfelelően *felosdják* közöttük.

Tegyük már most fel, * hogy az előbb leirt faluközös-

* A tényeknek egész sorozata bizonyítja, hogy az árutermelésnek első fejlődése a valóságban ahhoz hasonlóan történt, mint azt az itt következő sorokban vázoljuk. Természetes, hogy nem kö-

ség termelőeszközei annyira tökéletesednek, hogy a földművelésre ezentúl kevesebb munkát kell fordítani, mint eddig. Ezáltal munkaerők szabadulnak fel, amelyek, ha a rendelkezésre álló segítő eszközök ezt lehetővé teszik, talán arra fordítatnak, hogy a falu határában belül fekvő tűzkőbányát kiaknázzák és köveiből tűzkőszerszámokat és fegyvereket készítsenek. E munka termelőereje oly nagy, hogy jóval több szerszámot és fegyvert készítenek, mint amennyire a közösségnek szüksége van.

Egy nomád pásztortörzs vándorlásai közben érintkezésbe lép a közösséggel. A munka termelőereje a törzsnél is annyira megnövekedett, hogy több állatot tenyészt, mint amennyire szüksége van. Érthető, hogy ez a törzs szívesen fogja a maga állatfőlöslégét a faluközösség szerszámfőlöslégével kicserélni., A főlösléges állat és a főlösléges szerszám, ezen csere által *áru* lesz.

Az árucseré a termelőerőknek az őseredeti közösségek csekély szükségleteit túlszárnyaló fejlődésének természetes következménye. Az eredeti kommunizmus, a technikai fejlődésnek bizonyos fokán, akadály lesz ennek továbbfejlődésére. A termelés módja a társadalom munkakörének kiterjesztését követel; miután azonban az egyes közösségek idegenül álltak egymással szemben és függetlenek voltak egymástól, ez a kiterjesztés nem volt lehetséges a tervszerű kommunista

vetkezett be oly egyszerűen, mint azt leírjuk, de a mi fejtegetésünknek *nem*. az a célja, hogy az áruterelés *történetét* adjuk, hanem csak az, hogy különös sajátosságait tárjuk fel, amelyek pedig más termelő móddal való összehasonlításnál ötlenek leginkább szembe.

munka kiterjesztésével, hanem csak a közösségek munkái fölöslegeinek kicserélése által.

Annak kutatása nem ide tartozik, hogy miként hatott az árucsera a közösségek termelőmódjára, míg az árutermelésből egymástól független *magánmunkások* termelése lett, akiknek a termelőeszközök és munkájuk gyümölcse magántulajdonukat képezi. Amit ki akarunk mutatni, az a következő. Az árutermelés: *társadalmi* formája a termelésnek; a társadalmi közösség körén kívül elképzelhetetlen, sőt a társadalmi termelésnek kiterjesztését jelenti az előző kommunista (törzs, faluközösség vagy patriarchális család) termelőmód határain túl. Azonban az árutermelés ezen társadalmi jellege nem mutatkozik kézzelfoghatóan.

Tekintsünk egy fazekast és egy földművest, egyszer mint egy indus kommunista faluközösség tagjait, egyszer mint árutermelőket. Az első esetben mindketten egyaránt a közösségnek dolgoznak: az egyik edényeit, a másik a föld termékeit szállítja számára; az egyik ezekből, a másik azokból részesedik. A második esetben mindketten egymástól függetlenül magánmunkát végeznek, azonban mindkettő nem csak önmagának, hanem (talán ugyanolyan mértékben, mint előbb) a másik számára is munkálkodik. Ezután kicserélik termékeiket s lehet, hogy az egyik ugyanannyi edényt, a másik ugyanannyi termelvényt kap, mint azelőtt. Úgy látszik tehát, hogy mi sem változott, holott e két folyamat alapjában különbözik egymástól.

Az első esetnél mindenki előtt világos, hogy a társadalom az, amely a különféle munkákat összefüggésbe hozza egymással, amely az egyiket a másik számára dolgoztatja

és mindenkinek kiutalja a ma részét a többiek munkatermékeiből. A második esetnél ellenben látszólag mindenki önmagának dolgozik és annak módja és formája, hogy ki miként jut a mások termékeihez, nem a munka társadalmi jellegének, hanem a *termék sajátosságainak* következményeként mutatkozik. Úgy látszik, mintha nem a fazekas és földműves dolgoznának egymás számára, vagyis, hogy e munkák szükségesegek a társadalomnak, hanem, hogy az edényekben és a föld termékeiben lakozik valamely rejtelmes tulajdonság, amely bizonyos körülmények között előidézi kicserélődésüket. Az *árutermelés* uralma alatt a személyek viszonya egymáshoz, miként azt a munka társadalmi jellege teszi szükségessé, *dologi*, t. i. a termékeknek egymásközi viszonyának látszatát ölti. Amíg a termelés egyenesen társadalmosítva volt, addig a társadalom vezetésének és irányításának volt alávetve és a termelőknek egymáshoz való viszonya kézzelfoghatóan világos volt. Mihelyt azonban a munkák magánmunkákká lettek, amelyeket egymástól függetlenül végeztek és mihelyt ilyenformán a termelés rendszertelenné vált; a *termelőknek* egymáshoz való viszonya a *termékek* viszonyának látszott. Ezek után a termelők viszonyának meghatározása nem rajtok állott; e viszonyok az emberek akaratától függetlenül fejlődtek, a társadalmi erők túlnőttek az emberek hatalmán. Elmúlt századok naiv felfogásában, mint *isteni* hatalmak jelentkeztek, későbbi „felvilágosodottabb” századok *természeti* hatalmaknak tekintették.

A termékek természeti alakjait most oly tulajdonságokkal ruházzák fel, amelyek rejtelmeseknek látszanak, amíg nem a termelők egymáshoz való viszonyából magyaráztat-

nak. Miként a fetis-imádó a maga fétisét oly tulajdonságokkal ruházza fel, amelyek annak természeti alakjával meg nem indokolhatók, azonképpen lát a polgári közgazda az áruban oly szerves lényt, amely túlvilági tulajdonságokkal van felruházva. Marx ezt „fetisizmusnak” nevezi, „amely a munka-termékekre tapad, mihelyt mint áruk termeltetnek és amely ez által az árutermeléstől elválaszthatatlan”.

Az áru fetis-szerű jellegét – s miként később látni fogjuk: a tökéét is – Marx ismerte fel először. Ez a fetis-szerűség az, amely az áru sajátosságainak felismerését megnehezíti, sőt, míg le nem küzdöttük, lehetetlenné teszi. Lehetetlen az áruérték teljes megértéséhez eljutni anélkül, hogy az áru fétis-jellegét felismerjük. Ezért a Kapitalnak azon fejezetét, amely „az áru fetis-jellegéről és annak titkáról” szól, egyik legfontosabb fejezetének tartjuk, amelyre e könyv minden olvasójának különös figyelmet kellene fordítania. És mégis igen gyakran éppen e fejezetet alig vesszük figyelembe az ellenfelek, sőt gyakran maguk Marx tanainak hívei!

II. Az érték.

Ha az áru fetis-szerűségével tisztába jöttünk, akkor vizsgálata már aránylag kevés nehézséget okoz.

Mint láttuk, az árunak célja a kicseréltetés. Ez szükségessé teszi azonban azt, hogy akár valóságos, akár csak képzelt emberi szükségletet képezzen. Senki sem cseréli ki a maga termékét valamely más termékkel, ha amannak hasznát nem veheti. Az árunak tehát hasznos tárgynak kell

lennie, *használati értékkel* kell bírnia. A használati értéket az áru *fizikai* tulajdonságai szabják meg. A használati értékek a javak anyagi tartalmát alkotják, bárminő legyen is ezek társadalmi formája. Vannak használati értékek, amelyek nem áruk, pl. mint fentebb láttuk, egy kommunista közösség termékei; sőt vannak használati értékek, amelyek még csak nem is munkatermékek, mint pl. az őserdő fáinak gyümölcsei, a folyamok vize. Ellenben nincsen olyan áru, amelynek nincsen használati értéke.

Mikor a használati értékekből áruk lesznek, azaz amikor kicserélendők egymással, azt tapasztaljuk, hogy ez mindenkor egy bizonyos meghatározott számarányban történik. Azt az arányt, amely szerint valamely áru egy másik áruval kicseréltetik, az áru *cseréértékének* nevezzük. Ez az arány a hely és idő szerint változhatik, azonban egy bizonyos időpontban és egy bizonyos helyen mindig egy bizonyos nagyságot alkot. Ha 20 rőf vásznat egy kabát fejében adunk és ugyanakkor 20 rőf vásznat 40 font kávéért cserélünk be, akkor kétségtelen, hogy ugyanakkor 40 font kávé is kicserélhetnénk egy kabáttal, ha e cserére rákerülne a sor. A kabát cseréértéke egészen más képet ölt, ha vászonnal és nem kávéval cserélem ki. Azonban bármily elütőnek lássék is valamely áru cseréértéke: egy bizonyos időpontban és egy bizonyos helyen mindig ugyanazon tartalma van. E társadalmi jelenség megmagyarázásához vegyünk egy hasonló jelenséget a természet köréből. Ha azt mondom, hogy valamely tárgynak súlya 16 kilogramm vagy 32 font avagy egy orosz pud, akkor tudom, hogy mindezen különféle meghatározásoknak egy meghatározott értéktartalom., a. tárgy egy bizo-

nyos *súlya* az. alapjuk. így valamely áru csereértékének különféle kifejezései is egy meghatározott tartalomra épülnek, amelyet az áru *értékének* nevezünk.

És ezzel a politikai gazdaságtan legfontosabb alapvető részéhez jutottunk, ahhoz, amely nélkül az uralkodó termelőmódot helyesen megérteni nem lehet.

Mi alkotja az áruk értékét? erre a kérdésre kell válaszolni.

Vegyünk két árut, pl. búzát és vasat, Bárminő legyen is csere viszonyuk, számtani egyenlettel ez mindenkor kifejezhető. Például 1 hektoliter búza = 2 mázsa vassal. Azonban közismert tény, amelyet már a népiskolákban tanítanak, hogy számtani műveleteket csakis egyneműekkel lehet végezni; így pl. 10 almából 2 almát levonhatok, azonban 2 diót sohasem. Kell tehát, hogy a búzában és vasban legyen valami közös, ami összehasonlításukat lehetségessé teszi. Ez: az érték. Már most: ez a közös tulajdonság természeti tulajdonsága-e az áruknek? Mint használati értékek csak azért cserélhetők ki, mert *különnemű*, *nem közös* tulajdonságaik vannak. Ezen tulajdonságaik képezik a csere *indító okát*, de nem határozhatják meg azt a viszonyt, amely szerint az történjék.

Ha az áruk használati értékétől eltekintünk, akkor már csak egy tulajdonságuk marad: *munkatermeket alkotnak*.

Ha azonban eltekintünk a termékek használati értékétől, akkor eltekintünk annak a munkának, amely őket létrehozta, sajátos, meghatározott formáitól is; akkor már nem asztalos vagy szövőmunka termékei, hanem *termékei a meg nem különböztetett emberi munkának*. És mint ilyenek: *értékek*.

Egy árunak tehát csak azért van értéke, mert meg nem különböztetett emberi munka van benne megrögzítve. Mint lehet már most valamely érték nagyságát megmérni? A benne foglaltató értékalkotó: a munka útján. A munka mennyiségének mértéke pedig ár, idő.

Úgy tetszhetnék, hogy ha valamely áru értékét az előállítására fordított idő szabja, meg, akkor minél lustább és ügyetlenebb a munkás, annál nagyobb árujának az értéke. Itt azonban nem *egyéni*, hanem *társadalmi* munkáról van szó.

Emlékezzünk vissza arra, hogy az árutermelés oly munkák rendszerét képezi, amelyek bár egymástól függetlenül, mégis *társadalmi* összefüggésben végeztenek. „A társadalom egész munkaereje, amely az áruvilág értékeiben testesül meg, mint *egy és ugyanazon emberi munkaerő* jut itt érvényre, bár számtalan egyéni munkaerőből áll. Minden ilyen egyéni munkaerő ugyanolyan emberi munkaerő, mint a másik, mindaddig, míg *átlagos társadalmi munkaerő* jellegével bír és mint ilyen működik, tehát míg az áru előállításához is csak az *átlagban* vagy a *társadalmilag* szükséges munkaidőre van szüksége. A társadalmilag szükséges munkaidő oly munkaidő, amely valamely használati érték előállításához a meglévő társadalmilag normális termelőfeltételek és a munka ügyességének és intenzitásának társadalmilag átlagos foka mellett megkívántatik.” Ha megváltozik a munka termelő ereje, akkor megváltozik a társadalmilag szükséges munkaidő is, megváltozik az érték.

Természetes, hogy az az idő, amely valamely termék előállításához megkívántatik, az embert mindenkor, a terméknek, minden módja mellett érdekli; szintűgy mindenkor,

a kommunista termelőmód mellett is befolyása van arra a viszonyra, amely szerint a munka különféle fajai egymásra hatnak.

Vegyünk például egy indus kommunista faluközösséget. Tegyük fel, hogy két kovácsot foglalkoztatott a földműves szerszámok előállítására. Valamely találmány annyira fokozta a munka termelőerejét, hogy már csak egy kovácsra volt szükség ezek elkészítésére. Már most aztán nem biznak meg két kovácsot e munka elvégzésével, hanem csak egyet; a másikat talán fegyverek vagy csecsebecsék alkotásával fogják foglalkoztatni. A földműves munka termelőképessége azonban egyforma marad. Ugyanannyi munkaidőt kell e téren a közösség kielégítésére fordítani, mint azelőtt.

Ilyen körülmények között a közösség minden tagjának ugyanolyan rész jut a föld termékeiből, mint azelőtt; azonban más változás áll be most: a kovácsmunka termelőereje megkétszereződött; a földműves szerszámok készítéséért most már nem *két*, hanem csak *egy* rész jut a föld termékeiből. A különféle munkák viszonyában beállott változás itt igen egyszerű, kézzelfogható. Rejtelmessé lesz, mihelyt nem kovácsmunka és földművesmunka hatnak közvetlenül egymásra, hanem csak termékeik útján jutnak egymással vonatkozásba. Ekkor a kovácsmunka termelőerejében beállott változás, a kovácsmunka termékeinek más termékekkel való csereviszonyában beállott változásként, értékének megváltozása, gyanánt mutatkozik.

Már *Ricardo* is fölismerte, hogy valamely áru értékének nagyságát az előállítására fordított munka mennyisége szabja meg. Azonban nem ösmerte fel a munka *társadalmi* jellegét,

amely az áru értékformájában rejtőzik: az áru fetis-szerűségét. S épp oly kevésbé választotta szét határozottan és tudatosan a munkának áruértéket alkotó részét, annak használati értékét alkotó részétől. Az áru fetis-szerű jellegét már kifejtettük. Kövessük most Marxot az árukban foglaltatott munka kettős jellegének vizsgálatánál.

Mint láttuk, az áru: használati érték és érték. Anyagát a természet szolgáltatja. Értékét a munka alkotja; de szintűgy használati értékét is. Mily módon alkot már most a munka értéket és mily módon használati értéket?

A munka egyrészt mint *meg* nem különböztetett emberi munkaerőnek termékeny alkalmazása lép elénk; másrészt, mint egy bizonyos emberi tevékenység valamely meghatározott cél szolgálatában. Az előbbi közös minden termékeny emberi munkánál. Az utóbbi váltakozik a különféle termelőtevékenységek szerint. Vegyük a kovács- és földműves-munkáit. Közös tulajdonságuk, hogy mindkettő meg nem különböztetett emberi munkaerőnek termelésre való fordítása. Azonban mindegyik más a maga céljaiban, tevékenységében, anyagában, eszközeiben és eredményében.

A *megkülönböztetett*, célirányos emberi tevékenység alkotja a *használati értéket*. Különbősegein épül az áru-termelés. Az árukat csak akkor cserélik ki, ha különfélék; senki sem cserél ki búzát búzáért vagy kaszát kaszáért, azonban búzát kaszáért már igen. Használati értékek csak akkor szerepelhetnek egymással szemben mint áruk, ha a bennük foglaltató hasznos munkák a *minőség* (a tulajdonságuk) *szerint különfélék*.

Azonban az áruk, mint *értékek* nem a minőség, hanem

a *mennyiség* (a számok) szerint különfélék. Kicserélik őket, mert mint használati értékek különfélék; a cserénél egymással összehasonlítják és egy bizonyos viszonyba hozzák őket, mert mint értékek egyenlők. A munka, mint megkülönböztetett, célirányos tevékenység a maga minőségbeli különféleségeiben nem alkothat értéket; hanem csak a munka a maga minden munkakörben közös jellegével, mint meg nem különböztetett emberi munkaerő termelésre való fordítása. A különféle munkák, valamint értékek, mint a munkaerőnek ily elhasználásai nem minőségükben, hanem csak mennyiségükben különfélék. Azaz: az értékképzésre vonatkozólag minden munkát, mint egyszerű *átlag munkát* kell tekinteni, mint elhasználását az egyszerű munkaerőnek, amelyet átlag minden ember bír a maga szervezetében. Ebben a vonatkozásban a bonyolult munka csak mini sokszoros egyszerű munka szerepel. Egy kismennyiségű munka egyenlő egy nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. Az a folyamat, amely a különféle munkák viszonyait – azokat egyszerű munkává visszaváltoztatva – megállapítja, az árutermelés jellegének megfelelően társadalmi, ugyanakkor azonban öntudatlan is. Akit az áruvilág fetisz-szerűsége tévedésbe ejt, az azokat az okokat, amelyek a bonyolult munka különféle alakjait az egyszerű munka sokszorosításaként mutatják, nem *társadalmiaknak*, hanem *természeti*eknek véli. Egy sereg kispolgári szocialista, akik az értéket „konstituálni,” azaz egyszer és mindenkorra megállapítani akarták, hogy az árutermelést „megtisztítsák salakjától” és örökidőkig tartóvá tegyék, megkísérelték ezen képzelt természeti okok megállapítását és azt, hogy minden munkánál meghatározzák, mily mértékben alkot értéket. (V.

ö. Rodbertus, Normalarbeitstag.) A valóságban társadalmiak ezen okok és folyton, változók.

Kevés olyan terület van, amelyen oly sok téves nézet uralkodik, mint az értéké. Egynehányat maga Marx igazított helyre.

Különösen *egy* tévedés az, amelyet Marx elméletének úgy hívei, mint ellenesei gyakran követnek el: az *érték és vagyon* összecserélését. Gyakran adják Marx szájába e mondást: „Minden vagyon forrása a munka.” Aki eddigi fejtegetéseinket figyelemmel kísérte, könnyen észreveszi, hogy e mondás egyenesen ellentétben áll a Marx-féle nézetek alap-tételeivel és az áruvilág fetisz-szerűségében való elfogultságot feltételezi. Az *érték* történelmi kategória, amely csak az áru-termelés korszakában érvényes. Társadalmi viszony. A *vagyon* ellenben anyagi valami s használati értékekből alakul. Vagyont minden termelőmód mellett termelnek; van olyan vagyon, amelyet csak a természet nyújt, amelyben semmiféle munka sem foglaltatik, de nincs vagyon, amely kizárólag emberi munka által képződött volna. „A munka nem egyedüli forrása az általa termelt használati értékeknek, az anyagi vagyonnak. A munka az apja, mint William Petty mondja és a föld az anyja” mondja Marx.

Az egyéb körülmények változatlansága mellett, növekszik a munka termelőképességének növekedésével az ország anyagi vagyona és annak csökkenésével ez is csökken. A meglévő értékek összege változatlan maradhat, ha a fölhasznált munka mennyisége is változatlan maradt. Egy jó termés megszorítja az ország vagyonát, de az ezen termésben kifejezett áruérték összege ugyanolyan marad, mint az előző

évbelié, ha a fölhasznált társadalmilag szükséges munka összege változatlan maradt.

Ha Marx nem mondotta, hogy minden vagyon forrása a munka; ha ezen kijelentés a használati érték és áruérték összetévesztéséből fakadt, akkor elesnek mindama következtetések, amelyeket Marxra vonatkoztatva e mondathoz fűztek. Látjuk azonban, mennyire alaptalan, mikor Marx egy-némely ellenfele azt veti szemére, hogy nem vette észre a természet szerepét a termelésnél. A valóság az, hogy ezen ellenfelek nem vettek észre valamit, tudniillik a különbséget az árutest és az általa képviselt társadalmi viszony között . . . Azt, hogy a közgazdák egy részét mennyire tévedésbe ejti az áruvilágra tapadt fetis-szerűség vagy a társadalmi munkafeltételeknek anyagi látszata, bizonyítja többek között az unos-untig folytatott vita is, a természet szerepéről a csereérték képzésénél. Miután a csereérték egy bizonyos társadalmi szokás (gesellschaftliche Manier) valamely tárgyra fordított munka kifejezésére, nem tartalmazhat több természeti anyagot, mint pl. a váltó-árfolyam.

Látjuk, hogy Marx a természet szerepéről a használati értékek termelésénél nem „feledkezett el.” Ha az érték meghatározásánál nem vette figyelembe, akkor ezt nem feledékenységből tette, hanem az árutermelés társadalmi jellegének fölismerése alapján, amely fölismeréshez még nem jutottak el azok a közgazdák, akik a társadalom törvényeit a társadalomnélküliség egy állapotából, az elszigetelt egyénből magyarázzák.

Egy második tévedés, mely a Marx-féle értékelméletről széles körben van elterjedve, a *munka* értékalkotó erejének

a *munkaerő* értékével való összetévesztése. E kettőt szigorúan szét kell választani. A munka mint értékforrás épp oly kevésbé bírhat értékkel, mint a nehézség súlylyal vagy a meleg hőmérséklettel. Eddig arról az értékről szólottunk, amelyet az egyszerű vagy bonyolult munka *alkot*, nem pedig arról az értékről, amelylyel maga a munkaerő *bír* és amely a munkásnak – a munkaerő hordozójának – bérében jut kifejezésre. Eddig csak egyszerű árutermelés és egyszerű árucserét tétéleztünk föl. A munkaerő mint áru, számmunkra eddig még nem létezik.

Az emberi munkaerőről és annak értékéről később még behatóbban fogunk szólni. Tévedések ellen elég lesz itt e kis figyelmeztetés.

A legtöbb ellenvetés a Marx-féle értékelmélettel szemben ilyen tévedésen alapszik, ha nem éppen olyan állításokat cáfol, amelyeket Marx föl sem állított sohasem, vagy amennyiben nem pusztá gyanúsítás, mint pl. az a kedvelt vád, amely a Marx-féle dogmatizmusról szól.

Hogy ilyen téves fölfogás ellen megvédjük magunkat, mindig szem előtt kell tartanunk az olyan törvényeknek jellegét, mint aminő az értéktörvényé.

Minden természeti vagy társadalmi törvény kísérfet valamely természeti vagy társadalmi jelenség magyarázására. Azonban e jelenségeknek alig egyikét is idézi elő egyetlen ok. A legkülönbélebb és legbonyolultabb okok szolgáltatják a különféle jelenségek alapjait és e jelenségek maguk nem egymástól függetlenül érvényesülnek, hanem a legkülönbélebb irányokban keresztezik egymást. A természeti vagy társadalmi összefüggések kutatójának kettős feladata van

tehát. Először is szét kell választania, el kell szigetelnie egymástól a különféle jelenségeket; másodsor az ezeket előidéző okokat kell egymástól elválasztania; megkülönböztetnie a lényegeseket a lényegtelenektől, a rendszereseket a véletlenektől. A kutatás mindkét módja csak abstrakció által lehetséges. A természettudóst a megfigyelésnek és kísérletezésnek számos végtelenül tökéletes műszere és módszere támogatja e munkájában. A társadalom kutatójának teljesen le kell mondani a kísérletezésről és a megfigyelések terén igen tökéletlen segédeszközökkel kell megelégednie.

Az abstrakció által jut a kutató azon tény fölismeréséhez, amelyen a jelenségek, amelyeket magyarázni akar, épülnek. Eme ösmeret nélkül az illető jelenségek meg nem magyarázhatók; azonban ezen törvény maga semmi esetre sem elég e jelenségek teljes megmagyarázásához. Az egyik okot meggyöngítheti a másik, sőt teljesen hatástalanná teheti; téves volna azonban aztán azt a következtetést levonni, hogy ez az ok egyáltalán nem létezik. Így például az esés törvényei csak légüres térben érvényesek; ebben az ólom is, a tollpihe is egyforma gyorsasággal esik lefelé. Levegővel teli térben más az eredmény a levegő ellentállása miatt. De az esés ama törvénye mégis helyes.

Így van ez az értékkel is. Mihelyt az árutermelés a termelés uralkodó formája lett, természetszerűen kellett, hogy az ezen termelőmódnál érdekeltnek föltűnjön az áruk árainak törvényszerűsége és végre is oda kellett jutni, hogy kikutatni igyekeztek ama okokat, amelyek ennek alapjait alkotják. Az áruk árának kutatása az értéknagyság megállapításához vezetett. De épp oly kevésbé, mint ahogy a nehézkedési

erő nem egyetlen meghatározó oka az esés jelenségeinek, szint-oly kevésbé kizárólagos oka valamely áru árának annak értéke. Marx maga utal arra, hogy vannak áruk, amelyeknek ára nemcsak időközönként, hanem állandóan valódi értékük alatt marad. így például valószínű, hogy aranyat és gyémántot még sohasem fizettek meg teljes értékük szerint. A munkaerőt, mint árut is lehet, bizonyos körülmények között, állandóan értéken alul megfizetni.

Sőt Marx bebizonyította, hogy a kapitalista termelőmód mellett a haszon hatása az értékfölbletet annyira befolyásolja, hogy a legtöbb áru ára nemcsak állandóan értékük alatt vagy fölött *állhat*, hanem *kell* hogy álljon. Ennek ellenére, itt is érvényes marad az értéktörvény, sőt az áru és érték között való ezen különbség ismét éppen csak az értéktörvény segítségével magyarázható meg. Itt csak utalhatunk erre, nem fejthetjük ki bővebben. Szükséges hozzá a tőke és haszon törvényeinek ösmerete. Később ismét visszatérünk rá.

A Marx-féle értékelmélet ellen irányuló ellenvetéseknek nagy része az ár és érték összetévesztésén nyugszik. E kettőt szigorúan el kell választani egymástól.

Semmi esetre sem szabad azonban, mint már kifejtettük, az áru fétis-jellege által elvakíttatni magunkat; nem szabad az árutestben kifejeződő társadalmi vonatkozásokat természetű tulajdonságoknak tartani. Ha sohasem tévesztjük szem elől, hogy az árutermelés a társadalmi termelésnek oly módja, amelynél a gazdálkodás egyes üzemei, ha nem is egymással, de egymás számára termelnek és hogy az áruk értéke nem a *tárgyaknak*, hanem az *embereknek* egymásközti, tárgyi lepelbe burkolt viszonya, akkor tudni fogjuk azt is, miként

kell Marx ama mondatát értelmezni, amely a Kapital kutatásainak alapját képezi: „*Csak a társadalmilag szükséges munka mennyisége, vagy a valamely használati értékek előállításához megkívántató társadalmilag szükséges munkaidő az, amely annak értékét meghatározza!*”

III. Csereérték.

Valamely áru értékének nagyságát az előállításához megkívántató, társadalmilag szükséges munkaidő szabja meg. Azonban az érték nagyságát nem ennek megfelelően fejezzük ki. Nem azt mondjuk: „ez a kabát 40 munkaórát ér”, hanem körülbelül ezt: „ez a kabát annyit ér, mint 20 rőf vászon, vagy 10 gramm arany.”

A kabát ugyanis önmagában még nem áru; csak akkor lesz azzá, ha ki akarom cserélni. Azért az áru értéke sem jelentkezik, ha nem hasonlítom össze egy másiknak az értékével, azzal, amelylyel ki akarom cserélni. Az áruk értékének nagyságát az előállításukhoz megkívántató társadalmilag szükséges munkaidő *határozza* ugyan meg; *kifejezésre* azonban ezen értéknagyságnak, egy vagy több más áru értéknagyságával való viszonya, a *csereviszony* által jut. A polgári közgazdaság azonban még nagyrészt abban a hitben él, hogy az áru értékét annak csereviszonya szabja meg.

Egy példa meg fogja világítani, mennyire téves e nézet. Vegyünk egy cukorsüveget. Ennek súlya már előzőleg is megvan, azonban kifejezésre csak más tárgynak, például vasnak súlyával való összehasonlítás útján hozhatom. A cukorsüveget beleteszem a mérleg egyik serpenyőjébe, a másikba megkíván-

tató mennyiségű darab vasat tesztek. Mindegyik vasdarabnak bizonyos meghatározott súlya van, amelyet mi – mondjuk - egy fontnak nevezünk. A vasdarabok száma megmutatja a cukor súlyát; azonban képtelenség volna azt hinni, hogy azért 10 font a cukor súlya, mert a másik serpenyőbe 10 font súlyt helyeztem. Sőt ellenkezőleg, azért kellett 10 font súlyt a serpenyőbe rakni, mert a cukor 10 font nehéz. Itt egészen világos a tényállás. Azonban ugyanilyen a viszony az érték *nagysága* és az érték *formája* között.

Valamely tárgy súlyának kifejezése sok tekintetben hasonló valamely áru értékének kifejezésével, azaz azzal a formával, amelylyel annak értéknagyságát kifejezzük. Ha azt mondom, hogy valamely süveg cukor 10 font súlyú, akkor - ha tovább fűzzük példánkat – ez szigorúan véve annyit tesz, hogy egy süveg cukor ugyanolyan nehéz, mint 10 meghatározott darab vas; szintúgy mondhatjuk a kabátról is, hogy épp annyit ér, mint például 20 rőf vászon.

A vasat és cukrot, mint tárgyakat nem hozhatnók egymással viszonyba, ha nem volna egy közös *természeti* tulajdonságuk: a *súly*. Szintoly kevésbé lehetne a kabátot és vásznat, mint *árukat* egymással viszonyba hozni, ha nem volna egy közös *társadalmi* tulajdonságuk: az, hogy általános emberi munkának termékei, *értékek*.

A vas és cukor első egyenletünkben két különféle szerepet játszanak: egy süveg cukor olyan nehéz, mint 10 font vas. A cukor itt mint cukor szerepel, a vas azonban nem mint vas, hanem mint a súly megtestesülése, mint annak kifejezőformája. A cukor anyagi tulajdonságaitól nem tekintettünk el ezen egyenletünkben, azonban igenis eltekintettünk a vaséitól.

Hasonló jelenséget nyújt eme egyenlet: 1 kabát = 20 rőf vászonnal.

Mindkettő, a kabát is, a vászon is, használati érték és érték. Azonban az *értékformában*, a *csereviszonyban* csak a kabát szerepel mint használati érték, ellenben a vászon csak mint az érték kifejezésének formája szerepel.

A cukor súlyát nemcsak vas-súlyokkal mérhetem meg, hanem réz, ólom stb. súlyokkal is. így a kabát értékét is nemcsak vászonnal fejezhetem ki, hanem minden más áruval is. Azért ebben az egyenletben: 1 kabát = 20 rőf vászonnal, teljesen eltekintek a vászon különös *természeti tulajdonságaitól* és ez ebben az egyenletben, mint már mondtuk, csak mint *érték*, mint általános emberi munka megtestesülése szerepel. A vászon a kabát *értékének* kifejezőformája lesz, ellentétben a kabát *anyagával*. Mint minden más áruban, a kabátban is lakozó ellentét a használati érték és áruérték között visszatükröződik az értékkifejezésben, amelyben a kabát alaki formája csak *használati értéként*, míg a másik árunak, a vászonnak alaki formája csak *áruértéként*, *értékformaként* érvényesül.

Azonban az áru használati értéke, amelyben a másik áru értéke jut kifejezésre – Marx *aequivalensnek* (egyenértékesnek*) nevezi – még sem közönyös. Mindkét árunak különféleképpen kell lenni. Ez az egyenlet: 1 kabát – 1 kabáttal - értelmetlen.

A kabát értékét nemcsak vászonnal fejezhetem ki, hanem bármilyen más áruval is. Azonban az egyenletet meg is lehet fordítani és a vászon vagy bármely más áru értékét ka-

*. *Aequus* (latin) – egyenlő; *valere* = érni.

hatokkal fejezhetem ki. Fel lehet állítani a következő egyenletet:

$$\begin{array}{rcl}
 & & 20 \text{ rőf vászonnal} \\
 & & 10 \text{ font teával} \\
 1 \text{ kabát} = & & 40 \text{ font kávéval} \\
 & & 5 \text{ mázsa vassal} \\
 & & 2 \text{ mérő búzával stb.}
 \end{array}$$

De meg is lehet fordítani

$$\begin{array}{rcl}
 20 \text{ rőf vászon} & & \\
 10 \text{ font vas} & & \\
 40 \text{ font kávé} & = & 1 \text{ kabáttal} \\
 5 \text{ mázsa tea} & & \\
 2 \text{ mérő búza} & &
 \end{array}$$

Mindkét egyenlet látszólag ugyanazt mondja, mint pusztán számtani egyenletek tényleg egyet is jelentenek, azonban az értéknek megkülönböztetett kifejező formái más-más logikai és történeti jelentőségük van.

Az árutermelés kezdeteinek idejében csak itt-ott, alkalomadtán és véletlenül cseréltek ki termékeket.

E korszakot egyszerű egyenlettel lehet kifejezni, amelyben valamely áru csak egy másik áruval kerül bizonyos vonatkozásban, így például: 1 bronzkalapács = 20 font kőszóval. Ezt a formát Marx az *egyszerű vagy magános értékformának* (einzelnue Werthform) nevezi. Mihelyt azonban valamely munkatermék, például a marha, már nem kivételesen, hanem *szokásszerűen* kerül más termékkel kicserélésre: az érték kifejezés a fenti egyenletek elsőjének formáját ölti. Jelesen:

	2 köpenyvel
	1 karddal
1 tehén =	1 övvel
	10 saruval
	3 pohárral stb.

Ezt az értékformát, amelynek példáival még Homerosnál találkozunk, Marx a *teljes vagy kifejlődött értékformának* nevezi.

Azonban az árutermelés ennél is tovább fejlődik. Folytonosan növekszik azon munkatermékek száma, amelyeket kicserélés céljából, tehát áruk gyanánt termelnek és a szokászerű csere a legkülönbélebb tárgyak növekedő tömegére terjed. Már nemcsak marhát, kardokat, öveket, poharakat stb. cserélnek ki. Mindinkább a legelkeseredettebb csere-tárggyal, például a marhával fejezik ki a leggyakrabban az áruk értékét, míg végre ez lesz az egyedüli érték kifejező. S ekkor elérkezett az az idő, midőn a fönti egyenletek másodika lép érvénybe: *az általános értékforma*.

Tekintsük már most az aequivalens formájának ezen egyenletét közelebbről. Már láttuk, hogy az aequivalensforma általános emberi munka megtestesüléseként jelentkezik. Azonban az előbbeni egyenletekben csak véletlen volt, hogy az áru, mint ilyen jelent meg. Ebben az egyenletben: egy kabát = 20 rőf vászonnal – a vászon tényleg csak mint az érték megtestesülése szerepel. Ha azonban 20 rőf vásznat 1 mérő búzával, vagy ismét 1 kabáttal teszünk egyenértékűvé, akkor most a búza vagy a kabát az, amely mint általános emberi munka Megtestesülése szerepel, míg a vászon ismét használati érték

lesz. Másként van ez az általános értékformánál. Ennél *egyetlen egy* áru szolgál aequivalensként, ez az általános egyenértékes. Mint minden áru, úgy ez is használati- és áruérték marad továbbra is. Azonban most minden egyéb áru látszólag csak mint használati érték szerepel vele szemben, míg maga mint az áru értékének *általános* és *egyetlen* kifejezőformája, mint meg nem különböztetett emberi munkának általános *társadalmi* megtestesülése érvényesül. Ez most egyedül az az áru, amely minden más áruval közvetlenül kicserélhető s amelyet ezért mindenki el is fogad. Másrészt pedig megszűnik az összes többi áruk ama képessége és számukra annak a lehetősége, hogy egymással közvetlenül kicseréltesenek. Bár mely két árunak cseréje csak az *általános aequivalens* közvetítésével történhet, amely egyenértékesben az összes egyéb munkaértékek visszatükröződnek.

IV. Az árucseré.

Hogy valamely árucseré megtörténhessék, két feltételnek kell teljesülnie: 1. Kell, hogy a kicserélendő termékek *használati értékek* legyenek olyanok számára, *akiknek nem tulajdonaik* és hogy tulajdonosaik számára ne legyenek azok. 2. Kell, hogy a kicserélők a kicserélendő tárgyak *magántulajdonosainak* ösmerjék el egymást kölcsönösen. A magántulajdon jogviszonya csak tükre a kicserélő egyének akarati viszonyainak, amelyek a gazdasági viszonyokban lelik meghatározásaikat. Nem azért kezdtek az emberek árut cserélni, mert egymást kölcsönösen a kicserélendő tárgyak tulajdonosainak

tekintették, hanem ellenkezőleg, akkor kezdték egymást kölcsönösen magántulajdonosoknak elismerni, amikor abba a helyzetbe jutottak, hogy árukat cserélhettek ki.

Annak első eredeti formája, hogy valamely munkatermék tulajdonosa számára nem használati érték, azaz az árunak első eredeti formája: a munkatermékeknek tulajdonosuk igényeit túlhaladó *fölöslege*. Ezen termékeket akkor még nem állítják már jó előre is a csere számára elő, hanem csak az önhasználat céljaira. Csak a csere által válnak árukká.

Ami a második föltételt: a kicserélendő tárgyak gazdáinak e tárgyak magántulajdonosaikként való kölcsönös elismerését illeti, ez csak ott lehetséges, ahol egymástól független emberek állanak egymással szemben. „A kölcsönös idegenség ilyen viszonya azonban az őseredeti közösség tagjai között nem létezik, legyen ez akár egy patriarchális család, egy-egy őszindus közösség, egy inkaállam vagy más. Az árucseré ott kezdődik, ahol a közösségek végződnek: az idegen közösségekkel vagy azok tagjaival való érintkezés pontjain. Mihelyt azonban bizonyos tárgyak árukká lesznek a közösség küléletében, idők multán visszahatólag a beléletben is azokká válnak.”

A cserélés kezdetének idején az érték nagysága és az érték formája még igen kevésbé alakultak ki. Azok a nagyságok és mennyiségek, amelyek szerint a termékek kicseréltek, egyelőre még véletlenek és rendkívül ingadozók voltak. Azonban a termékek kicserélése mind rendszeresebb társadalmi folyamat lett. Idővel már nemcsak a használati értékeknek a saját szükségleteken fölül való fölöslegét cserélték ki, hanem elkezdtek használati értékeket egyenesen a *kicserélés* céljaira termelni. S ezáltal az az arány, amely szerint kicserél-

tettek, mindinkább a termelőviszonyoktól lett függővé. Az áru *értékének nagysága* így oly nagysággá kezd válni, amelyet az előállításához szükséges munkaidő szab meg.

Mihelyt azonban a munkatermékeket kifejezetten a csere céljából készítik, kell, hogy azon ellentét, amely a használati érték és áruérték között az áru mivoltában lappang, szintén világosan előtűnjék.

Ezen minden áruban lakozó ellentét, mint tudjuk, az érték formájában jut kifejezésre. Az érték ezen kifejezésében: 20 rőf vászon = 1 kabáttal, maga a vászon mint használati érték (vászon) és mint érték (a kabát egyenértékese) szerepel. Azonban az egyszerű értékformánál még nehéz ezt az ellentétet megállapítani, mert az az áru, amely itt mint egyenértékes szerepel, eme szerepét csak átmenetileg tölti be. A kifejlett értékformánál már világosabb az ellentét, mert itt már több áru szerepelhet és szerepel, mint egyenértékes, mivel egy közös tulajdonságuk van: az, hogy munkatermékek, értékek.

Azonban minél inkább fejlődik az árucseré, minél több munkatermék lesz áruvá, annál szükségesebbé válik egy *általános* aequivalens. A cserélés kezdetein, mindenki mindazt, amire nincs szüksége, közvetlenül kicseréli azzal, amire szüksége van. Minél inkább az árutermelés lesz a társadalmi termelés általános formájává, annál nehezebbé válik ez. Tegyük föl például, hogy az árutermelés már annyira kifejlődött, hogy a szabó-, pék-, mészáros- és asztalosmunkák önálló iparrá lettek. A szabó elad egy kabátot az asztalosnak. A szabó számára a kabát nem használati tárgy, az asztalosnak az. A szabónak nincs szüksége asztalosmunkára. Van már elég bútora. Másrészt azonban szüksége van a szabónak kenyérre és húsrá a

péktől és mészárosától, mert elmúltak immár azok az idők, amikor otthon sütött és hizlalt. Az a hús és kenyér, amelyre a szabónak szüksége van, a pék és mészáros számára nem használati értékek, azonban a péknek és mészárosnak ez idő szerint nincs szükségük kabátra. A szabó tehát veszélyben forog, hogy éhen hal, bár talált a kabát számára vevőt. Amire szüksége van, az egy olyan áru, amely általános aequivalensként szolgál, amelynek, mint az *érték* közvetlen megtestesülésének, mindenki számára van használati értéke.

Ugyanaz a fejlődés, amely ezen aequivalenst szükségessé teszi, hozza azt létre is. Mihelyt több árutulajdonos több tárgyat kicserél egymással, be kell állania annak, hogy ezeknek többje egy közös árufajtával kerül összehasonlításra, mint értékkel, hogy tehát számukra találkozott egy közös aequivalens. Eleinte csak véletlenül és átmenetileg szolgált valamely áru ily módon. Mihelyt azonban előnyössé vált az, hogy egy bizonyos áru játszsza az általános aequivalens szerepét, kellett hogy az aequivalens-tulajdonság mind szorosabban ehhez az áruhoz fűződjék. Hogy az általános egyenértékesi-tulajdonság mely áru fajhoz tapadt, azt a legkülönfélébb körülmények szabták meg mindenkor. Végül is azonban a *nemes fémek* voltak azok, amelyek magukhoz ragadták az általános egyenértékes szerepének monopóliumát, amelyek *pénzzé* lettek. Ennek talán az volt részben az oka, hogy ékszerek és ékszeranyagok kezdetől fogva fontos cseretárgyat képeztek; főleg azonban az a körülmény döntött emellett, hogy az arany és ezüst természetes tulajdonságaik következtében alkalmasak azokra a társadalmi funkciókra, amelyeket az általános aequivalensnek teljesítenie kell. Csak arra a két tulajdonságra utalunk itt, hogy

a nemes fémek sem a levegőn, sem a vízben meg nem változnak, tehát a gyakorlatban változhatatlanok és hogy tetszés szerint oszthatók és összeállíthatók. Ezért igen alkalmasak a meg nem különböztetett általános emberi munkának megtestesítésére, oly értéknagyságok kifejezésére, amelyek csak mennyiség szerint különfélék, de minőség szerint nem.

Az arany és ezüst csak azért juthattak az általános aequivalens szerepének monopóliumához, mert a többi áruval szemben *árukként* szerepeltek. Csak azért lehettek *pénzzé*, mert *árúk* voltak. A pénz nem egyes embernek találmánya, de szintoly kevéssé pusztá értékjelző. A pénz értékét és társadalmi funkcióit nem önkényesen csinálták. A nemes fémek ama szerepük által lettek pénzáruvá, amelyet a cserefolyamatban játszottak.

MÁSODIK FEJEZET.

A pénz.

I. Az ár.

A pénz első funkciója abból áll, hogy *értékmérőül* szolgál, azt az anyagot szolgáltatja az áru világnak, amelylyel az értéket kifejezik.

Az árukat a pénz nem teszi hasonneműekké és összehasonlíthatókká, hanem mivel mint *értékek*: testet öltött emberi munkák, azaz mivel már önmaguktól fogva is hasonneműek, lehet őket közösen egy bizonyos áruval megmérni, amelyet ezáltal közös *értékmértékükké*, azaz *pénzzé* változtatnak. A pénz mint *értékmérő* az árukban lakozó értékmérőnek, a *munkaidőnek* szükségszerű megjelenőformája.*

* Ezen fejtegetések során Marx egy érdekes megjegyzést tesz egy utópiáról, amely még ma is sokféle kísért: „Az a kérdés - úgymond - hogy a pénz miért nem képviseli közvetlenül magát a munkaidőt, úgy, hogy például valamely papírfegy a munkaidőt fejezze ki, egyszerűen oda lyukad ki, hogy az áruterelés mellett miért kell a munkatermékeknek árukként szerepelniök, mert hi-

Valamely áruértéknek pénzáruban való kifejezése: annak pénzformája vagy ára. Például 1 kabát = 10 gramm aranyral.

Az áru ára oly tulajdonság, amely annak természeti tulajdonságaitól teljesen különbözik. Nem lehet sem meglátni, sem megérezni. Az árt az eladónak a vevővel tudatni kell. Az áru árának aranyáruban való kifejezéséhez, azaz az ár meghatározásához azonban valóságos pénzre van szükség. A szabónak zsebében nem kell aranyra lenni annak kijelentéséhez, hogy a kabátnak, amelyet eladásra kínál, 10 gramm arany az ára. A pénz értékmérő gyanánt tehát csak mint *elgondolt, elképzelt* pénz szolgál.

Azonban az ár ennek ellenére is a *valódi* pénzárutól függ. A szabó – itt természetesen eltekintünk minden zavarótól, mellékkörülménytől – csak úgy szabhatja meg a kabát árát 10 gramm aranyban, ha ezen arany mennyiségben ugyan-

szén az az áruszerep magában foglalja az áru és pénzárú kettős szerepét. Vagy hogy a magánmunkát miért nem lehet közvetlen társadalmi munkának, saját ellentétének tekinteni. A „munkapénz” hig utópiáját más helyen tettem az áruemelés alapján részletes fejtegetés tárgyává (Zur Kritik der Politischen Oekonomie, 1859, 61. oldal. Ezen részlet le van nyomva az Elend der Philosophie című mű német kiadásának függelékében. 2. kiadás, Stuttgart, 1892, 165. old.). Itt csak annyit jegyzek meg, hogy például az Owen-féle „munkapénz” épp oly kevésbé pénz, mint a színházi jegy. Owen közvetlenül társadalmisított munkát föltételez, egy az árutermeléssel homlokegyenest ellenkező termelő- „ » formát. A munkaigazolvány csak a termelőnek egyéni részét állapítja meg a közös munkából és az egyéni igényét a közös termékeknek fogyasztásra szánt részéből. Owennek nem jutott eszébe az árutermelést föntartani, de annak szükségszerű föltételeit mégis megkerülni.”

annyi társadalmilag szükséges munka testesül meg, mint a kabátban. Ha a szabó a kabátnak árát nem arannyal, hanem ezüsttel vagy vörösrézrel fejezi ki, akkor az ár meghatározása is változik.

Ahol tehát két különféle áru szerepel mint értékmérő, például ezüst és arany, ott minden árunak két különféle meghatározása, ezüst- és arany-ára van. Az arany és ezüst egymásközi viszonyában beálló minden változás áringadozást idéz elő. Az értékmérő kettőssé tétele tényleg képtelenség; el-
lentmondás a pénz értékmérő funkcióival. Bárhol kísérelték meg két árut tenni törvényesen értékmérővé, a valóságban mindig csak az egyik volt az, amely ilyen gyanánt szolgált.

Az aranyat és ezüstöt még több országban állítják a törvény erejével egymás mellé, mint értékmérőket. Azonban a tapasztalat ezen törvényes intézkedéseket mindig ad abszurdum vezette. Az arany és ezüst, mint minden áru, folytonos árhullámzásoknak van alávetve; ha a törvény mindkettőt egyenértékűvé teszi, ha tetszés szerint lehet akár az egyik, akár a másik fémmel fizetni, akkor mindig azzal fizetnek, a melynek az értéke *csökken* és azt a fémét, amelynek értéke *növekszik*, eladják ott, ahol azt előnyösen lehet eladni, a külföldön. Azért az olyan országokban, amelyekben a kettős valuta, az úgynevezett bimetalizmus uralkodik, tényleg mindig csak az egyik pénzáru funkcionál mint értékmérő és pedig az, amelynek értéke csökken; a másik, amelynek értéke növekszik, mint minden más áru, a túlbecsült fém szerint méri értékét; mint *áru* szerepel és nem mint *értékmérő*. Minél nagyobb az aránytalanság az arany és ezüst közötti ér-

tékviszonyban, annál kézzelfoghatóbb lesz a bimetallizmus képtelensége.*

Marx a Kapitalban az egyszerűség kedvéért az aranyat mint egyetlen pénzárut föltételezi. S a valóságban is tényleg az arany válik mindinkább a mai kapitalista termelőmód országainak pénzárujává.**

Az értékmeghatározásban minden áru mint egy bizonyos meghatározott mennyiségű arany jut kifejezésre. Természetesen szükséges az arany különféle mennyiségeit, amelyek a különféle árakat képviselik, egymásközt megmérni, *az árak egy mértőkéi* létrehozni. Ily természetes mértékük a fémeknek a *sulyhan* rejlik. A fémek sulyjelzései: font, livre

* A bimetallista agitáció, amely még néhány esztendő előtt igen erős volt, most tényleg teljesen reménytelenné vált s szinte teljesen elnémult. Egyik ország a másikat követi az aranyvalutára való áttérésnél, így a legutóbbi esztendőekben Ausztria (1892), Japán (1887), Oroszország (1898). Angliában már a 18. század vége óta érvényben van, Németországban tudvalevőleg 1871. óta. Az Egyesült-Államokban, Belgiumban, Franciaországban, Svájcban is érvényben van a valóságban, bár névleg ott még fennáll a kettős valuta. Angol-Indiában, Hollandiában és Holland-Indiában kezdeményező lépések történtek az aranyvaluta életbeléptetésére. Németország kettős valutára való áttérésének legnagyobb hasznát azok látnák, akik az aranyvaluta idejében adósságokat csináltak, amelyeket azután ezüsttel fizethetnének ki. *Az* ilyen hosszú lejáratú adósságok legtöbbje a jelzálogtartozás. Innen származik az agráriusok nagy érdekeltsége.

** A pénzkészlet (vertpénz és rudak) értékét nemes fémekben, a modern termelés országaiiban ily nagyra becsülik:

	arany:	ezüst:
1831	2,232.000,000 márka	8,280.000,000 márka
1880	13,170.000,000 „	8,406.000,000

Ma tehát túlnyomóan az arany a pénzáru.

(Franciaországban), talent (a régi Görögországban), as (a rómaiaknál) stb. képezik az áruk mértékegységeinek eredeti neveit.

Itt megösmékedünk a pénznek értékmérő funkciója mellett egy másik funkciójával, amelyet mint az *árak mértéke* végez. A pénz mint értékmérő az áruk értékét bizonyos képzelt mennyiségű arannyá változtatja. Mint az áruk mértéke a különféle arany mennyiségeket egy bizonyos arany mennyiséghez arányítja, amely egységként szerepel, például: egy font aranyhoz.

Az értékmérő és az áruk mértéke közti különbség világossá lesz, ha megfigyeljük mindkettőnek viselkedését valamely értékváltozás alkalmával.

Tegyük föl, hogy az *árak mértékének egysége* 10 gramm arany. Bármennyi legyen is már most az arany értéke: 20 gramm arany értéke mindig kétszer annyi lesz, mint 10 grammé. Az arany értékének növekedése vagy csökkenése tehát nem gyakorol hatást az áruk mértékére.

Vegyük azonban az aranyat mint *értékmérőt*. Egy kabát egyenlő 10 gramm arannyal. Azonban az arany értéke változik, valamely napon kétszer annyi aranyat állítanak elő ugyanannyi társadalmilag szükséges munkával, mint addig. A szabómunka termelőképessége azonban nem változott. Mi történik? A kabát ára most 20 gramm aranyra rug. Az arany értékének változása tehát érezhetően megnyilvánul annak értékmérő funkciójánál.

Az áruk mértékét oly önkényesen lehet meghatározni, mint például a hossz mértéket. Másrészt azonban ezen mértéknek általános érvényre kell bírnia. Eleinte a közkeletű súly-

határok állapítják meg, később végre is törvény útján szabályozzák. A nemes fémek különféle súlyrészeit hivatalos keresztnevekkel látják el, amelyek különböznek a súlyok neveitől. Így például nem mondjuk: $\frac{1}{70}$ font arany, hanem: egy darab 20 márkás arany. Az árakat már nem az aransúly szerint fejezik ki, hanem az aranyértéknek törvényesen érvényes számnevével.

Az *ár* az áru értéknagyságának pénzneve. Ugyanakkor azonban kifejezője az áru csereviszonyának a pénzáruval, az aranynyal. Valamely áru értéke sohasem juthat elszigetelten, önmagában kifejezésre, hanem mindig csak egy más áruval való csereviszonyában. Ezt a viszonyt azonban nemcsak egyedül az értéknagyság, hanem más körülmények is meghatározhatják. Ezáltal az *árnak az értéknagyságtól* való eltérése válik lehetővé.

Ha a szabó azt mondja, hogy az ő kabátjának 10 gramm arany, vagy a számnév szerint 80 márka az értéke, akkor ezzel azt mondja, hogy a kabátot 10 gramm aranyért mindenkor eladja. Azonban elhamarkodott dolog volna azt állítani, hogy mindenki rögtön kész neki 10 gramm aranyat adni a kabátért. Igaz, hogy a kabátnak föltétlenül aranynya kell alakulnia, hogy célját mint áru elérhesse. Az áru pénz után kívánczik; az árak tüzes pillantások, amelyeket a nyegle udvarlóra vet. De az árupiacon nem a regények szerint folyik az élet. A szerelmesek nem mindig találják meg egymást. Sok árut hagy pártában az arany, mint kérés és soknak kell egy örömtelen lét során véges-végig epedve őrizni a raktárt.

Tekintsük meg közelebbről az áru kalandjait az aranynyal való érintkezésnél.

II. Eladás és vétel.

Kísérjük régi ismerősünket, a szabót a piacra. A kabátot, amelyet készített, 30 márkával kicseréli. Ezen a pénzen egy hordócska bort vásárol. Két egymással ellentétes átváltozással állunk itt szemközt: először az áru átváltozásával pénzzé; másodsor a pénz átváltozásával áruvá. Azonban a folyamat végén egészen más az áru, mint annak elején. Az előbbi nem volt tulajdonosa számára használati érték; az utóbbi használati értéket képvisel az ő számára. Az előbbinek haszna az ő számára, annak *értékéből*, annak *általános emberi munkatermék* tulajdonságából, *más* általános emberi munkatermékkel, arannyal való *kicserélhetéséből* áll. A másik árunak, a bornak haszna az ő számára annak *anyagi* tulajdonságaiban rejlik, nem mint általános emberi munkatermekben, hanem mint *megkülönböztetett* munkának, például vincellér-munkának termékében.

Az egyszerű árukeringés képlete így hangzik: áru-pénz-áru. Azaz: eladni, hogy venni lehessen.

A két változás: áru-pénz és pénz-áru közül az előbbi, mint tudjuk, a nehezebb. Ha van pénz, akkor a vétel már nem okoz gondot. Sokkal nehezebb az eladás, hogy általa pénzhez jussunk. És a pénz, az árutermelés uralma alatt minden árutulajdonos számára szükséges; minél tovább fejlődik a társadalmi munkamegosztás, annál egyoldalúbb lesz a munka s annál többoldalúak lesznek az igények.

Hogy „az áru saltomortale”-ja sikerülhessen, mindenek-

előtt szükséges, hogy *használati értéket képviseljen*, hogy *szükségletet elégítsen ki*. Ha ez megvan, ha a pénzzé való átváltás sikerül, csak akkor merül föl az a kérdés, hogy *mennyi pénzzé alakul át?*

Ez a kérdés azonban bennünket itt nem érdekel közelebbről. A felelet erre a kérdésre az *árak* törvényes vizsgálatahoz tartozik. Ami bennünket itt érdekel, az az áru-pénz képletben kifejezett átalakulás, tekintet nélkül arra, hogy ezen átalakulás következtében az áru vészit, avagy nyer-e érték-nagyságából.

A szabó megszabadul kabátjától és pénzt kap érte. Tegyük föl, hogy a kabátot földművesnek adja el. Ami a szabó részéről *eladás*, az a földműves részéről *vétel*. Minden eladás vétel és megfordítva. Honnan származik azonban a földműves pénze? Búzáért cserélték be. Ha a pénzárúnak, az aranynak útját követjük, amelyet a termelés forrásától, a bányából az egyik árutulajdonostól a másikhoz tett, akkor látjuk, hogy minden tulajdonos-csere mindig egy-egy eladás következménye volt.

Ez az átalakulás: kabát-pénz, mint láttuk, nem egy, hanem két átalakulásnak képezte részét. Az egyik így hangzik: kabát-pénz-bor. A másik: búza-pénz-kabát. Valamely áru átalakulásának kezdete mindig befejezése valamely más áru átalakulásainak. S szintúgy megfordítva is.

Tegyük föl, hogy a vincellér azért a 30 márkáért, amelyet a borért kapott, egy kazánt és szenet vásárol. Ekkor ez az átalakulás: pénz-bor az utolsó része ezen átalakulásnak: kabát-pénz-bor és a kezdete két más átalakulásnak: bor-pénz-szén és bor-pénz-kazán.

Ezen átalakulásoknak mindegyike keringést képez: áru-pénz-áru. Áruval kezdődik és azzal végződik. Azonban minden áru keringése más áruk keringésével kapcsolódik egybe. Ezen számtalan, egybefonódó keringés összmozgalma alkotja az *áruforgalmat*.

Az áruforgalom lényegesen elüt a közvetlen termékcserétől, vagy az egyszerű cserekereskedéstől. Az utóbbit a termelőerőknek az öskormunizmus keretein való túlnövése hozta létre. A termékcseré által a társadalmi munka rendszere kiterjedt a közösség határain túl; létrehozta azt, hogy a különféle közösségek és a különféle közösségek tagjai egymás számára dolgoztak. Azonban maga az egyszerű termékcseré, a termelőerők mindjobban való kifejlődésével, ismét gátul szolgált, amelyet az áruforgalom döntött el.

Az egyszerű termékcserénél szükséges, hogy az én termékeim vevőjétől átvegyem az ő termékeit. Ezt a gátat ledöntötte az áruforgalom. Igaz ugyan, hogy minden vétel egyúttal eladás is; a kabátot nem adhatja el a szabó anélkül, hogy másvalaki, például a földműves meg ne vásárolja. Azonban először is éppen nem szükséges, hogy a szabó rögtön ismét vásároljon. Elrakhathja a pénzt és várhat a vásárlással, amíg kedve tartja. Másodszor éppen nem kénytelen sem most, sem később ugyanattól a földművestől vásárolni, aki az ő kabátját megvette, vagy pedig ugyanazon, a piacon vásárolni, amelyen ő mint eladó szerepel. A termékcserének időre, helyre és egyénekre vonatkozó gátjai az áruforgalomban ledőlnek.

Azonban még egy különbség van a cserekereskedés és az áruforgalom között. Az egyszerű termékcseré *főlöszleges* termékek eladásából áll és egyelőre változatlanul hagyja az

őskommunista termelés módjait, amelyek a résztvevők közvetlen ellenőrzése alatt állanak.

Az áruforgalom fokozatos fejlődése azonban mind bonyolultabbá, kevésbé áttekinthetővé és ellenőrizhetővé teszi a termelő viszonyokat. Az egyes termelők egymástól mind függetlenebbek lesznek, azonban annál függőbb helyzetbe jutnak a társadalmi vonatkozásoktól, amelyek most már nem ellenőrizhetők, miként az őskommunizmusnál. A társadalmi erők ezzel természeti erőknek vakon nyilvánuló hatalmához jutnak, amelyek, ha nyilvánulásukban akadályra találnak, ha egyensúlyukból kimozdítatnak, vihar- és földrengésszerű katasztrófákat idéznek elő.

Az áruforgalom fejlődésével már is kifejlődnek az ilyen katasztrófák csirái. Annak lehetősége, hogy eladni lehet anélkül, hogy közvetlenül vásárolni is kellene, magában foglalja az *áruorlódások és válságok* lehetőségét. Azonban a termelőerőknek ki kell nőniök az egyszerű áruforgalom kereteiből, hogy e lehetőség *valósággá* válhasson,

III. A pénz forgalma.

Emlékezzünk vissza az árukeringésekre, amelyeket utolsó fejezetünkben kísértünk nyomon: búza-pénz;-kabát-pénz-bor-pénz-szén stb. Ezen keringések a pénzzel is bizonyos mozgást végeztetnek, azonban ez nem keringő mozgás. A pénz, amely a földművestől indult útra, mindinkább eltávolodik tőle. „A pénznek az áruforgalom által közvetlen előidézett mozgása folytonos távolodás a kiindulás

pontjától; út az egyik árutulajdonos kezéből a másikéba: a pénznek *forgalma*.”

A pénz forgalma az áru keringésének *következménye* és nem, mint gyakran hiszik, annak *okozója*. Az áru, mint használati érték – az áruforgalomnak ezen kezdetleges fókán, amelyen jelen kutatásunknál tartunk, ahol üzletszerű vételről és eladásról még nincs szó – már az első lépésnél eltűnik a forgalomból, hogy a fogyasztásban elmerüljön és egy új használati érték, de ugyanolyan érték lép a helyére a keringés folytán. Ebben a keringésben: búza-pénz-kabát a búza ennél az első átalakulásnál: búza-pénz eltűnik és ugyanolyan érték, de más használati érték kerül vissza a búza eladójához: pénz-kabát. A pénz mint forgalmi eszköz nem kerül ki a forgalomból, hanem mindig annak határain belül mozog.

Már most az a kérdés, mennyi pénz kell az áruforgalomnak.

Tudjuk már, hogy minden árut, mielőtt még a valódi arannyal érintkezésbe jutna, bizonyos mennyiségű arannyal tesznek egyenértékűvé, azaz meghatározzák az árát. Ha az arany értékét meghatározottnak vesszük, akkor eszerint minden egyes árunak és az áruk összességének elérendő ára előre meg van szabva. Az áruk árösszege egy bizonyos elképzelt arányösszeg. Hogy az áruk forgalomba juthassanak, kell, hogy a képzelt aránymennyiség valódi arannyá legyen változtatható; a forgalomban levő arany tömegét tehát a forgalomban levő áruk árösszege határozza meg. (Szem előtt kell tartani, hogy itt még csak az egyszerű áruforgalomról beszélünk, amely hitelt, fizetéskiegyenlítést stb. nem ösmert.)

Ez az árösszeg változatlan árnál a forgalomban levő áruk tömege szerint ingadozik; változatlan árutömegnél, annak árai szerint, akár a piaci árak ingadozása, akár az arany vagy az áruk értékváltozása idézte elő ezt az ingadozást, akár csak egynemely, akár valamennyi árut érinti ez az árhullámzás.

Azonban az árueladások nem mindig összefüggésnélküliek és nem *egyidőben* történnek.

Vegyük megint előbbi példánkat. Előttünk vannak az átalakulások: 5 hektoliter búza – 30 márka – 1 kabát – 30 márka – 40 liter bor – 30 márka – 20 mázsa szén – 30 márka. Ezen áruk árösszege 120 márkára rug; a négy vásárláshoz azonban 30 márka elegendő, amely összeg négyszer változtatja helyét, tehát négy mozgást végez a forgalomban.

Ha fölteszszük, hogy a fölsorolt vásárlások mind egy napon belül történtek, akkor egy napon, egy bizonyos forgalmi körön belül forgalmi eszközként szolgáló pénz tömegként.

$$\frac{120}{4} = 30 \text{ márkát}$$

kapunk. Vagy általánosságban kifejezve:

$\frac{\text{az áruk árösszege}}{\text{egynevéü pénzdarabok forgalmi mozgásának összege}} =$ egy bizonyos időn belül forgalmi eszközként szolgáló pénz tömegével.

Valamely ország különféle pénzdarábjainak forgalmi ideje természetesen különféle; az egyik évekig hever valamely szekrényben, a másik egy nap alatt talán harminc mozgást

is végez. Azonban az *átlagos* forgalmi gyorsaság mégis egy bizonyos nagyságot alkot.

A pénz forgalmi gyorsaságát az áruk keringésének gyorsasága szabja meg. Minél gyorsabban tűnnek el az áruk a forgalomból, hogy fogyasztásra kerüljenek és minél gyorsabban pótoltatnak új árukkal, annál gyorsabb a pénz forgalma is. Minél lassúbb az áruk keringése, annál lassúbb a pénz forgalma, annál kevesebb pénz látható. Ilyenkor azután azok, akik csak a fölszint látják, azt hiszik, hogy kevés a pénz és a pénzhiány idézi elő a forgalmi torlódást. Ez az eset is lehetséges ugyan, azonban mai nap huzamosabb idő alatt alig fordul elő.

IV. Érempénz, papírpénz.

A forgalomban természetesen igen kényelmetlen volt, hogy minden vételnél és eladásnál, minden darab becserélendő pénz ércanyagát és súlyát meg kellett vizsgálni. Ezen segítettek, mihelyt valamely általános elismert tekintély minden darab helyes súlyáért és anyagáért kezességet vállalt. Így lettek a fémrudak az állam által vert *érempénzekké*.

A pénznek *forgalmi eszközként* való funkcionálásából származik *érempénz alakja*. Ha azonban a pénz már egyszer éremalakot öltött, akkor a forgalmi folyamat kereteiben csakhamar önálló, az *éremtartalomtól* független léthez jut. Annak állami elismerése, hogy valamely érempénz egy bizonyos mennyiségű aranyat tartalmaz vagy azzal egyértékű, bizonyos körülmények között csakhamar elegendő ahhoz, hogy

az illető érempénz csakúgy szerepelhessen forgalmi eszköz gyanánt, mint a teljes és valódi arany mennyiség.

A pénzdarabok forgalma már egymaga is előidézi ezt. Minél régebben forog valamely pénzdarab, annál inkább használódik el, annál nagyobb lesz az eltérés állítólagos és valóságos tartalma között; egy régi pénzdarab könnyebb, mint az, amely most kerül ki a pénzverdéből – de mint forgalmi eszköz bizonyos körülmények között mindkettő egyforma értéket képviselhet.

Még élesebben mutatkozik az állítólagos és valóságos tartalom közötti különbség a váltópénznél. Az első pénzt igen gyakran közönséges fém, például vörösréz képezte, melyet később szorítottak ki a nemes fémek. A vörösréz és az aranyvaluta életbeléptetése óta, az ezüst megszűnt értékmérő lenni, azonban a vörösréz- és ezüstpénzek továbbra is mint forgalmi eszközök szerepeltek a kisforgalomban. Most azután az arany bizonyos súlyrészeinek feleltek meg; az érték, melyet képviseltek, ugyanolyan arányban változott, mint az aranyé, míg a vörösréz vagy ezüst értékének ingadozásaival szemben változatlan maradt. Látjuk, hogy ilyen körülmények között fémtartalmuknak semmiféle befolyása nincs az érempénz funkciójára, hogy állami törvényekkel önkényesen meg lehet állapítani, hogy valamely vörösréz- vagy ezüstpénz, mily mennyiségű aranyat képviseljen. Innen már csak egy lépés kellett ahhoz, hogy a fémpénz helyébe papírpénzt tegyenek, hogy valamely értéktelen papírlapot törvényesen valamely meghatározott arany mennyiséggel tegyenek egy értékűvé.

így keletkezett az állami papírpénz, amelyet nem szabad összetéveszteni a hitelpénzzel, amely a pénz más funkcióiból keletkezett.

A papírpénz az arany pénzt csak mint forgalmi eszköz és nem mint értékmérő helyettesítheti. Csak úgy pótolhatja, ha meghatározott arany mennyiséget képvisel. A papírpénzre, mint forgalmi eszközre ugyanazon törvények érvényesek, mint az érempénzre, melyet helyettesít. A papírpénz soha sem helyettesíthet nagyobb arany mennyiséget, mint amennyit a forgalom elnyelhet. Ha valamely ország áruforgalma 100 millió márkára rug és az állam 200 millió márka papírpénzt hoz forgalomba, akkor ennek a következménye, hogy például két 20 márkás papír jegyért csak annyit vásárolhatok, amennyit egy darab 20 márkás aranyért. Ebben az esetben a papírpénzben kifejezett árak kétszer olyan magasak lesznek, mint az aranyárak. A papírpénz a kibocsátás túl nagy mérve által veszít az értékéből. Ezidő szerint Oroszországban láthatjuk ezt, ahol a tömegesen kibocsájtott állampapírpénz értéke már több mint harminc esztendeje folyton a fémérték mögött marad, melyet képviselnie kellene. A kibocsájtás túl nagy mérve miatt való papírpénz elértéktelenedésének legnagyobb példáját a nagy francia forradalom assignatjai nyújtják, amelyekből hét esztendő alatt (1790. márciusától 1797-ig) 45.581 millió frankon felül bocsájtottak ki a forgalomba s amelyek ennek következtében teljesen értéktelenné váltak.

V. A pénz egyéb funkciói.

Figyelemmel kísértük az egyszerű áruforgalom keletkezését és láttuk, mint fejlődött vele a pénz funkciója mint *értékmérő* és *forgalmi eszköz*. A pénznek azonban egyéb szerepe is van.

Az áruforgalommal együtt fejlődik a pénzárúnak, az aranynek megtartására és fölhalmozására irányuló vágy és a megtartásnak és fölhalmozásnak szükségessége. A pénz sajátosságai megfelelnek az áruterelés sajátosságainak: miként az utóbbi oly forma, amelyben független magántermelők *társadalmi* termelést végeznek, úgy a pénz is *társadalmi hatalom*, amely azonban nem a társadalom hatalma, hanem mindenkinek magántulajdona lehet. Minél nagyobb az a pénzösszeg, amely fölött rendelkezünk, annál nagyobb társadalmi hatalom fölött rendelkezünk; javaknak, élvezeteknek és mások munkája termékeinek annál nagyobb tömege áll rendelkezésünkre. Az arany mindenre képes; az egyedüli áru, amelyet mindenki használhat, amelyet mindenki elfogad. Így ébred föl és növekszik az áruforgalommal együtt az arany után való sóvárgás.

Azonban a pénzgyűjtés az áruforgalom fejlődésével nemcsak szenvedélylyé, hanem *szükségességgé* is válik. Minél több termék lesz áruvá, minél kevesebbet termelnek önhasználatra, annál szükségesebb pénzzel rendelkezni, hogy egyáltalán élni lehessen. Folytonosan vásárolnom kell, de hogy vásárolhassak, eladnom is kell; azonban azon termékek el-

adásához, amelyeket én termelek, idő kell, megvételük a véletlentől függ. Hogy az árutermelést folytathassam és hogy a termelés alatt megélhessek, pénzkészletre van szükségem. Erre különben a forgalom torlódásainak kiegyenlítésére is szükség van. Főntebb láttuk, hogy a forgalomban levő pénz mennyiségét az áruk ára, tömege és keringésük gyorsasága szabja meg. Ezen tényezők mindegyike folytonosan változik, a forgalomban levő pénzmennyiség tehát folytonosan ingadozik. Honnan kerül elő az a pénz, amely szükségessé válik; hová ömlik az, amely fölöslegessé lesz? A legkülönfélébb helyeken összegyűlendő *pénzkincsek* gyűjtőmedencéket alkotnak, amelyek hol pénzt vesznek föl, hol pénzt bocsájtanak ki és kiegyenlítik a forgalom akadályait.

Mint az egyszerű cserénél, úgy a kezdetleges áruforgalomban is mindig két árut cserélnek ki közvetlenül egymással, azzal a különbséggel azonban, hogy emennél az egyik áru mindig általános *aequivalens*: *pénzárú*. Az áruforgalom fejlődésével azonban olyan körülmények érvényesülnek, amelyek által az áru eladása és az érte járó pénzösszeg átvétele között időkülönbség keletkezik. Oly körülmények keletkeznek, amelyek következtében valamely árut vagy előbb fizetnek ki, mint amikor átveszik, vagy ami gyakoribb, *később* fizetik meg. A megvilágítás kedvéért tekintsünk egy példát. Vegyünk például egy 13-ik századbéli olasz selyemszövőt. A selymet, amelyet földolgoz, a szomszédból veszi. Azonban a selyemszövetek, amelyeket termel, Németországban kerülnek eladásra; míg rendeltetésük helyére érkeznek, míg eladatnak s míg az érték járó pénz visszavándorolt Olaszországba, elmúlik 3-4 hónap, A selyemszövő elkészített egy darab se-

lyemszövetet, szomszédja, a selyemfonó, ugyanakkor elkészült egy bizonyos mennyiségű selyemfonállal. A selyemfonó rögtön eladja a maga áruját a selyemszövőnek; ez az ő árujáért csak 4 hónap múlva kap ellenértéket. Mi történik? a szövő *megveszi* a, fonalat, azonban csak négy hónap múltán *fizeti meg*. Vevő és eladó most más alakot öltenek. Az *eladóból hitelező, vevőből adós lesz*. Azonban a pénz is új funkcióhoz jut. Ebben az esetben nemi közvetíti az áru forgalmát, hanem keringését önállóan befejezi. Ebben a funkcióban nem forgalmi eszköz, hanem *fizetőeszköz*; eszköz bizonyos értékek összegének szállítása iránt elvállalt kötelezettség teljesítésére.

Az ilyen kötelezettségnek azonban nem kell mindenkor az áruforgalomból folyania. Minél fejlettebb az áruterelés, annál erősebb a törekvés bizonyos használati értékek szállítását az általános értékformának, a pénznek szállításává átváltoztatni. Természetben való adózás pénzben való adózássá, a hivatalnokoknak természetben való kifizetése pénzben való fizetéssé változik, stb. A pénznek fizetőeszközként való funkciója elhagyja az áruforgalom határait.

Térjünk vissza a selyemszövőhöz. Selyemfonalat vesz a selyemfonótól, anélkül, hogy rögtön megfizethetné. Azonban, ahol pénzről van szó, ott vége a barátságának. „Ami papírra vet a kéz, hazavihetjük, el nem vész” – gondolja a selyemfonó. S ezért adat magának a selyemszövőtől egy írást, amelyben ez kötelezi magát, hogy az eladott selyemfonál áruösszevégének megfelelő pénzösszeget négy hónap múlva kifizeti. Azonban a selyemfonónak még a négy hónap letelte előtt esedékes fizetési kötelezettségei vannak. Miután készpénze nincs, a szövő kötelezvényével üzet. *Ez tehát most pénz gyanánt sze-*

repe; új fajta papírpénz keletkezett: a *hitelpénz* (váltó, cheque, stb.)

Még egy másik eset is bekövetkezhet. A selyemszövő öt arany ára selyemfonalat vásárolt a selyemfonótól. Ez azonban az aranyművesnél hat aranyért karperecet vásárolt a felesége számára. Ugyanakkor ez a selyemszövőnél négy aranyért selyemszövetet vásárolt. A fizetések egyszerre lesznek esedékessé. Mindhárman: a fonó, a szövő és az aranyműves találkoznak. A legelőnek az utóbbi kezéhez hat aranyat kell fizetnie, ugyanakkor azonban öt aranyat követel a szövőtől. Kifizet az aranyművesnek egy aranyat és a többiért a szövőhöz utasítja. Ennek azonban négy arany jár az aranyműves-től és ezért csak egyet fizet ki neki. Így a 15 aranyra rugó fizetési kötelezettségek kölcsönös kiegyenlítés útján csupán két arannyal teljesítettek.

Természetes, hogy a valóságban mindez nem történik oly egyszerűen, mint ahogy itt leírtuk. Tény azonban, hogy az árueladók fizetései egymást részben kiegyenlítik, még pedig az áruforgalom fejlődésével mindinkább növekedő mértékben. A fizetéseknek néhány helyre és bizonyos időre való központosítása e kiegyenlítés külön intézeteit és módjait hozza létre, mint például a középkorbeli Lyon *wrements-iai*. Közismertek az ugyanezen célt szolgáló leszámítoló bankok, *clearing houses*, pénztáregyletek. Csak azon kötelezettségeket kell pénzzel teljesíteni, amelyek nem egyenlítik ki egymást.

A pénzhalmozódást, mint a gazdagodás önálló formáját eltünteti a hitelrendszer. Annak, aki a vagyonát meg akarja őrizni, nem kell már a földbe elásni vagy egyebütt elrejtteni a pénzt, mielőtt kifejlődött a hitelrendszer. Kölcsön adhatja

a pénzt. Másrészt azonban *időközönkénti* kincshalmozódást, pénzüsszegek összegyűjtését teszi szükségessé a hitelrendszer, amely pénzkincsek a fizetés napján az esedékes adósságok kiegyenlítésére szolgálnak.

Azonban nem mindig sikerül ez a pénzüsszegyűjtés. Emlekezzünk csak a selyemszövőre. Megígérte, hogy négy hónap múlva fizet, mert reméli, hogy ennyi idő alatt túlad áruján. De tegyük föl, hogy nem talál vevőt árujára és ezért nem fizethet. A selyemfonó azonban számított erre a pénzre; bizakodásában másokkal, talán az aranyművessel szemben vállalt kötelezettségeket és az ismét másokkal; látjuk, hogy az egyiknek fizetéseképtelensége mások fizetéseképtelenségét vonja maga után, még pedig annál nagyobb mérvben, minél fejlettebb az egymásból folyó és egymásra következő fizetések és azok kiegyenlítésének rendszere. Már most tegyük föl, hogy nemcsak *egy*, hanem *számos* árutermelő nem képes, talán általános túltermelés következtében eladni az áruját. A maguk fizetéseképtelensége másokat is, akik már eladták az árujukat, fizetéseképtelenné teszi. A fizetési kötelezvények értéktelenné lesznek, mindenki készpénzt, az általános aequivalenst kívánja; általános pénzhiány, *pénzválság* keletkezik, amely a hitel fejlődésének egy bizonyos fokától kezdve szükségszerű kísérője a termelés vagy kereskedelem minden válságának. Világosan mutatkozik ilyenkor, hogy az árutermelés korában a pénz nem lehet egyszerű áru-utalványokkal helyettesíteni.

A pénznek két forgalmi területe van: az illető államrendszer *belső* piaca és a *világpiac*. A pénznek érem- és értékjegy alakja csak valamely ország határain *belül* van, de nem az egyik országnak más országgal való forgalmában is.

A *világpiac*on ismét fölveszi eredeti alakját mint nemes fém-, arany- vagy ezüstrúd. A világpiac^{on} *mindkettő* értékmérő gyanánt szerepelt eddig, míg valamely ország forgalmának határain belül csak egy pénzáru szerepelhet, mint valóságos értékmérő.

Azt hisszük különben, hogy mióta Marx megírta a *Kapital*-t, azóta az arany félreismerhetetlenül abban az irányban halad, hogy egyedüli pénzáruvá legyen a világpiac^{on} is.

A világpénz legfőbb szerepe az, amelyben mint *fizető-eszköz* a nemzetközi mérlegeket, a ki- és bevétel fölöslegeit egyenlíti ki.

HARMADIK FEJEZET.

A pénz átalakulása tőkévé.

I. Mi a tőke?

A második fejezetben az áruforgalomnak a termékcseréből való fejlődését kísértük figyelemmel.

Menjünk most egy lépéssel tovább. Az áru tulajdonosa az egyszerű áruforgalomban azért adja el áruját, hogy más árukat vásárolhasson., Azonban az áruforgalom ezen formájából idővel új forma alakul ki: *az eladás céljából való vétel*. Az egyszerű árucseré képlete, mint tudjuk, így szól: áru-pénzi-áru. A forgalom új formájának képlete: pénz-áru-pénz.

Hasonlítsuk össze e két képletet.

Ezen mozgásnak: áru-pénz-áru a *fogyasztás* volt a célja. Eladok valamely árut, amely számomra nem használati érték, hogy olyanokat vásárolhassak, amelyek nékem használati értéket képeznek. Ez a keringés: áru-pénz-áru, be van fejezve önmagában. Az eladásnál szerzett pénz áruvá változik, amely fogyasztásra kerül, amely kikerül a forgalom-

ból. A pénz egyszer és mindenkorra el van költve, útján mindinkább távolodik első tulajdonosától. Az egyszerű áruforgalom normális körülményei között – és itt csak ilyenekről lehet szó – az az áru, amelylyel a keringés befejeződik, egyértékű azzal, amelylyel a keringés megkezdődött.

Másként van ez ennél a keringésnél: pénz-áru-pénz. Ennek nem a fogyasztás a célja; ami a keringést befejezi, az nem áru, hanem pénz., Az a pénz, amely elől a forgalomba dobatik, nincs kiadva, csak előlegezve. Ismét visszatér eredeti tulajdonosához. A keringés nincs önmagában lezárva, hanem túlhaladja önmagát; a pénz, melyet előlegeztek, visszatér, hogy újra kikerüljön a forgalomba és ismét visszatérjen, hogy azután e játék így végnélkül ismétlődjék. A pénznek ama mozgása, amely a pénz-áru-pénz-keringés által keletkezik, határtalan.

Mi azonban e mozgás hajtóereje? Az áru-pénz-áru-keringés indoka világos; nem, látszik-e ezzel ellentétben a pénz-áru-pénz-keringés esztelenségnek? Ha eladok egy bibliát, hogy árán kenyeret vegyek, akkor a keringés befejeztével *más* az áru, mint a kezdetén, ha mindjárt értéke ugyanaz is. Az egyik szellemi táplálékul szolgál, azonban nincs hasznomra, ha szellemi éhségem csillapítva van, pl. ha betéve tudom a bibliát és nincs módomban testi éhségemet csillapítani. Ha azonban 100 márkáért burgonyát vásárolok, hogy azt 100 márkáért ismét eladjam, akkor a befejezésnél ugyanott vagyok, ahol a kezdetnél voltam, az egésznek nincs sem célja, sémi haszna. Célja és haszna csak akkor lehetne, ha a pénzösszeg a művelet végén más volna, mint annak kezdetén. A pénzösszegek azonban csak *nagyság szerint* külön-

bőznek egymástól. A pénz-áru-péncz-keringésnek tehát csak akkor van célja, ha a pénzösszeg, amelylyel befejeződik, nagyobb, mint az, amelylyel megkezdődik. És tényleg, a pénzösszegek ezen megnagyobbítása hajtóereje a keringéseknek. Aki vásárol, hogy eladjon, azért vásárol, hogy *drágábban* adjon el. A pénz-áru-péncz-keringésnek csak akkor van rendes lefolyása, ha a pénzösszeg a befejezésnél *nagyobb*, mint a kezdetnél. Az áru-péncz-áru-keringés azonban, mint tudjuk, csak akkor rendes lefolyású, ha azon árunak értéke, amelylyel befejeződött, egyenlő azzal, amelylyel megkezdődött.

Minden vétel: eladás és viszont. A pénz-áru-péncz-keringés ezért hasonló eredményűnek látszik, mint az áru-péncz-áru-keringés. Azonban már most is láttuk, hogy e két keringés egymástól *lényegesen* különbözik.

Ha én, hogy példánknl maradjunk, 100 márkáért burgonyát veszek, hogy ismét eladjam, akkor ezt azzal a célzattal teszem, hogy drágábban adjam el őket, mondjuk 110 márkáért, azaz $100 + 10$ márkáért. Általánosságban mondva: oly összegért, amely egyenlő az eredetivel és nagyobb valamely *toldással*. Ha az árut A-val jelezzük, az eredeti pénzösszeget P-vel, a hozzátoldott pénzösszeget p-vel, akkor a teljes képletet így állíthatjuk föl:

$$P-A-(P + p).$$

Ezt a p-t, a hozzátoldott értéket, amely a keringés befejeztével az eredetileg előlegezett értéken felül jelentkezik, Marx *értéktöbbletnek* nevezi. Ezt épp oly kevésbé szabad *megjelenésének formáival*, a, haszonnal, kamattal, stb. összetéveszteni, mint az árt az értékkel. Eddigi fejtegetéseinkben sokszor még

csak a gazdasági formák *alapjairól* és nem *megjelenésüknek formáiról* van szó. Erről, félreértések elkerülése végett egyelőre ennyit.

Az értéktöbblet alkotja a P-Á-(P-p)-keringés megkülönböztető sajátosságát. Az az érték, amely a keringés eme formái szerint végez mozgást, az értéktöbblet által új jelleget kap – *tőkévé* lesz.

Csak ebben a mozgásban lehet megérteni a tőkét. A *tőke: értéktöbbletet fakasztó érték*. Aki e mozgástól eltekint és a tőkét, mint valami nyugvót akarja megérteni, az folytonos ellentmondásokra fog akadni. Innen származik a közkézen forgó tankönyvekben uralkodó zűrzavar ama kérdés fölött, hogy mely *tárgyakat* kell tőkének tekinteni. Az egyik szerzőnek definiálja – itt a kőkorszak kapitalistájával találkozzunk, sőt e szerint az a majom, amely egy darab kövel diókat tör, szintén kapitalista; szintúgy tőke a csavargó botja, amelylyel gyümölcsöt üt le a fákról és általa tőkepezés a csavargó is. Mások a földhalmozott munkát mondják tőkének, ami által a hangyák és hörcsögök abban a tiszteletben részesülnek, hogy a Rotschildok, Bleichröderek és Kruppok kollégáiként szerepelnek. Sőt akadtak közgazdák, akik mindent, ami a munkát elősegíti és termékenyebbé teszi: az államot, az emberek tudását, lelkét – tőkének neveztek.

Világos, hogy az ilyen általános meghatározások oly közhelyeket hoznak napvilágra, amelyek gyermekmesékben élvezetes olvasmány lehetnek, azonban tudásunkat az emberi társadalom formáinak, törvényeinek és mozgató-erőinek fölismerése terén mivel sem szaporítják. Csak Marx irtotta ki e közhelyeket a politikai gazdaságtanból, amelyek pedig ő előtte

annak számos területén szinte korlátlanul uralkodtak. Különösen a tőke sajátosságainak kikutatására, nézve áll ez.

Láttuk, hogy a tőke értéktöbbletet fakasztó érték s általános képlete P-A-(P-p). Ebből már kitűnik az, amit a tények is megerősítenek, hogy tudniillik minden új tőke a pénz formájában kezdi meg mozgási műveletét. Azonban azt is látjuk belőle, hogy az a mozgás szükségszerűen megköveteli a tőke pénzformájának az áruvilág különféle formáira való átváltozását és szintűgy eme formáknak visszaváltozását pénzzé.

Látjuk továbbá e képletből, hogy nem minden pénz, nem minden áru: tőke; hogy csak akkor lesznek azzá, ha egy meghatározott *mozgást* végeznek. Ennek a mozgásnak azonban ismét bizonyos történelmi előfeltételei vannak, amelyekkel még meg fogunk ismerkedni. Az a pénz, amelyet elköltők, hogy érte valamely fogyasztási cikket, kenyeret vagy ruhát vásároljak, épp oly kevésbé működik mint tőke, amely kevésbé szerepel az az áru, amelyet magam termeltetni és amelyet eladok, e műveletben, mint tőke.

Persze: a termelőeszközök, felhalmozott munka stb. képezik a tőke anyagát, de csak bizonyos körülmények között. Ha ettől eltekintünk – abstrahálunk, mint a legújabb akadémikus kifejezés nevezi a lényegesnek észre nem vételét – akkor a modern termelőmód sajátosságaitól tekintünk el, homályt terjesztünk fölötte, amelyben kitűnően lehet bujkálni, amiért is a kapitalizmus tanult és tanulatlan képviselői nem is akarnak tudni semmit, sem Marx tőkeelméletéről, sem Marx értékelméletéről, amelyen amaz nyugszik.

II. Az értéktöbblet forrása.

Most már ösmerjük a tőke általános képletét: $P-\dot{A}-(P + p)$. Hogy azonban az értéktöbblet p honnan származik, azt még nem tudjuk. Mintha az tűnnék ki e képletből, hogy az adás és vevés műveleténél keletkezik az értéktöbblet, hogy tehát ez az áruforgalomból származik. Ez a felfogás közkeletű, azonban többnyire az *áruérték* és *használati érték* összevetésén alapul. Ez különösen vonatkozik arra az állításra, amely szerint a cserénél mindkét fél nyer, mert mindkettő azt adja el, amire nincs szüksége, és ahhoz jut, amire szüksége van. Ezt így szokták mondani: „Eladok valamit, aminek az én számomra kevés értéke van és kapok érte valamit, aminek az én számomra nagyobb az értéke.” Az értéktöbblet keletkezésének ezen magyarázása csak ott lehetséges, ahol az értékről meg igen ködös fogalmak uralkodnak. Hogy e magyarázatot kielégítőnek lehessen tartani, el kell felejteni egyrészt, hogy az áruk cseréje ugyan a *használati értékek különféleségén*, de ugyanakkor az *áruértékek egyformaságán* is alapul. Másrészt azonban, oly bizodalmasan vakhitűnek kell lenni, mint a vulgár-közgazdák olvasói legnagyobb részének, akik mindent, amit eléjük raknak, látatlanba is készpénz gyanánt elfogadnak és például azt is elhiszik, hogy egy modern kereskedő üzleti tevékenysége egy fokon áll a vadak közötti őseredeti cseréléssel. Mi azonban tudjuk, hogy az értéktöbblet nem a *csere* fejlődési fokán, hanem az *áruforgalomban* keletkezik, amelyben a pénz a közvetítő és hogy az értéktöbblet a

pénztöbblet által jut kifejezésre. Tehát oly „haszonról”, amelyhez azáltal jutunk, hogy valamiért, aminek az én számomra van használati értéke, oda adok valamit, aminek az ön számomra nincs használati értéke, szó sem lehet annál a műveletnél, amelyet ez a képlet fejez ki: $P - \dot{A} - (P + p)$.

A közkeletű közgazdaságtan egy fogásával találkozunk itt, amelyet ez gyakran alkalmaz ott, ahol a modern közgazdasági viszonyok megértésének megnehezítéséről van szó, ami éppen legfőbb feladata. E fogás abból áll, hogy a modern jelenségeket egy sorba helyezi rég elmúlt idők jelenségeivel.

Nem cserével, hanem az áruforgalommal van itt dolgunk. Emez éppen olyan kevésbé képezhet normális körülmények között értéktöbbletet, mint amaz, ha mindig egyenlő áruértékeket cserélnek ki egyenlő áruértékekkel.

Azonban tegyük föl, hogy az áruforgalom törvényeit megszegik és például, az áruk tulajdonosait felruházzák azzal a joggal, hogy áruikat az eredeti értéknél 10 százalékkal drágábban adják el. A szabó 30 márka helyett 33 márkáért adja el a kabátot. De, óh jaj! Azért a hordócska borért, amely azelőtt 30 márkába került, most 33 márkát kellett fizetnie. Semmit sem nyert tehát.

Megkísérhetjük még az értéktöbblet keletkezését azzal a föltevéssel megmagyarázni, hogy nemi valamennyi, hanem! csak egynehány árutulajdonos képes az árukat értékükön alul bevásárolni és értéküknél magasabb árért eladni. A kereskedő 40 mázsa, 100 márka értékű burgonyát vásárol a földmivestől 90 márkáért és eladja 110 márkáért a szabónak. Igaz ugyan, hogy e művelet végén nagyobb érték van a kezébe mint annak kezdetén. Azonban a meglévő értékek összege

változatlan maradt. A művelet kezdetén volt: 100 márka (a földművesnél) + 90 márka, (a kereskedőnél) + 110 márka, (a szabónál) = 300 márka. A művelet végén van: 90 márka (a földművesnél) + 110 márka (a kereskedőnél) + 100 márka (a szabónál) = 300 márka.

A kereskedő kezébe került nagyobb érték tehát nem értékszaporodásból keletkezett, hanem mások értékeinek csökkenéséből. Ha e nagyobb értéket értéktöbbletnek akarom nevezni, akkor ugyanannyi joggal azt az értékei, amelyet a tolvaj valakinek a zsebéből lop ki, szintén értéktöbbletnek nevezhetem.

Az értéktöbblet-megszerzés történelmi kezdetének ez volt ugyan a módja, akár az áruforgalom közvetítésével a *kereskedői tőke* által, akár egészen leleplezetlenül eme közvetítés nélkül, az *uzsoratoké* által. Azonban a tőkének ez a két faja csak az áruforgalom törvényeinek *megszegése* által vált lehetségessé, csak nyilvánvaló és durva megsértése által ama alaptörvényének, hogy értéket csak egyforma értőkért lehet kicserélni. A tőke tehát mindaddig, amíg kereskedői és uzsoratőke gyanánt szerepelt, *ellentétben* állt ama idők gazdasági szervezetével és így ama idők *erkölcsi felfogásával is*. Az ó-korban csakúgy, mint a középkorban, rossz hire volt a kereskedelemnek, de főleg az uzsoranak; az ó-kor pogány bölcsészei csakúgy megbélyegezték, mint az egyházatyák; a pápák csakúgy, mint a reformálok.

Ha az emlősállatok típusát akarjuk meghatározni, akkor nem a *tojásokat rakó* kacsacsőrút fogjuk elsőnek tenni. Szintúgy nem szabad, ha a tőkét akarjuk megösmerni, amely a mai társadalom gazdasági épületének alapköve, annak úgy-

szólván vízözön előtti formáiból, az uzsora- és kereskedői tőkéből kiindulni. Csak miután már kifejlődött a tőkének egy másik, magasabb formája, fejlődnek ki ama középformák is, melyek a kereskedői- és a kamatozó-tőke működését összhangba hozzák az árutermelés mai módjának törvényeivel. Csak attól az időponttól kezdve szűnnek meg a szükségszerű egyenes rablás és közönséges csalás jellegét viselni. A kereskedői- és uzsora-tőkét csak a tőke modern alapformájának megismerése után lehet megérteni.

Ezért érthető, hogy Marx a kereskedői- és kamatozó-tőkét miért nem tárgyalja a *Kapital* két első kötetében; ezekben a tőke *alaptörvényeinek* vizsgálatával foglalkozik.

E helyen tehát nem foglalkozunk a, tőkének két fentnevezett formáival. Amit a kutatás eredményeként meg kell állapítani, az az a tény, hogy az értéktöbblet nem fakadhat az áruforgalomból. Sem a vétel, sem az eladás nem teremtenek értéktöbbletet.

Másrészt azonban az áruforgalom) kívül sem keletkezhet az értéktöbblet. Az árutulajdonos bizonyos munka segítségével átalakíthat valamely árut és így ahhoz új értéket tölthet, amelyet a ráfordított társadalmilag szükséges munka mérve szab meg, azonban az *eredeti* áru értéke ezzel nem növekedett; ez nem jutott azáltal értéktöbbletbehez., Ha egy selyemszövő 100 márka értékű selyemfonalat vesz és belőle selyemszövetet készít, úgy ezen új termék értéke egyenlő lesz a selyemfonál értékével, megtoldva azzal az értékkel, amelyet a szövő munkája alkotott. A selyemfonál értéke mint ilyen, nem szaporodott a munka által.

így tehát különös rejtély előtt állunk: az értéktöbbletet nem az áruforgalom alkotja, de nem jön létre az áruforgalom körén kívül sem.

III. A munkaerő mint áru.

Tekintsük a tőke általános képletét közelebbről. így hangzik: $P-\dot{A}-(P + p)$. Két műveletből áll: $P-\dot{A}$, az áruvétel; $A-(P+p)$, az árueladás. Az áruforgalom törvényei szerint a P értékének egyenlőnek kell lenni az A értékével, szintúgy \dot{A} értékének $(P + p)$ értékével. Ez azonban csak úgy lehetséges, ha \dot{A} önmagát növeli; ha \dot{A} olyan áru, amely a fogyasztás alatt nagyobb értéket teremt, mint amennyivel önmaga bír. Az értéktöbblet rejtélyét megoldottuk, mihelyt találunk egy olyan árut, amelynek használati értéke azzal a sajátos tulajdonsággal bír, hogy érték forrása, hogy felhasználása: értékalkotás: úgy hogy ez a képlet $P-\dot{A}-(P + p)$ rá vonatkozólag így szól: $P-A \dots (\dot{A} + \acute{a})-(P + p)$.

Tudjuk azonban, hogy áruérték csak munka által jöhet létre. A fenti képlet tehát csak akkor valósulhat meg, ha a *munkaerő áru*.

Marx azt mondja: „Munkaerő vagy munkaképesség alatt értjük a *fizikai* és *szellemi* képességek összességét, amely az élő emberi személy testében létezik és amelyet mozgásba hoz, valahányszor bármily használati értéket termel.”

A munkaerőnek áruként kell megjelenni a piacon

Mit jelent ez? Főntebb láttuk, hogy az árucseré egyik föltétele: az árutulajdonosuk teljesen szabad rendelkező joga árujuk fölött. Kell tehát, hogy a munkaerő tulajdonosa, a munkás, szabad ember legyen, hogy munkaereje áruvá lehessen. Kell, hogy munkaereje, áru maradjon, nem szabad mindenkorra, hanem csak időről-időre eladnia, mert különben rabszolgává lesz és átalakul árutulajdonosból áruvá.

Még egy föltételnek kell teljesülnie, hogy a munkaerő áru lehessen. Láttuk, hogy ahhoz, hogy valamely használati érték áruvá lehessen, kell, hogy tulajdonosa számára ne legyen használati érték. Így a munkaerőnek sem szabad tulajdonosa számára használati értéknek lennie, ha áruként akar a piacon megjelenni. A munka használati értéke más használati értékek előállításából áll; ennek föltétele a szükséges termelőeszközök fölött való rendelkezés. Ahol a munkás rendelkezik a termelőeszközök fölött, ott nem adja el *munkaerejét*, hanem ott maga alkalmazza és *termékeit* adja el. A munkásnak el kell választva lennie a termelőeszközöktől, első sorban annak legfontosabbikától, a földtől, hogy a munkaerő áru lehessen.

A munkásnak minden tekintetben szabadnak kell lennie, szabadnak minden egyéni függéstől, azonban egyúttal minden szükséges termelőeszköz hiányában kell lennie. Ezek az előfeltételei annak, hogy a pénz tulajdonosa pénzt tőkévé változtathassa. Ezen előfeltételeket sem a természet nem nyújtja, sem nem. sajátságai minden társadalmi formának. Hosszadalmas történelmi fejlődés eredményei és csak aránylag későn jelentkeznek nagy mérvben és úgy,

hogy döntő szerepük jut a társadalom alakulására. A tőke modern élettörténete a 16-ik századdal kezdődik.

Most ismerjük azt az árut, amely az érték-többletet alkotja. Mily nagy ennek az értéke?

Ezt, mint minden más árunál, ennél is az *előállításához*, – tehát az *újra előállításához is* – megkívántató társadalmilag szükséges munkaidő szabja meg.

A munkaidő léte föltételezi a munkás létét. A munkásnak léte föntartására bizonyos mennyiségű *élelmiszerre* van szüksége. A munkaerő előállításához szükséges munkaidő egyenlő tehát azzal a munkaidővel, amely társadalmilag szükséges eme bizonyos mennyiségű élelmiszer előállításához. A körülményeknek egész sora szabja meg e mennyiség nagyságát. Minél több munkaerőt fordít a munkás a termelésre, minél több ideig és minél erőteljesebben dolgozik, annál több élelmiszerre van szüksége, hogy az erővesztést pótolja és másnap ugyanolyan munkát végezhesen, mint az előzőn. Másrészt a különféle országok munkásosztályának igényei is különfélék az országok természeti és kulturális sajátosságai szerint. A norvég munkásnak több élelmiszerre van szüksége, mint az indiainak, az élelem, ruha, lakás, fűtés, stb., amelyre ez előbbinek szüksége van, több munkaidőt kívannak előállításukhoz, mint az indiai munkás szükségletei. Ezenkívül: olyan országban, amelyben a munkások mezítelen lábakkal járnak, vagy semmit sem olvasnak, kisebb igényűek a munkások, mint az olyan országban, amelyben pl. cipőt viselnek vagy újságokat és könyveket olvasnak, még akkor is, ha különben az éghajlati vagy egyéb természeti viszonyok azonosak is. „*Ellentétben*

a többi árukkal” – mondja Marx – „a munkaerő érték-meghatározásának történelmi és erkölcsi elemei is vannak.”

A munkás ezenkívül, mint mindannyian tudjuk, halandó. A tőke azonban halhatatlan akar lenni. Ehhez szükséges, hogy a munkaerő legyen halhatatlan, hogy a munkások *tovább szaporodjanak*. A munkaerő fentartásához szükséges élelmiszerek összege magában foglalja tehát a gyermekek (körülmények között az asszonyok) létfentartásához szükséges élelmiszereket is.

Végül a munkaerő termelő-kiadásaihoz számítandók a nevelés költségei is, a költségek, amelyek szükségesek, bizonyos munkáágaknál megkívántató ügyesség elsajátítására. A munkások többségénél ezek a kiadások eltűnően csekélyek.

Mindezen meghatározó tényezők következtében bizonyos munkásosztály munkaerejének értéke, bizonyos országban és bizonyos időpontban, bizonyos nagyságot képez.

Eddig nem az árról, hanem az értékről beszéltünk; nem a haszonról, hanem az értéktobbletről. Ezért itt is szem előtt kell tartani, hogy most nem a *munkabérről*, hanem a munkaerő *értőkéről* van szó. Azonban egy sajátosságról, amely a munkaerő megfizetésénél jelentkezik, már itt kell szólnunk. A közkeletű gazdaságtan nézetei szerint a tőkés előlegezi a munkás bérét, mert rendszerint előbb fizeti ki a munkást, mielőtt annak termékeit eladja. A valóságban azonban a munkás az, aki a tőkésnek előlegezi a maga munkáját.

Tegyük föl, hogy burgonyát veszek, hogy abból pálinkát készítsek. A burgonyát csak akkor fizetem meg, ha belőle

pálinkát készítettem, de még mielőtt a pálinkát eladtam. Nem volna-e nevetséges már most azt állítani, hogy én a földművesnek a burgonya árát előlegeztem, mert előbb fizettem ki, mielőtt a pálinkát eladtam? Sőt éppen ellenkezőleg, a földműves hitelezi nekem a burgonya árát mindaddig, amíg a pálinkát elkészítettem. Ha azt mondom: készpénzzel fizetek, akkor ez azt jelenti, hogy rögtön fizetek, mihelyt az árut átvesszem. A kereskedők nagyon elsodálkozódnának ama gazdasági bölcsesség fölött, amely azt mondaná nekik, hogy az, aki az árujukat akkor fizeti meg, mikor elhasználta, nemcsak hogy készpénzzel fizet, hanem ellenkezőleg, még *előlegezi* is nekik a pénzt. A vulgar-közgazdák azonban még mindig elég merészek ilyesmit mesélni a munkásoknak. Ha a munkásoktól az ő árujuk, a munkaerő készfizetés ellenében vásároltatnék meg, akkor abban a pillanatban kellene megfizetni, amelyben a tőkés tulajdonává válik, vagyis minden hét *elején* és nem a *végén*. A kifizetés mai rendszerénél a munkások nemcsak kockáztatják bérüket, hanem kénytelenek hitelbe vásárolni és ezért a közvetítő kereskedők élelmiszerhamisításait és megrontásait is kénytelenek nyugodtan elviselni. Minél hosszabb a bérfizetések időköze, annál rosszabb helyzetben vannak a munkások. A kéthetenkinti avagy különösen a havonkinti bérfizetés a legsúlyosabb terhek egyike a bérmunkásra.

Bárminő is legyen azonban a bérfizetések rendszere, normális körülmények között a munkás és a tőkés mint árutulajdonosok állanak egymással szemközt, akik egyenlő értékeket cserélnek ki egymással kölcsönösen. A tőke most már nem végez az áruforgalom törvényeivel ellenkező moz-

gásokat, hanem e törvények szerint működik. Munkás és tőkés árutulajdonosként, tehát mint *egyenlő és szabad* egymástól független személyek állanak egymással szemben; mint ilyenek ugyanazon osztályhoz tartoznak, *testvérek*. Munkás és tőkés *egyenlő* értékeket cserélnek ki: az igazság, a szabadság, egyenlőség, testvériség birodalmának hajnala hasadt föl a bérrendszer uralmával, a béke és boldogság ezeréves birodalma következett el. A szolgaság, a zsarnokság, a kizsákmányolás és ököljog nyomorúsága a múlté. így hirdetik a tőke érdekeinek tudós védelmezői.

II. RÉSZ.

AZ ÉRTÉKTÖBBLET.

I. FEJEZET.

A termelés lefolyása.

Az első fejezetben leginkább az árupiacon, jártunk; láttuk, hogy az árukat mint cserélik ki, mint adják el és vásárolják meg; láttuk, hogy a pénz mint végez különféle műveleteket, mint lesz e pénzből a tőke, mihelyt találkozik a piacon a munkaerővel mint áruval.

A tőkés megvette a munkaerőt és a szerzeménnyel visszavonul a piacról, ahol már egyelőre semmi hasznát sem veheti és oda viszi, ahol elfogyasztja, ahol alkalmazhatja: a *műhelybe*. Kövessük őt oda. Hagyjuk el az *áruforgalom* birodalmát és tekintsük meg a *termelését*. E területen fognak mozogni itt következő fejtegetéseink.

„A munkaerő használata maga a munka.” A tőkés a munkaerő, amelyet megvásárolt, elfogyasztja, amidőn annak eadóját a maga számára dolgoztatja, vele árukat termeltet.

Az árukat termelő munkának, mint már az előző fejezetben is láttuk, két oldala van: egy használati értéket és egy áruértéket alkotó. Mint használati értéket alkotó nem képezi

a munka az árutermelés valamely különleges sajátosságát, hanem az emberiség egy folytonos szükségét, amely teljesen független minden különös társadalmi formától. Ezen minőségben három mozzanata van a munkának: 1. *az ember céltudatos és célszerű tevékenysége*; 2. *a munka tárgya*; 3. *a munka eszköze*.

A munka az embernek céltudatos és célszerű tevékenysége; ráhatás a természeti anyagra, hogy ennek szükségletének megfelelő formát adjon. Az ilyen tevékenységnek csirájával már találkoztunk az állatvilágban is, azonban csak az emberiség fejlődésének egy bizonyos fokán szabadul meg az ösztönszerűség jellegétől és lesz céltudatos működéssé. Minden munka nemcsak az izmoknak, hanem egyúttal az agyvelőnek és az idegeknek is munkája. Találón mondja Marx: „A szervezet megerőltetésén kívül megkívánja a munka a céltudatos akaratot is, amely a figyelemben nyilvánul, még pedig annál nagyobb mérvben, minél kevésbbé foglalja le saját tartalma és kivitelének módja és formája által a munkást; minél kevésbbé élvezi ez tehát azt saját testi és szellemi erejének játéka gyanánt.”

A munkás ráhat egy tárgyra, a *munkatárgyra*; e működésénél segédeszközöket alkalmaz, amelyeknek mechanikai, fizikai vagy vegytani tulajdonságaival, céljának megfelelően hatást gyakoroltat az illető munkatárgyra. Ezen segédeszközök a *munkaeszközök*. A munkatárgynak, a munkaeszköz segítségével való megmunkálásának eredménye: a *termék*. Munkaeszköz és munkatárgy: *termelőeszközök*.

Ha egy asztalos asztalt készít, akkor e munkája közben fát dolgoz föl. Ha a munkatárgyat nem a természet

nyújtja, mint például a fát az őserdőben, hanem megszerzésénél már is bizonyos munkára volt szükség, mint aminő például ebben az esetben a fa ledöntése és elszállítása, akkor *nyersanyag* a neve. A mi példánkban a fa nyersanyag, szintúgy az enyv, a festék, a fénymáz is, amelyet az asztal készítésénél fölhasználnak. A fa a *főanyag*, az enyv, a festék, a fénymáz *segédanyagok*. A gyalu, fűrész stb. ellenben *munkaeszközök*, az asztal a *termék*.

„Hogy valamely használati érték nyersanyagként, munkaeszközként, vagy termékként jelenik meg, az teljesen attól függ, hogy milyen szerepet játszik a munkafolyamatban, attól a helytől függ, amelyet abban elfoglal; eme hely változásával megváltoznak ama rendeltetései is.”

Valamely szarvasmarha például egymásután szerepelhet mint *termék* (az állattenyésztésben), mint *munka eszköz* (pl. igavonó) és mint *nyersanyag* (a hizlalásnál).

Az emberiség fejlődésére a munkaeszközöknek fölötté nagy jelentőségük van. A termelésnek módja és formája első sorban ezektől függ; azonban minden termelőmód a maga sajátosságai szerinti társadalmi viszonyokat, megfelelő jogi, vallási, bölcséleti és művészeti felsőépítményt (Überbau) tesz szükségessé.

Minden termelőmódban a termelőeszközök (munkaeszköz és munkatárgy) és a munkaerő alkotják a *használati értékek* termelésének, azaz a *munkafolyamatnak* szükséges alkotóelemeit. Ezen folyamat *társadalmi* jellege azonban a különféle termelőmódok szerint különféle.

Vizsgáljuk már most, milyenné alakul a kapitalista termelőmódban.

Az árutermelőnek a *használati értékek* termelése csak eszköz a célhoz: az *áruértékek* termeléséhez. Az áru: egy-sége a használati értéknek és az értéknek; tehát nem termelhet értékeket, ha nem termel használati értékeket. Kell, hogy az áruk, amelyeket termel, valamely szükségletet elégítsenek ki, kell, hogy valaki számára hasznosak legyenek, különben nem adhat rajtuk túl. Azonban az a körülmény, hogy árujának használati értékének kell lennie, az árutermelő számára csak szükséges rossz, de nem végcélja az ő üzleti tevékenységének.

Az árutermelés termőfolyamata tehát egyidőben *használati értékek* és *áruértékek* termelésének folyamata; egy-sége a *munkafolyamatnak* és az *értékképzőfolyamatnak*.

Ez vonatkozik az árutermelésre általában. Most azonban az árutermelés egy különös módjánál kell megfigyel-nünk a termelőfolyamatot: az árutermelést *vásár pit munka-erő* útján, *értéktöbblet* szerzésének céljából.

Miként alakul itt a *munkafolyamat*?

Eleinte nem változik lényegesen a tőkés közbenjötté folytán.

Vegyünk például egy takácsot, aki önmaga számára dolgozik. A szövőszék az ő tulajdona; a fonalat ő maga vásárolja; dolgozhat akkor, amikor és úgy amiként kedve tartja; munkájának terméke az ő tulajdona. Azonban elszegényedik és kénytelen szövőszékét eladni. Miből éljen már most? Nem tehet mást, minthogy egy kapitalista szolgálá-tába áll és ennek számára dolgozik. Ez megvásárolja munka-erejét, megveszi a szövőszékét és a szükséges fonalat is és már most oda ülteti a takácsot a maga szövőszékéhez, hogy

a megvásárolt fonalat földolgozza. Talán ugyanazt a szövőszéket vásárolta meg a kapitalista, amelyet a takács adott el a maga nyomorában. De ha nem, akkor is ugyanolyan módon dolgozik a takács, mint előbb, a munkafolyamat külsőleg nem változott.

Azonban mégis két nagy változás következett be: a takács nem dolgozik már önmagának, hanem a kapitalistának; ez most ellenőrzi a munkást és munkája közben ügyel, hogy ne késlekedjék, vagy ne dolgozzék hiányosan stb. És – a munkás munkájának terméke már nem a munkásé, hanem a kapitalistáé.

A munkafolyamatban ez a legelső hatás, mihelyt a tőke úrrá válik a termelőfolyamat fölött. Mint alakul azonban most az *értékképző folyamat*?

Számítsuk ki mindenekelőtt, mily magas azon termék értéke, amelyet vásárolt munkaerő, vásárolt termelőeszkökökkel állított elő a tőkés számára.

Tegyük föl, hogy a tőkés egy napra vásárolta meg a munkaerőt. A munkás létfenntartásához megkívántató élelmiszerek 6 órai társadalmilag szükséges munkaidő alatt állíttatnak elő. Ugyanolyan és ugyanannyi munkaidő, tegyük föl 3 márkában testesül meg. A tőkés értéke szerint vásárolja meg a munkaerőt, 3 márkát fizet a munkásnak a munkanapért.*

* Úgy ezen, mint az itt következő számok természetesen egészen önkényesek s csak a könnyebb megérthetés kedvéért valók. Ez magától értetődőnek látszik; azonban számosan azok közül, akik a Kapitalról írtak, abból a föltevésből indultak ki, hogy Marx oly *példákat*, mint a fenti, *tények* gyanánt sorolt föl. Hogy a

Tegyük föl, hogy valamely kapitalista a gyapotfonalat kapós használati értéknek tartja, amely könnyen eladható; elhatározza tehát, hogy ezt termeltesse, munkaeszközöket vásárol – az egyszerűség kedvéért ezeket egyes orsóknak tekintsük itt – és gyapotot. Egy font gyapotban talán 2 munkaóra foglaltatik, tehát 1 márka az ára. Egy font gyapotból egy font fonalat készítenek. Száz font gyapot földolgozásánál tehát egy-egy orsó használódik el, kopik el; egy font földolgozásával tehát $\frac{1}{100}$ orsó. Egy orsóban 20 munkaóra foglaltatik – 10 márkával. Egy munkaóránál 2 font gyapotot dolgoznak föl, hat óra alatt tehát 12 fontot – mindig normális, átlagos, társadalmilag szükséges termelő feltételekről beszélve.

Kapital bírálói mire voltak képesek, azt mutatja a következő: Treitschke ur Preussische Jahrbücher-jének 57-ik kötetében dr. Stegemann R. közzétett egy sekélyességekben dúsz cikket „Marx Károly gazdasági alapnézeteiről” Közvetlenül azután, hogy az „értékelvet” Marx *alapkövetelése* gyanánt mutatta be, azt beszéli (227. old.): „Marx azt állítja, hogy az emberi társadalomnak csak napi hat órai munkára volna szüksége, a valamennyi számára nélkülözhetetlen élelmiszerek megszerzésére, ha tudniillik *mindenhi*, még pedig *a saját ereje* szerint dolgoznék” Mindebből a Kapitalban egyetlen szó sincs. Ha Stegemann ur kevesebb fantáziát és több figyelmet fordított volna tanulmányára, akkor a Kapital 209. oldalán (2. kiadás) látta volna, hogy Marx egy fonómunkásnak szükséges munkáját, amelyet a 60-as években egy bizonyos fonodában *tényleg* végeznie kellett, oly adatok alapján számította ki, amelyeket neki egy manchesteri gyáros juttatott. Ahoz az eredményhez jutott, hogy a fonó szükséges munkaideje, 10 órai munkanap mellett, *nem egészen négy órára rúgott*, a fölös munkaidő, mely alatt értéktöbbletet termelt, hat óránál valamivel többet. Később majd látjuk, hogy a munkás létfentartásához szükséges munkaidő igen változó nagyság.

Mennyi érték foglaltatik ilyen körülmények között egy font fonálban?

Először is az előállításánál elhasznált gyapot és orsók értéke. Ez az érték minden rövidülés, vagy növekedés nélkül olvad bele a termékbe. A gyapot és az orsók *használati értéke* megváltozott, értékük változatlan maradt. Ez világossá lesz, ha a végleges termék előállításához szükséges különféle munkafolyamatokat, egy és ugyanazon munkafolyamat egymásra következő részeiként tekintjük. Tegyük föl, hogy a fonómunkás egyúttal fagyapot-ültetvényes és a gyapot rögtön learatása után földolgoztatik; a fonál most az ültetvényes- és fonómunkák termékei gyanánt jelentkezik, értékét a gyapot előállításához és annak fonállá való földolgozásához társadalmilag szükséges munkaidőn mérjük. A termék értéke mit sem változik, ha különben azonos körülmények között az előállításához szükséges munkafolyamatok többek számlájára üzetnek. A földolgozott gyapot értéke a fonálban tehát újra megjelenik; ugyanez áll az elhasznált orsók értékéről is. A segítőanyagoktól az egyszerűség kedvéért itt eltekintünk.

Ezen *átvitt* értékhez még az az érték járul, amelyet a fonómunka a gyapjúhoz *hozzátold*. Egy munkaórában 2 font gyapotot dolgoznak föl – tegyük föl, egy márkában 2 munkaóra, foglaltatik. Egy munkaóra tehát $\frac{1}{2}$ márka értéket képvisel.

Egy font fonál értéke egyenlő tehát egy font gyapottal = 1 márka) + $\frac{1}{100}$ orsó (= $\frac{1}{10}$ márka) + $\frac{1}{2}$ munkaóra = $\frac{1}{2}$ márka), vagy márkákban kifejezve $1 + \frac{1}{10} + \frac{1}{4}$ = 1 márka és 35 pfennig.

Eszerint hat óra alatt 12 font fonalat fonnak összesen 16 márka és 20 pfennig érték erejéig. Mibe került azonban ez az eredmény a tőkésnek? Ki kellett adnia 12 font gyapotért = 12 márkát, $\frac{12}{100}$ orsóért – 1 márka 20 pfenniget és egy munkaerőért = 3 márkát, összesen 16 márka 20 pfenniget, ugyanannyit, mint amennyit a termelt fonál képvisel.

Tehát eddig ingyen dolgoztatott; a vásárolt áru, a munkaerő eddig nem szerzett számára értéktöbbletet.

Azonban a mi tőkésünk nem esik kétségbe, ő a munkaerő használati értékét *egész napra* vásárolta meg; becsületesen és tisztességesen vásárolta meg és megfizette teljes értékét; ezért aztán jogában áll használati értékét egészen és teljesen kihasználni. Eszébe sem jut elmondani a munkásnak: „én a te munkaerődet oly pénzüsszegért vásároltam, amelyben 6 munkaóra foglaltatik: te 6 óra hosszát dolgoztál számomra, mi eleget tettünk egymásnak, mehatsz.” Hanem azt mondja: „én a te munkaerődet egész napra megvásároltam, egész napon az enyém; tehát csak rajta, dolgozz tovább, ne fecsérelj el egy pillanatot sem az időből, amely nem a tied, hanem az enyém.” És hat óra helyett tizenkét óra hosszát dolgoztat.

Hat óra múltán, a munkanap végeztével, újra számvetést végez. Most van 24 font fonala, melynek értéke 32 márka 40 fillér. Kiadása volt: 24 font gyapotért = 24 márka, $\frac{12}{100}$ orsóért = 2 márka 40 pf. és 1 munkaerőért = 3 márka, összesen 29 márka 40 pfennig. Örvendezve rakja félre a számvetést. Három márkát nyert most, vagy, mint ő mondja: „keresett”. Megkereste, értéktöbbletet szerzett, anélkül, hogy az árucseré törvényeit megszegte volna. A gyapotot, az orsó-

kat, a munkaerőt értékük szerint vásárolta meg. Ha érték-többletbe jutott, akkor csak azáltal juthatott hozzá, hogy a megvásárolt árukat *elfogyasztotta*, persze nem mint *élvezeti cikket*, hanem mint *termelőeszközt* és azáltal, hogy a megvásárolt munkaerő használati értékét *egy bizonyos határon üi* is használta, konzumálta.

Az árutermelés korában a termelőfolyamat mindenkor *értékMpzőfolyamat*, akár *vásárolt*, akár *saját* munkaerővel üzik; azonban csak ha egy bizonyos időponton túl üzik, alkot az értékképzőfolyamat értéktöbbletet is és lesz mint ilyen *értékesítőfolyamattá*. Hogy értéktöbblet termeltesék, kell, hogy a termelőfolyamat *tovább tartson*, mint a vásárolt munkaerő értékének új értékkel való pótlása.

A maga földjét művelő földmíves és a maga szám-lájára dolgozó iparos is dolgozhat azon az időn túl, amely az általa elhasznált élelmiszerek pótlására szükséges, ő is teremthet tehát értéktöbbletet, az ő munkája is lehet értékesítőfolyamattá. Azonban mihelyt *vásárolt*, *idegen* munkaerővel üzik az értékképzés folyamatát, *kapitalista termelőfolyamatot alkot*; ez pedig önmagából folyólag, természete szerint, szükségszerűen és célzatosan: *értékesítőfolyamat*.

MÁSODIK FEJEZET.

A tőke magatartása az értékképzésnél.

Az első rész első fejezetében megösmertünk azzal a megkülönböztetéssel, amelyet Marx tett először az értéket alkotó munka kettős jellege között: egyrészt mint *hasznos, használati értékei termelő, meghatározott formájú munka*, másrészt mint *általános, emberi egyszerű átlagmunka* között, amely *áruértéket alkot*. E kettős jellegnek megfelelően a termelőfolyamat is kétoldalú az árutermelés korszakában: egysége a *munkafolyamatnak* és *értékképzőfolyamatnak* és mint *kapitalista* termelőfolyamat egysége a *munkafolyamatnak* és *értékesítő folyamatnak*. A legutolsó fejezetben megösmertünk a munkafolyamat két tényezőjével, a termelőeszközzel és a munkaerővel; szintűgy megösmertünk e két tényező különféle szerepeivel, amelyet az értékesítőfolyamatban játszanak, mint a tőke részei. Láttuk, hogy a termelőeszközök egészen más módon vesznek részt a termékérték létrehozásában, mint a munkaerő.

Azt találtuk, hogy az elhasznált termelőeszközök értéke

a termék értékében újra megjelenik. Ezen érték átültetése a munkafolyamatban a munka által történik. Miként lehetséges azonban ez? A munkának egyidőben kétfélet kell véghez vinni: új értéket kell alkotnia és régit kell átültetnie. Ez azonban csak a munka kettős lényé által lehetséges, amelyre éppen most emlékeztettünk. Mint általános emberi, *értékkalkoló* munka új értéket alkot; mint *használati értéket teremtő*, határozott formájú, hasznos munka átviszi a termelőeszközök értékét a termékre.

Csak a fonómunka különös formája, módja által lehet a gyapot és orsó értékét átvinni a fonálra; ellenben a fonó ugyanazt az értéket, amelyet mint fonó alkot, létrehozhatja más munkával is, például, ha asztalos lesz; akkor azonban nem készít fonalat, nem visz át gyapotértéket a fonálra.

A munka kettős jellege, mint *értékképző és értékátültető* munka világossá lesz, ha nézzük, mily hatással van a munka termelőképességének változása az értékképzésre és az értékátültetésre. Egy munkaórában alkotott érték, különben változatlan viszonyok között, nem változik, ha a munka termékenysége növekszik vagy csökken. Ellenben valamely bizonyos időben termelt használati értékek tömege növekszik vagy csökken a munka termékenysége szerint. Ugyanezen arányban növekszik vagy csökken tehát a munka értékátültető képessége.

Tegyük föl például, hogy valamely találmány megkészezi a szövőmunka termékenységét, míg a gyapot-ültetvényes munkájának termékenysége változatlan marad. Egy font gyapotban két munkaóra foglaltatik, ára, ha fönthebbi föltevésünknel maradunk, egy márka. Azelőtt egy óra alatt

2 font gyapotot dolgoztak föl, most 4 fontot. Ugyanaz az *új érték*, amely azelőtt egy órai munka által a két font gyapotba lett átültetve, most négy fontba jut, számszerint, föltevésünk alapján, 50 pfennig. Azonban a fonómunka által az *érték kétszerese* kerül most a fonálba: azelőtt 2 márka, most 4 márka.

Látnivaló, hogy a munkának értéket *föntartó* vagy *átültető* ereje más tulajdonságán alapszik, mint értéket *alkotó* ereje.

Miután termelőeszközök nélkül semmiféle termelés nem lehetséges, minden árukat termelő munka nem csak értéket *alkotó*, hanem! értéket *föntartó* is, még pedig nemcsak abban az értelemben, hogy az elhasznált termelőeszközök értékét ülteti át az értékbe, hanem abban az értelemben is, hogy ezeknek értékét megóvjá az elveszéstől. Minden mulandó és így a termelőeszközök is elpusztulnak előbb-utóbb, még akkor is, ha használatlanok. Számos közülök, pl. különféle gépek hamarabb elpusztulnak, ha használatlanok, mintha működésben vannak. A termelőeszközök használati értékével eltűnik áruértékük is. Ha az elhasználás rendes utón történik a termelőfolyamatban, akkor az érték, amelyet a termelőeszköz elveszített, újra megjelenik a termék értékében. Ha azonban tönkre megy a termelőeszköz, anélkül, hogy a termelőfolyamatban elhasználtatnék, akkor értéke visszahozhatatlanul elvesz. A tőkés rendszert nem veszi észre a munka ezen oldalát, azonban igen érzékenyen érinti, ha talán egy válság következtében, kénytelen a termelőfolyamatot megszakítani. Marx hivatkozik egy angol gyapotfonál-gyárosra, aki 1862-ben a gyapot válság következtében beállott munkaszünet alkalmával gyárában egy évi szünetelés költségeit 120,000

márkára becsülte, közte 24,000 márkára a gépfőlszerelés romlását.

A különféle termelőeszközök azonban különféleképpen viselkednek az értékátültetés módjánál és formájánál. Van-
nak, amelyek a munkafolyamat alatt elveszítik önálló alak-
jukat, így a nyers anyagok és segítő anyagok. A gyapot,
amelyet fonállá dolgoznak, elveszti alakját, azonban az orsó,
amely fon, megtartja. Az előbbinek minden termelőfolyamat-
ban *egész értéküket* átadják a terméknek, az utóbbiak azon-
ban csak *értékük egy részét*.

Itt is találkozunk a termelőfolyamat kettős jellegével.
Mint adhatja át valamely gép, értékének $\frac{1}{1000}$ részét a ter-
méknek? Hiszen ennek előállításánál nemcsak a gép Viooo
része működik, hanem az egész gép. Ezt az ellenvetést
tényleg megtették. A válasz az, hogy az *egész* gép részt-
vesz a termelő folyamatban, ahol az: *munkafolyamat*; ellen-
ben csak egy megfelelő *töredéke* vesz részt, ahol az: *értélt-
képző folyamatai*. Mint *használati érték* az *egész* gép részt-
vesz a termelőfolyamatban; mint *érték*, csak egy *töredéke*.

Viszont valamely termelőeszköz *egész értéke* beolvadhat
a termékbe, mialatt anyagának csak egy része olvad be.
Tegyük föl, hogy 100 font fonál előállításához 115 font
gyapot szükséges rendes körülmények között s hogy az el-
nem használható hulladékok 15 fontot tesznek ki Ebben az
esetben 100 font gyapot fog beolvadni a 100 font fonálba,
azonban a 100 font fonál értékben 115 font gyapot lesz
megtettesítve.

A termelőeszközök a munkafolyamat alatt annyi érté-
ket visznek át a termékre, amennyit a folyamat alatt ön-

maguk elveszítenek. Soha sem toldhatják meg a terméket nagyobb értékkel, mint amennyivel maguk bírnak, bármily nagy legyen is használati értékük. Teljesen téves tehát, ha a vulgár-gazdaságtan az értéktöbbletet és annak átváltozott formáit, a kamatot, hasznot, földjáradékot a termelőeszközök *használati értékéből*, ezeknek „szolgálatából” akarja levезetni.

A termelőfolyamatban elhasznált termelőeszközök értéke változatlanul újra megjelenik a termék értékében.

A munka azonban nem csak föntartja az értéket, hanem új értéket is alkot. Bizonyos időpontig az új értéket alkotó munka csak a kapitalista által a munkaerő vételénél kiadott értéket pótolja. Ha azonban ezen időponton túl folyik a munka, akkor fölös értéket alkot, *értéktöbbletet*.

„A tőke azon része tehát” – mondja Marx – „amely *termelőeszközzé*, azaz nyers anyaggá, segítő anyagokká és munkaeszközzé lesz, *nem változtat ja meg a maga értékének nagyságát* a termelőfolyamatban. Ezért én *konstant* (változatlan, állandó) *tőkerésznek*, röviden: *konstant tőkének* nevezem.”

„Ellenben a tőkének *munkaerővé* lett része *megváltoztatja* a maga értékét a termelőfolyamatban. Ez létrehozza a maga egyenértékesét és azonfölül még fölösleget, *értéktöbbletet* termel, amely ismét változhat, kisebb vagy nagyobb lehet. A tőke ezen része konstant nagyságból folyton átalakul variálódó (váltakozó) nagysággá. Ezért én *variábilis tőkerésznek*, röviden *variábilis tőkének* nevezem. Ugyanazon tőkerészek, amelyek a munkafolyamat szempontjából, mint objektív és szubjektív tényezők, mint termelőeszköz és

munkaerő különböznek, az értékesítőfolyamat szempontjából, mint konstant és variábilis tőke különböznek.”

A konstant tőke értékének nagysága természetesen csak az értékesítőfolyamatban tekintendő állandó nagyságnak. A *termelőfolyamat* által, amelyben alkalmazzák, nem változik meg a konstant tőke értékének nagyságai, de más tényezők közben jötte által bekövetkezhet ez. Szintúgy a konstant és variábilis tőke közötti viszony is megváltozhat. Később még visszatérünk erre.

HARMADIK FEJEZET.

A munkaerő kizsákmányolásának foka.

Vegyünk például egy 5000 márkára rugó tőkét. Ez a tőke két részre oszlik. Egy pénzösszegre, amelyet termelőeszközök megszerzésére fordítanak, ez az állandó tőke: a , amelyet 4100 márkára teszünk; és egy másik pénzösszegre, amelyet a szükséges munkaerő megszerzésére fordítanak, ez a változó tőke: v , amely 900 márkára rúg. Maga az állandó tőke ismét két részből áll. Nyers anyagból, amelynek értéke az új termékben a maga egészében újra megjelenik és számszámokból, amelyek a termelés folyamatában értéküknek csak egy részét adják át az új terméknek. Az itt következő fejtegetésekben eltekintünk ezen megkülönböztetéstől, mert figyelembe vétele csak bonyolultabbá tenné a feladatot anélkül, hogy a végeredményen bármit is változtatna. Az egyszerűség kedvéért tehát itt úgy vesszük, mintha az egész tőke értéke beolvadna a termékbe.

A kapitalista termelőeszközöket és munkaerőt vásárolt és felhasználja azokat. A termelés folyamatának befejeztével

az előjegyzett tőke értéke az értéktöbblettel, \acute{e} -vel megszaprodott, amely 900 márkára rug. Most tehát van: $\acute{a} + \nu + \acute{e} = 4100 + 900 + 900 = 5900$ márkája. Ebből 4100 átvitt és 900 + 900 újonnan termelt érték.

Világos, hogy az állandó tőke értékének nagysága semmiféle befolyással sincs a termelt értéktöbblet nagyságára. Termelőeszközök nélkül, természetesen, nem lehet termelni és minél hosszabb ideig akarnak termelni, annál több termelőeszközre van szükség. Bizonyos nagyságú értéktöbblet termelése föltételezi tehát bizonyos mennyiségű termelőeszköz alkalmazását, amely a munkafolyamat technikai nivoltától függ. Azonban, hogy milyen nagy ezen mennyiség értéke, az teljesen közömbös az értéktöbblet nagyságára.

Ha 300 munkást foglalkoztatok, ha a munkaerő értéke naponként 3 márka és minden munkás naponként 6 márka értéket alkot, úgy az a 300 munkás naponként csakúgy 1800 márka értéket teremt, ebből 900 márkát értéktöbblenként, akár 2000, 4000 vagy 8000 márkát tesz az elhasznált termelőeszközök értéke. Az értékalkotást és értékváltozást a termelőfolyamatban nem érinti az előlegezett állandó tőke értékének nagysága. Amennyiben tehát arról van szó, hogy tisztára e két jelenséget figyeljük meg, eltekinthetünk aiz állandó tőkétől, azt nullának vehetjük.

Az előlegezett tőkéből tehát itt csak a változó részt, ν -ét kell figyelembe vennünk; a termék értékéből csak a munka által termelt új értéket, mely egyenlő a felhasznált változó tőke értékével, hozzáadva az értéktöbbletet: $\nu + \acute{e}$. Az előlegezett változó tőke viszonya a<z értéktöbblet-hez a mi példánkban = 100: 100, azaz 100 százalék.

A változó tőke ezen viszonylagos értékesítését, vagy az értéktöbblet viszonylagos nagyságát Marx az *értéktöbblet rátájának* nevezi. Ezt nem szabad, miként gyakran teszik, összetéveszteni a *nyereségrátával*. A nyereség az értéktöbbletből következik, azonban maga nem értéktöbblet.

Hogy a munkás a munkanap alatt oly értéket teremtsen, amely egyenlő a maga munkaerejének értékével, v -vel bizonyos ideig kell dolgoznia, előbbi föltevésünk szerint, naponként hat órát. Ez a munkaidő *szükséges* a munkás föntartásához. Marx ezt *szükséges munkaidőnek* nevezi. A munkanap azon részét, amelyben a munkás a szükséges munkaidő határain túl dolgozik és nem a maga munkaerejének föntartására alkot értéket, hanem értéktöbbletet a kapitalista részére, Marx *munkaidőtöbbletnek* és az ezen idő alatt kiadott munkát *munkatöbbletnek* nevezi. A munkatöbblet a szükséges munkához ugyanolyan viszonyban áll, mint az értéktöbblet a változó tőkéhez; az értéktöbblet rátáját tehát így fejezhetjük ki:

$$\frac{é}{v} \text{ vagy } \frac{\text{munkatöbblet}}{\text{szükséges munkaidő}}$$

Az értéktöbblet a termék egy bizonyos mennyiségében testesül meg, amelyet Marx *terméktöbbletnek* nevez. Viszonyának a változó tőkéhez tehát kifejezhetőnek kell lennie a termékmennyiség bizonyos részeinek egymáshoz való viszonyával is. Ezen viszony vizsgálatánál, miután most nem az újonnan alkotott értékről, hanem a kész *termékről* van szó, nem tekinthetünk el, mint az előbb, az állandó tőkétől, amely a termék értékének részét alkotja.

Tegyük föl, hogy 12 órás munkanap alatt egy mun-

kás 20 font fonalat termel, összesen 30 márka értékűt. Az elhasznált gyapot értéke 20 márka (20 font à 1 márka). Az orsó értékcsökkenése 4 márka; a munkaerő értéke 3 márka. Az értéktöbblet rátája 100 %. Akkor van: fonálérték 30 márka = 24 márka (*a*) + 3 márka (*v*) + 3 márka (*é*) ez az érték 20 font fonálban foglaltatik, tehát az állandó tőke 16 fontban, a változó tőke 2 fontban és az értéktöbblet szintén 2 fontban.

A 20 font fonalat 12 óra alatt állítják elő, vagyis óránként $1\frac{2}{3}$ fontot. A 16 fontot, amelyben az állandó tőke foglaltatik, 9 óra 36 perc alatt termelik, a 2 fontot, amely a változó tőkét tartalmazza, 1 óra és 12 perc alatt s szintűgy a 2 fontot, amelyben az értéktöbblet testesül meg, szintén 1 óra és 12 perc alatt állítják elő.

Ha így számítunk, akkor látszat szerint nem hat óra, hanem csak 1 óra, és 12 perc alatt termeltek értéktöbbletet. És a gyárosok tényleg így számítanak s hajszálra bebizonyítják, hogy nyereségüket a *legutolsó munkaórában* termelték és hogy ha a munkaidőt csak egy órával is megrovidítenék, minden nyereség eltűnnék és az ipar tönkret jutna. Már 1836-ban, fegyverül használták ezt a számítást az angol gyárosok s tudós és tudatlan ügyvivők Senior vezetése alatt a munkaidő törvényes korlátozása ellen. Ugyanezt az érvet Németországban és Ausztriában is felfrissítették a normál munkanap ellen, holott az angolországi tapasztalatok a leghatározottabban megcáfolták helyességét. A munkaidőt ott a legkülönfélébb foglalkozási ágakban törvényesen rövidebbre szabták – erre még visszatérünk – anélkül, hogy az ipar tönkre ment volna, vagy csak a

gyáros urak nyeresége érezhető rövideget szenvedett volna.

Az egész érv a használati érték és az érték összevetésén alapszik. Két font fonál *használati értéke* a legutolsó munkaórában áll elő, de nem az *értéke*. Hisz a két font fonalat nem a semmiből fonták a levegőben, a két font fonálban nemcsak a fondmunkás 1 óra és 12 pernyi munkája foglaltatik, hanem két font gyapot értéke is és a mi föltevésünk szerint (1 font gyapot – 1 márkával, 1 márka = 2 munkaórával) a két font gyapotban 4 munkaóra foglaltatik, ezenfelül az orsókból annyi érték ment át a 2 font fonálba, amennyi 48 pernyi társadalmilag szükséges munkaidő alatt készül. Tehát az 1 óra 12 perc alatt termelt 2 font fonál előállításához valóságban *hat* munkaóra volt szükség. Ha a munkás a mi példánkban csakugyan képes volna 1 óra 12 perc alatt 6 munkaóra értékének megfelelő értéktöbbletet előállítani, akkor 12 órás munkanap alatt 60 munkaórának megfelelő értéket alkotna! És az ilyen badarságot elhiszik a gyárosok!

Miután ez az érv ma még sok Kelyen hitelre talál, egy másik oldalát is világítsuk meg. Számítsuk ki, milyen magas volna az értéktöbblet rátája az adott viszonyok között, ha a munkaidőt 12 órától 11 órára megrövidítenék.*

* Itt föltételezzük, hogy a munkaidőnek 12 órától 11 órára való megrövidítése a munkateljesítést is $\frac{1}{12}$ -del csökkenti. A valóságban ez nem szükségszerű következmény; a munkaidő megrövidítését rendszerint a munkás erejének, ügyességének, kitartásának, gondosságának, értelmének, egyszóval egész munkaképességének

Most már nincs 24 márka állandó tőkénk, hanem csak 22, miután most kevesebbet dolgoznak föl ($18\frac{1}{3}$ font gyapot – $18\frac{1}{3}$ márkával; orsó elhasználás stb. csak $3\frac{2}{3}$ márka); ehhez jön a változó tőke: 3 márka (föltételezzük, hogy a 11 óráért járó munkabér ugyanolyan marad, mint a 12 óráért járó) és $2\frac{1}{2}$ márka értéktöbblet. Az értéktöbblet rátája tehát már nem 100, hanem csak $83\frac{1}{2}\%$.

A termék mennyisége 18Vs font fonál $27\frac{1}{2}$ márka értékben; az állandó tőke $14\frac{2}{3}$ fontban testesül meg; a változó tőke 2 fontban, az értéktöbblet $1^2\Lambda$ fontban. A $14\frac{2}{3}$ fontot 8 óra 48 perc alatt termelik; a 2 fontot 1 óra 12 perc alatt és az értéktöbbletet képviselő fonálmennyiséget 1 óra alatt. A munkaidőnek *egy órával* való megrövidítése által tehát az értéktöbbletet képviselő termékmennyiség előállításának ideje nem egy órával, hanem *csak 12 perccel lett rövidebb*. A gyárosok számvetése ama csodás föltevésen alapszik, hogy 11 óra alatt $\frac{1}{12}$ -el termelnek kevesebbet, azonban ugyanannyi termelőeszközt (nyersanyagot, stb.) használnak el, mint 12 óra alatt.

gének megnövekedése kíséri, mely oly nagyfokú is lehet, hogy a munkás a rövidebb munkaidő alatt többet termel, mint a hosszabb alatt. A munkaidő megrövidítésének ezen oldalával azonban itt nem foglalkozunk; az egyszerűség kedvéért itt nem vesszük figyelembe.

NEGYEDIK FEJEZET.

Értéktöbbit és haszon.

Ugyanaz a különbség, amely az *érték* és az *ár* között áll fenn, az *értéktöbbit* és a *haszon* között is fönforog. Az *ár* az, ami a gyakorlat emberét, az áruk eladóját és vevőjét érdekli. Ezért őt csak az ár törvényei érdeklik, mivel ezek ösmerete jó szolgálatot tehet néki kereskedői számvetéseinél és vállalkozásainál. Ellenben az áruérték törvényei, amelyeken az áru alapul, csak az elmélet emberét érdeklik, akinek nem az a törekvése, hogy lehetőleg olcsón vásároljon és drágán adjon el, hanem az, hogy kikutassa a *társadalmi vonatkozásokat*, amelyeket az árutermelés idéz elő.

Így a gyakorlati kapitalistát nem az értéktöbbit, hanem a haszon érdekli. Nem a tőke és munka közötti viszonyt akarja kikutatni, hanem lehetőleg nagy haszonra akar szert tenni. Hogy azonban mily nagy munka-ráfordítással jön létre ez a haszon, az egyelőre közönyös előtte. Hiszen nem az *ő* munkája az, amely létrehozza. Ellenben igenis az *ő pénz*e az, amelylyel létrejön. Ő tehát a kapott értéktöbbitet nem a termelésére fordított munka mennyi-

ségéhez viszonyítja, hanem a pénznek tömegéhez, amelyet előlegeznie kellett. Míg az értéktöbblet alkotásának mozgása a $P-A-(P + p)$ képlettel jut kifejezésre, addig a tőkés a maga hasznát a $p-P$ viszonyonnyal méri. Ez a viszony azonban nem ugyanaz, mint az, amely v és $é$, a változó tőke és az értéktöbblet között áll fenn. Annak a pénzösszegnek, amelyet a tőkésnek a termelés számára előlegeznie kellett, elégségesnek kell lennie nemcsak a munkabérek kifizetésére, hanem a gyárépületekre, gépekre, nyersanyagokra, segítőanyagokra, röviden mindarra is, amit Marx „állandó tőkének” nevez. Már ezzel is bekövetkezik az, hogy még ott is, ahol az értéktöbblet és a haszon teljesen fődik egymást, a profitráta különbözik az értéktöbblet rátájától. Ha *az* értéktöbblet rátáját a $v: é$ képlettel fejezzük ki, úgy a haszon rátájának ez a képlete: $(á + v): é$.

Még meg kell jegyeznünk, hogy a naptári év számos termelőágban, főleg a mezőgazdaságban természetes termelőszakot alkot, amelynek befejeztével a termelés ismét előlről kezdődik. Ebből az a, szokás kapott lábra, hogy a haszon rátáját azon viszony által állapítsák meg, amely *valamely esztendőben* kapott haszon mennyisége és az *ugyanazon esztendőben* előlegezett tőke között áll fenn.

Hogy a haszon rátája különbözik az értéktöbblet rátájától, az már előre is kétségkívül világos.

Az előző fejezetben példaként 5000 márkára rugó tőkét vettünk, amelyből 4100 márka az állandó, 900 márka a változó tőke. Az értéktöbblet rátája tehát $900:900=100\%$ volt. Ellenben a haszon rátája ebben az esetben $5000:900=18\%$

Azonban az értéktöbblet és a haszon rátája között főnforog még egy különbség, nemcsak ez a más-más számítási módból fakadó tisztára formai különbség.

Kétségtelen, hogy ugyanazon értéktöbbletrára különféle haszonrátát eredményez, ha a tőke összetétele különféle, ha ugyanannyi munkabérre különféle mennyiségű állandó tőke esik. Azonban a technikai sajátosságok és a technikai fejlődés foka szerint természetesen minden termelőágban más-más ezen összetétel is. „A tőke értékösszetételét, amennyiben technikai összetételének következménye és annak tükörképe, *az érték szerves összetételének* nevezzük. Ezért azon tőkéket, amelyek aránylag több állandó, tehát kevesebb változó tőkével bírnak, mint a társadalmilag átlagos tőke: *magasabb összetételű* tőkének nevezzük. Viszont azon tőkéket, amelyeknél az állandó tőke aránylag nagyobb helyet foglal el, mint a társadalmilag átlagos tőkénél: *alacsonyabb összetételű* tőkének nevezzük. Végül *átlagos összetételű tőkének* azon tőkéket nevezzük, amelyeknek összetétele a társadalmi átlagtőkével egyezik.” (Kapital 3-ik rész. I. kötet, 124. és 142. old.)

Nézzük már most, hogy a különféle összetételek hatása alatt miként alakul a haszon rátája. Vegyünk három vállalatot, három különféle termelőágból. Az egyik technikai még elmaradt, munkásainak számához képest kevés gépet foglalkoztat, nincs szüksége nagy gyárpületre, stb. Alacsony szerves összetétele van. A másiké átlagos, a harmadik ellenben olyannyira fejlődött, hogy egy-egy munkására nagy értékű gépek és építkezések jutnak. Szerves értékösszetétele magasabb.

Oly egyszerűvé tesszük a példát, amennyire csak lehetséges és ezért fölteszük azt, hogy mindhárom termelőágban egyforma az értéktöbblet rátája és az egész előlegezett tőke egyszer évenként fordul meg, azaz összesen egy év alatt fogyasztja el a termelés és a terméket csak ez év végén, akkor azonban a maga teljességében adják el. Ezek oly föltevések, amelyek a valóságban aligha jöhetnek létre, amelyeket azonban fel kell állítanunk, hogy példánk ne legyen túlságosan bonyolult és át nem tekinthető.

Mindhárom vállalatban száz munkást foglalkoztatnak évi 1000-1000 márka bérért. Az értéktöbblet rátája egyaránt 100%; a bérek összege tehát 100.000 márka, szintannyi az értéktöbblet tömege. Azonban az *A* vállalatban az állandó tőke 100.000 márkára, a *B* vállalatban 300.000 márkára, a *C* vállalatban 500.000 márkára rúg.

Ekkor van:

Vállalat	T ő k e			Érték-többlet	Értéktöbblet rátája, azaz a változó tőke viszonya az értéktöbblet-hez	Haszon rátája, azaz a teljes tőke viszonya az értéktöbblet-hez
	változó	állandó	összesen			
A -----	márka 100,000	márka 100,000	márka 200,000	márka 100,000	% 100	% 50
B -----	100,000	300,000	400,000	100,000	100	25
C -----	100,000	500,000	600,000	100,000	100	16.6
Összesen	300,000	900,000	1.200,000	300,000	100	25

Az értéktöbbletek azonos rátái mellett tehát nagyon különfélék a haszonráták, ha. az árukat szigorúan értékük szerint adják el,

A haszon rátáinak különfélesége azonban olyan állapot, amely a kapitalista termelőmód mellett nem állhat fenn huzamos ideig. Mert hiszen a tőkés csak a haszon kedvéért termel és nem azért, hogy valamely szükségletet kielégítsen. Hogy mit termel, varrótűt-e avagy gőzmozdonyt, cipőkenőcsöt-e avagy kölni vizet, az mindegy neki; a fő, hogy lehetően nagy hasznot húzzon pénzéért. Mi lesz tehát annak a következménye, ha valamely szakma vállalatai 50% hasznot hajtanak, míg egy másik szakmáéi csak 17%-ot? A tőke, amennyire csak lehetséges, el fogja kerülni ez. utóbbit és minden erejével az előbbire fogja magát vetni. Az *A* vállalatnak nagy konkurenciában lesz része, ezen szakma áruinak termelése nagyon meg fog növekedni, míg a *C* vállalatnál hanyatlni fog.

Itt jutunk a konkurencia, a verseny, a kínálat és kereslet terére. Már láttuk, hogy az érték és ár két különböző tényező, ha mindjárt az előbbi határozza is meg az utóbbit.

Azon okok között, amelyeknek következtében az árak eltérnek az értékektől, a legfontosabbak a vásárlók kereslete és az eladók kínálata közötti váltakozások.

A szabad verseny mellett a kínálat és a kereslet a szabályozói a mai termelőmódnak, amely enélkül a legveszélyesebb anarchiába jutna, mert hiszen nincs tervszerűen szabályozva, hanem magánvállalatok üzik, amelyeknek mindegyike vezetőjének vagy tulajdonosának egyéni akarata szerint termel. A kínálat és kereslet gondoskodik arról, hogy a meglevő munkaerők olyan arányban oszoljanak meg a különféle munkáágak között, hogy általánosságban mindenki

annyit termel, amennyire az adott körülmények között a társadalomnak szüksége van. Persze ez csak általánosságban van így, nem minden egyes esetben. Ellenkezőleg: a mai tervszerűtlen termelés mellett rendszerint mindig vagy sokat, vagy keveset termelnek egyik vagy másik áruból s csak utólag hat a kínálat és kereslet játéka, az áruk esése vagy emelkedése oda, hogy a termelést a társadalmi szükségletnek megfelelően kiterjesztik vagy megszorítják.

Ha többet termelnek valamely áruból, mint amennyit a társadalom vásárlóképes tagjai, bizonyos ármagasságnál, amelyet végeredményében az áru értéke szab meg, megvásárolni tudnak vagy akarnak, akkor az ára csökken, amiáltal kiterjed a társadalom tagjainak köre, akik megvásárolni tudják vagy akarják. Azonban az árral együtt csökken a haszon is; ha leszáll az átlag alá, akkor ezáltal elfordul a tőke az illető munkaágtól, ennek termelése csökken, amiáltal ismét emelkedik az ár, míg az átlaghaszonnak megfelelő magasságot ismét eléri.

Viszont, ha annak következtében, hogy kevesebbet termelnek az áruból, mint amennyi a vásárlók keresletének megfelel, az ár ezen magasság fölé emelkedik, akkor emelkedik ezzel a haszon is. Az illető termelőág magához vonzza a tőkét, ez hozzátódomul, kiterjeszti a termelést, amire az árak ismét az átlaghasznot eredményező színvonalra csökkennek. Az árak szakadatlanul ezen színvonal körül mozognak, majd föléje emelkednek, majd alája sülyednek s csak ezen hullámzó mozgás hozza létre magát a színvonalat, amely mindenkor csak törekvésként él és nem mint állandó állapot áll fönn.

A kínálat és kereslet ezen hatásának ki kell egyenlítenie a profitráták egyenlőtlenségeit, amelyek a tőke szerves összetételének egyenlőtlenségeiből származnak.

A *C* szakmában csökkenni fog a termelés és emelkedni fognak az árak, ezzel pedig a haszon is. Az *A* szakmában növekedni fog a termelés és csökkenni fognak az árak. Mindkét folyamat addig fog folytatódni, amíg a hasznok kiegyenlítődnek és a haszonráták összegének átlagos magasságát érték el. Mi föltételeztük, hogy *B* szakmában a tőke szerves összetétele átlagos s így haszonrátája az átlagos haszonrátának felel meg. Ebben az esetben a három vállalatban következőképpen alakul a haszon:

Vállalat	Teljes tőke	Értéktöbblet	Az érték-többlet-rátája	A haszon-rátája	Haszon
	márka	márka	%	%	márka
A	200,000	100,000	100	25	50,000
B	400,000	100,000	100	25	100,000
C	600,000	100,000	100	25	150,000
Összesen	1.200,000	300,000	100	25	300,000

A haszon rátáinak ezen kiegyenlítése azonban csak azáltal vált lehetségessé, hogy az áruk árai az árak értékeitől eltértek. Miután föltevésünk szerint az egész előlegezett tőke egy esztendő alatt fordul meg és jelenik meg újra az évi termelésben, most az egyes vállalatok évi termelésének ára és értéke között a következő viszonyt látjuk:

Vállalat	Teljes tőke	Érték-többlet	A teljes termelés értéke (termelőköltségek + érték-többlet)	Haszon	A teljes termelés termelőára (termelőköltségek + haszon)
	márka	márka	márka	márka	márka
A	200,000	100,000	300,000	50,000	250,000
B	400,000	100,000	500,000	100,000	500,000
C	600,000	100,000	700,000	150,000	750,000
Összesen	1.200,000	300,000	1.500,000	300,000	1.500,000

Tegyük föl, hogy mindegyik vállalat évi termelése 10-10.000 drb áruból áll. Ebben az esetben jut az egyes árura:

	A	B	C
érték	30 márka	50 márka	70 márka
termelőár	25 „	50 „	75 „

A valóságban már most nem úgy megy végbe ez a folyamat, hogy minden kapitalista előbb megkapja a teljes érték-többletet, úgy hogy az egyik szakma kapitalistái 50%, a másikéi csak 17% haszonhoz jutnak. Az ilyen különbségek csak a kapitalista termelés kezdetein, vagy mai nap oly vidékeken és üzemekben jönnek létre, amelyeket ezen termelőmód újonnan kerít hatalmába. Kifejlődött kapitalista termelőmód *mellett* hagyományos, átlagos nagyságú haszon alakul, amelyet a kapitalisták már előre is áraik kiszámításának alapjává tesznek, ami persze nem zárja ki azt, hogy minden alkalmat fölhasználnak, hogy ezen árt emeljék, ellenben veszteségnek tekintik, ha alacsonyabb árt, tehát kisebb haszonrátát érnek el. Ezt az árt, amelyet a termelés költségei (a befektetett állandó és változó tőke) és az

ezekhez hozzáadott „szokásos” haszon alkotnak, a kapitalista a „természetes” árnak tekinti. Marx *termelőárnak* nevezi. A *költségárból* (állandó és változó tőke összege) és az *átlagos haszonból* áll.

Nem az *érték*, hanem a termelőár alkotja a kifejlődött kapitalista termelés mellett azt a színvonalat, amely körül a kínálat és kereslet hatása alatt a piaci árak hullámvonal-szerűen fel- és alászállnak. Azonban maga a termelőár nem lebeg a levegőben, hanem az értéken alapszik.

A Marx-féle értékelmélet ellenzői szeretik azt hirdetni, hogy a Kapital harmadik kötetével maga Marx halomra döntötte saját elméletét, amelyet az első kötetben fejtett ki, amennyiben bebizonyította, hogy a haszon kiegyenlítésére irányuló törekvés következtében, kifejlődött kapitalista, árutermelés mellett, a legtöbb áru ára állandóan eltér értéktől, amennyiben ezen áruk egyik felének árai ugyanannyival tartósan értékük alatt maradnak, mint amennyivel az áruk másik felének árai tartósan fölé emelkednek. Azonban Marx csak akkor döntötte volna romba értékelméletét, ha kimutatta volna, hogy az árak *függetlenek* az értékektől. Korántsem ezt bizonyítja, hanem éppen ellenkezőleg azt igazolja a Kapital harmadik kötete, hogy a termelőárak, amelyek körül a piaci árak föl és alá ingadoznak, teljesen az értékelmélettől függenek, amely nélkül megmagyarázhatatlanok volnának. Az átlagos hasznót, ama tényezőt, amely a termelő-árak eltérését okozza az értékektől éppen csak az értéktöbblet törvényeivel lehet megmagyarázni, amelyek viszont az érték törvényeiből következnek. Ha nem akarjuk föltenni azt, hogy a társadalomban lévő értéktöbblet

teljes tömege és a haszon teljes tömege, annak ágazataival együtt (kamat, földjára, amelyekről itt nem kívánunk bővebben szólni) egyenlők, akkor elvesztünk minden alapot annak megmagyarázására, hogy az átlagos haszon, adott körülmények között miért képez meghatározott nagyságot.

Az áruérték törvénye nem veszi el hatását azáltal, hogy a kifejlődött kapitalista termelés mellett az átlagos profitrátával és az ettől függő termelőárral új tényező kerül az ár és érték közé. Ha ebből azt akarnók következtetni, hogy a törvény érvénytelen, akkor az esés törvényét is érvénytelennek kellene nyilvánítanunk azért, mert a tárgyak esés közben a vízben még nagyobb ellentállásra találnak, mint a levegőben.

Marx elméletét a termelőárról, nem szabad elválasztani az értékről és értékötöbbletről szóló elméletektől. Távol attól, hogy ezeket *ad absurdum* vigye, éppen ellenkezőleg, teljessé teszi azokat. A termelőár elmélete számos oly jelenségnek kulcsát adja kezünkbe, melyeken az uralkodó osztályoknak egymásközi viszonyai alapulnak: – a tőke (haszon) ellentéte a földbirtokkal (földjára), az ipari tőke (ipari haszon) ellentéte a pénztőkével (kamat) szemiben, stb. Sőt mi több: kezünkbe szolgáltatja számos értékelmélet kulcsát, ezzel együtt azonban megcáfolásuk kulcsát is, mert egész sor értékelmélet van, amely alapján véve nem egyéb, mint a. termelőárnak valamely elmélete, amelyet végső sorban a piaci árak megállapításának tart.

Itt van helyén, hogy pillantást vessünk azon értékelméletekre, amelyek tagadják, hogy az értéket a munka szabja meg. Mint a fentebb említettekről, ezekről is el lehet mon-

dani, hogy tulajdonképpen nem is értékelméletek, hogy érték alatt olyan valamit értenek, ami nem az, így például használati értéket, termelőárt, átlagos árt.

Már most persze azt állítják, hogy minden teoretikus azt érthet érték alatt, amit akar. Csak azt kell vizsgálni, hogy annak magyarázata, amit ő értéknek tart, helyes-e avagy sem. Hogy azután a használati értéknek, az árnak, vagy bármi másnak az elmélete, ahhoz semmi közünk.

Bármely más tudományban még csak komolyan sem vennék az ilyen tudománytalan naivitást. Vegyük például az atomelméletet. Vajjon mit szólnának ahhoz az állításhoz, hogy minden kutatónak jogában áll azt érteni atom alatt, ami neki tetszik, mondjuk például a molekulát avagy a sejtet; hogy ha helyes a sejtelmélet, mindegy, ha atomteóriának nevezi is. Azt felelnék neki, hogy nem a *névről* van szó, amelyet tetszés szerint lehet hol erre, hol arra a *dologra* ruházni, hanem *bizonyos jelenségekről*, amelyeknek megmagyarázására szolgál az atomelmélet; oly jelenségekről, amelyek többek között a molekula és sejt keletkezésének is alapját szolgáltatják. Az atomelméletet lehet elfogadni vagy elvetni, azaz az illető jelenségeket vele vagy nélküle megmagyarázni, azonban súlyos tudományos hiba volna atomnak nevezni ama jelenségek egy következményét, amelyet ez elmélet szerint az atomnak elhelyezkedése alapján különböztetnek meg. Sohasem szabad az alapvetőt a belőle következtetettel összetéveszteni.

E fölött nincs vita a természettudományban. Bár a politikai gazdaságtan jelenségei bonyolultabbak, azért ugyanaz áll róluk is, ami a természettudományokról. Bizonyos, meghatározott társadalmi viszonyok és jelenségek azok, amelye-

ket az értékelméletnek kell földeríteni és nem, szabad más, az érték által előidézett és meghatározott viszonyok és jelenségek törvényeit értéktörvényeknek nevezni és azok gyanánt alkalmazni.

Minden értékelmélet két áru kicserélésének folyamatát akarja megmagyarázni és ezt kell megmagyaráznia; az a társadalmi viszony, amelyet akar és amelyet kell megmagyaráznia: az a viszony, amely két árutulajdonos között forog fön, akik áruikat kölcsönösen kicserélik. Az árucseré folyamaata, amelyből a vétel és eladás fejlődik, az alap, amely a mai társadalom¹ egész gazdasági szerkezetét mozgatja. Ezen szerkezet minden magyarázatának tehát azon törvény kutatásából kell kiindulnia, amely az árucserét szabályozza; már pedig ez a törvény az értéktörvény. Ha az értéktörvényyel más jelenséget akarnánk megmagyarázni, akkor ama törvénynek, amelyen az áruk kicserélése nyugszik, külön nevet kellene adni. Ezt azonban egyetlen értékelmélet sem teszi. Tehát valamennyi ugyanazt a jelenséget akarja megmagyarázni.

Ha azonban szem előtt tartjuk ama jelenséget, amelyet az értékelmélettel megmagyarázni akarunk, akkor világos, hogy mindenekelőtt szigorúan el kell egymástól választani a *használati érték* és a *csereérték* fogalmát és nem szabad az *érték* szóval, amely mindkét kifejezésben bentfoglaltatik, olyképp megtéveszteni magunkat, hogy egyjelentőségűnek tekinsük őket. Némely értékelmélet a tárgy hasznosságával magyarázza annak értékét. Minél hasznosabb az, annál értékesebb. Ez helyes, ha az „értékesebb” részét a nagyobb használati értékre vonatkoztatjuk, azonban helytelen, ha a nagyobb csereértékre értik.

A használati érték, valamely dolog hasznossága azt ft viszonyt fejezi ki, amely az egyén, a fogyasztó és ezen dolog közt áll fönn, nem pedig társadalmi viszonyt, két ember közötti viszonyt, mint aminő a csereviszony. Talán azt akarták kifejezni, hogy egyforma hasznosságú tárgyakat egyforma mennyiségekben cseréltek ki egymással? De hiszen a csere vagy vásár legtöbbszörre abból áll, hogy az eladó olyan tárgyakat ad el, amelyeknek az ő számára nincsen használati értékük, hasznuk.

Ha a pék és hozzátartozói jóllaktak, akkor az a kenyér, amelyet sütött és amelyet elárúsít, nemi használati érték az o számára. Ha nem találna vevőt kenyérére, nem tudná felhasználni. Ellenben ugyanannak a kenyérnek az üzlet előtt elmenő munkás számára, aki aznap még semmit sem evett, a legnagyobb használati értéke lehet. A kenyér csereértéke azonban mindkét fél számára egyenlő.

Tegyük föl, hogy az arra járó munkás kosárfonó, aki kosaraival házalni jár. A péknek szüksége van egy kosárra; ez az ő számára nagy használati értékkel bír, míg a munkás számára semilyennel sem. Utóbbinak egész halom kosara van otthon, azonban nincs mit beleraknia. Szívesen ad egy kosarat bizonyos számú kenyérért. Azonban minő viszonyban fogják a kosarat s kenyeret kicserélni, ha tulajdonosaik a hasznosságot tekintik? Hány kenyér bír ugyanannyi haszonnal a kosárfonó számára, mint egy kosár a pék számára? Világos, hogy két különféle használati érték hasznosságát egymással össze sem lehet hasonlítani; számszerű viszonyba nemi hozhatók egymással. Ha a kosárfonó a kosaráért öt kenyeret kap, akkor képtelenség volna azt mondani,

hogy egy kosár ötször olyan hasznos vagy (ebben az értelemben) értékes, mint egy kenyér. A különféle áruk hasznossága egymáson nem mérhető.

Ugyanazon árufaj különféle darabjainál *meg* lehet állapítani használati értékük kisebb vagy nagyobb voltát. A tartósabb csizmának nagyobb használati értéke van, mint a kevésbé tartósnak és szívesen fizetek érte többet, ha van elég pénzem. Egy palack johannisbergi bornak nagyobb a használati és csereértéke, mint egy palack spandau vagy grünebergi bornak. Tehát úgy látszik, hogy a használati érték mégis eleme az áruértéknek.

Azonban ez csak látszat. Ha a nagyobb használati érték nagyobb áruértéket teremt, akkor az a kérdés merül föl, hogy miért nem termeli minden termelő csak a legjobb minőségeket? Miért nem csinál minden cipész csak kitűnő cipőket, miért nem termel minden szőlősgazda csak elsőrendű borokat? A válasz egyszerű. A cipőknél a jobb minőség: vagy a jobb nyersanyagnak, amely több munkába vagy pénzbe kerül, vagy jobb munkának, azaz a munkás átlagos munkáügyességénél nagyobb munkára fordításnak következménye. Ezért és nem nagyobb használati értékük miatt drágábbak a jobb cipők. Közkeletű mondás, hogy a drágább áruk a legolcsóbbak, azaz, hogy használati értékük sokkal nagyobb mértékben múlja fölül a rosszabb minőségűeket, mint áruértékük az utóbbiakét. Az a csizma, amely 15 márkába kerül, talán kétszer oly soká eltart, mint az, amelynek 10 márka az ára.

Az egyes borfajok magasabb ára pedig annak a következménye, hogy csak bizonyos helyeken termelhetők. Itt az értéktörvény teljesen elveszti érvényét, mert itt monopólium-

mai állunk szemközt. Az értéktörvény pedig szabad versenyt föltételez.

Ahol ugyanazon áru faj keretében minőségbeli különbségek vannak amelyek árkülönbségeket idéznek elő ott ezek mindig vagy a munkaráfordítás különbségeire, vagy monopóliumokra vezethetők vissza.

Más értékelméletek viszont összetévesztik az értéket az árral. Az értéket a kínálat és kereslet közti viszonyokkal magyarázzák. Azonban ezek csak azt magyarázzák, hogy valamely áru árai miért ingadoznak állandóan értékük (illetőleg termelőáruk) körül: de nem magyarázzák, hogy átlagban az egyik áru árai miért állanak állandóan magasabban, mint a másik áruéi, hogy például miért volt évszázadokon keresztül az arany tizenháromszor olyan drága, mint az ezüst.

Ha azok, akik az értéket a kínálattal és kereslettel akarják megmagyarázni, a különféle áruk ezen állandó árkülönbségét érthetővé akarják tenni, akkor nem tehetnek egyebet, mint hogy a munka-értékelméletet hívják segítségül. Arra a kérdésre, hogy van az, hogy az egyik áru állandóan drágább mint a másik, azt felelik, hogy ez annak nagyobb *ritkaságából* következik, mert ezáltal kínálata is állandóan kisebb, mint a többi áruké. Azonban, hogy oly áruból, amely ritkább, ugyanolyan mennyiségűt hozzanak piacra, mint abból, amely gyakoribb, ahoz éppen *több munka* szükséges. Alig van különbség a kettő között, akár azt mondom, hogy egy font arany azért volt tizenháromszor drágább, mint egy font ezüst, mert tizenháromszorta ritkábban található, akár azt, mert egy font arany előállításához tizenháromszor annyi munkát kívánt, mint egy font ezüsté. Mihelyt a teoretikus nem pusztán a kereskedő

szemével néz, aki a piacon csak az áruk ára iránt érdeklődik, de nem törődik azzal a móddal, amely szerint őket termelik, mihelyt mélyebbre törekszik és kutatja, hogy a piacra került árukat miként termelték, akkor mindig azt találja, hogy az áruk árát a *termelés* folyamata határozza meg a *műhelyben* és nem a *piacon*. Persze a polgári teoretikusokhoz a leggyakrabban közelebb esik a piac, mint a műhely és ezért rendszerint nem értik meg a munka-értékelméletet.

A piacon az értéket csak pénzé, árrá alkotják át; első sorban képzelt pénzé, ez az árkövetelés s azután, ha az árut eladták, valóságos pénzé. Minél jobban kifejlődik a kapitalista gazdaság, annál több középtényező kerül a műhely és a piac, a termelő, eladó és a fogyasztó közé s annál nagyobbak lehetnek az eltérések a tényleg elért ár és az elméletileg megállapított ár között. Ez azonban nem gátolja azt, hogy végső sorban mégis a termőföltételek határozzák meg az áruk árait és hogy az ár mindig ezektől függ, bármennyire is legyen ezen függés csak közvetett.

A gyakorlati kapitalisták maguk is termelőföltételeik szerint állapítják meg az áruk értékét. Persze, ők ezek alatt nem az előállításukhoz megkívántató társadalmilag szükséges munkaidőt értik, hanem a termelő költségeket (munkabér, költségek, gépek fejében, nyersanyag, stb.), hozzájuk számítva az átlaghasznot.

Ezért is egész sor teoretikus azt állítja, hogy az árat a termelő költségek szabják meg.

Az azonban az, ami a gyakorlati kapitalista szempontjából helyes, esztelenség az elmélet szempontjából, melynek nem a mindenkori normálárat kell kiszámítania, hanem a kapi-

talista termelőmód társadalmi jelenségeit kell eredeti indító okaira felbontania.

Mindenekelőtt: mi a termelő költség? Bizonyos pénzösszeg. Tehát már pénzt föltételez. Az értéknek a termelés által való megállapítása annyit tesz tehát, hogy az értéket a pénzzel igyekeznek megmagyarázni s nem megfordítva. Farkánál nyergelik föl a lovat.

A termelő költségek értékeknek adott összegét alkotják: munkaerő (munkabér) értéke, termelő eszközök értéke, haszon értéke. Ezen értékek összegével magyarázzák az értéket. Látni való, hogy ez az értékmeghatározás körben forog.

Már most tekintsünk egy árutermelőt, talán egy paraszt takácsot, akiről feltesszük, hogy mindent maga termel: maga termeli élelmiszereit, szintúgy a nyersanyagot, a kendert, a melyet lányai fonnak, a szövőszéket maga készíti fából: – hol vannak ennél az embernél a termelő költségek? Nincsenek pénzkidadásai, terméke csak munkába kerül, semmi egyébbe, csak munkába.

Menjünk egy lépéssel előbbre egy magasabb termelőfokhoz, a kézműves takácshoz. Ennek már vannak pénzkidadásai, vannak termelő költségei. Vásárolnia kell a szövőszéket, a fonalat és élelmiszereit is. Ezek az ő termelő költségei. De vajjon ezek szerint fogja-e megszabni annak a vászonnak az árát, amelyet előállított? Akkor a mestersége aligha talál a sokat emlegetett „arany talajra”, nem fog fölösleget hozni számára, amelyet félretehet. És termelő költségeinek egy része – az élelmiszerekre és a szövőszékre fordított kiadása – egyforma marad, akár 4, akár 12 órát dolgozik naponként. Vajjon azért nem fog-e nagyobb árát számítani a 12 óra

mint a 4 óra termékeért, – eltekintve a nyersanyagtól? Látjuk, hogy az anyag költségeihez ő is hozzá fogja számítani mint értékalkotót a maga munkáját.

Csak a kapitalista számára alakul másként a helyzet. Neki a termék nem kerül munkájába, csak pénzébe. Nemcsak a nyersanyagot fizeti meg, hanem a munkát is pénzen vásárolja, ő néki tehát az összes termelőfeltételek pénzkiadásként jelentkeztek és így ezt látja értékalkotónak. Azonban nagyot nézne, ha azt mondanák neki, hogy termékeinek értéke egyenlő azzal az összeggel, amelyet termelésükre fordított. Nem azért termeltet, hogy a termelés által pusztán a kiadott pénzt kapja vissza. Hasznot is akar húzni. Ez az oka annak, hogy pénzt termelésre fordítja, ahelyett, hogy elfogyasztaná. S ezért a termelőköltésekhez hozzászámítja még a „szokásos” hasznot. Az ilyen módon megállapított ár az a minimális összeg, amelyet legalább kell kapnia, hogy nézete szerint ne „dolgozzék” veszteségre.

A kapitalista fölfogás szerint a haszon a termelőköltésekhez tartozik, amelyek a termeli értékét megállapítják. Ez az „érték” azonban nem egyéb, mint a Marx-féle elmélet termelőára, amelyet magát szintén csak az értéktörvénnyel lehet mérteni.

Használati érték, piaci ár, termelőár, ezek azok a kategóriák, amelyeket a munka-értékelmélettel nem egyező értékelméletek „érték” gyanánt állítanak elénk. Vagy olyan kategóriák, amelyeknek mint a használati értéknek a csereértékkel csak annyiban van vonatkozásuk, amennyiben annak *előfeltételét* alkotják, de nem *meghatározó okait*; vagy olyanok, amelyek, mint a termelőár vagy piaci ár, a csereértékből

következnek, amelyek tehát a csereviszonyt nem magyarázzák meg. Űe ellenkezőleg ennek magyarázatától függ saját megérthetőségük.

Ezek az elméletek megelégesznek azzal, hogy azon föltevéseket, amelyek a vevő és eladó vagy kapitalista fejében alakulnak ki a maguk üzleti viszonyairól: e viszony igazi okai gyanánt fogadják el. Ezen teoretikusok azt hiszik, hogy tudományosan magyaráznak meg valamely jelenséget, ha összeállítják és megisméttlik a gyakorlat embereinek e jelenségekre vonatkozó gondolatait. Azonban éhez nem kell tudomány. A tudománynak az a feladata, hogy a társadalmi jelenségeknek és viszonyoknak mélyebben fekvő okait derítse föl, amely okoknak a résztvevők vagy tudatára sem ébrednek, vagy csak igen hiányosan, gyakran egészen ferdén látják meg.

Az itt említett értékelméletek közül az áll legközelebb az igazsághoz, amely az érték meghatározó okát a termelő-költségekben keresi. Azonban az is hajótörést szenved az átlaghaszonon. A munka-értékelméleten kívül egyetlen egy sem képes megmagyarázni, hogy mi szabja meg az átlaghaszon *nagyságát*, miért 10% bizonyos körülmények között s miért, nem 100 vagy 1000? A többi elméletek megelégesznek azzal, hogy a haszon *tulajdonba vételét* vagy igazolják, vagy lélektanilag magyarázzák. De a legmélyebb jogbölcselet és a legfinomabb lélektan sem képes megmagyarázni, hogy honnan származik a haszon, miként jön létre.

A társadalmi összefüggések és viszonyok megértésére fölötte nagy jelentősége van a haszonélméletnek. Ennek ellenére sem foglalkozunk vele itt bővebben, hanem visszatérünk az értéktöbblet elméletéhez. A haszonélmélet: elmélete a zsák-

many – az értéktöbblet – elosztásának az uralkodó osztályok különféle rétegei között. Az iparos és mezőgazda kapitalista az értéktöbbletet termelteti ugyan, azonban nem tartja meg teljesen a maga számára. Nemcsak, hogy amennyiben tőkét oly termelőágba fekteti be, amelyben alacsony szerves összetételűnek kell lennie; az értéktöbblet egy részét át kell engednie azon kapitalistáknak, akik a maguk tőkéit magasabb szerves összetételű termelőágakba fektették be – ezt a kiegyenlítő folyamatot nem veszi észre és ezért e fölött nem is búsul. Hanem, hogy – és ezt igen is észreveszi – nyereségének egy részét tőkekamat fejében el kell fizetnie a pénztőkésnek, akitől pénzt vett kölcsön, egy részét át kell engednie mint kereskedelmi hasznot a kereskedőnek és végül, ha mezőgazda, egy részét mint földjáraadékat kell elűzetnie, amennyiben bérlő, a földesúrnak, vagy – ha ő maga a földbirtokos – annak a tőkének kamatoztatására kell fordítania, amelyet a földbirtokba befektetett.

Azonban bármily fontosak is mindezen körülmények, minket itt első sorban a kapitalista és a munkás közötti viszony érdekel, még pedig nem az egyes kapitalista és egyes munkás közötti viszony, hanem a kapitalistaosztály és a munkásosztály közötti. Erre a viszonyra azonban a haszonelméletnek nincs hatása, sőt inkább arra alkalmas, hogy azt elhomályosítsa, amennyiben a haszon nagyságát egész sor olyan körülménytől teszi függővé, amelyeknek a tőke és munka közötti viszonynyal semmi dolguk.

Bármiként is alakuljon azonban az egyes kapitalista haszna, végső sorban ennek nagysága mégis az értéktöbblet nagyságától függ, tehát a bérmunkás kizsákmányolásának fo-

kától. Főleg áll ez a kapitalisták összeségéről, mert a hasznok összesége egyenlő az értéktöbbletek összességével.

Nem a haszon, hanem az értéktöbblet törvényeiből ösmerjük meg a tőke és munka közötti osztályellentétet és osztályharcot, egyúttal általa értjük meg legjobban a kapitalista termelőmód sajátosságát. Azért itt csak az értékkel és értéktöbbslettel foglalkozunk, kiindulva abból a föltevésből, hogy az ár egyenlő az értékkel és a haszon az értéktöbbslettel. Az átlagos haszonrátától és a termelőártól itt éppenúgy el kell tekintenünk, mint ahogy az esés törvényének kiszámításánál eltekintenek a levegő ellentállásától.

A gyakorlati alkalmazásnál persze az itt figyelmen kívül hagyottakat tekintetbe kell venni.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A munkanap.

A *szükséges munkaidő* és a *munkaidőtöbblet* adja együtt a *munkanapot*.

A szükséges munkaidő bizonyos adott körülmények között – a termelésnek, a munkásosztály igényeinek stb. egy bizonyos foka mellett – *bizonyos meghatározott nagyságot* alkot. Példánkban ezt a nagyságot hat órára tettük. Természetes, hogy a munkanap semmiféle termelőmód mellett sem lehet rövidebb, mint a szükséges munkaidő; a kapitalista termelőmód alatt hosszabbnak kell lennie. Minél hosszabb tartamú a munkaidőtöbblet, annál nagyobb – különben változatlan viszonyok között – az értéktöbblet rátája. A kapitalista ennél fogva arra törekszik, hogy a munkanap tartamát a lehetőségig meghosszabbítsa. Legörömebb 24 óra hosszát dolgoztatná a munkást.*

* Az 1883-iki osztrák parlamenti enquete alkalmával, amely a munkaviszonyokkal foglalkozott, megállapították, hogy Brünn különféle szövődéiben, szombat reggeltől vasárnap reggelig dol-

Legnagyobb sajnálatára ez lehetetlen huzamosabb ideig. A munkás végül is kifárad, ha nem juttatják a pihenés, az álm, az étkezés szüneteihez. Legalább arra törekszik tehát a kapitalista, hogy a szüneteket a lehetőség határáig megkurtítsa és a munkást az egész megmaradó időre lefoglalja a maga számára. A munkaerőt nem lehet elválasztani a munkástól és az egész idő alatt, amely alatt a munkaerő használati értéke a kapitalista tulajdonát képezi, az övé a munkás is. Minden perc, amelyet a munkás a munkaidő tartama alatt önmagára fordít, a kapitalista szemében tolvajlás, eltulajdonítása az ő tőkénének.*

Azonban éppen, mert a munkaerő és munkás elválaszthatatlanul egymáshoz vannak kapcsolva, éppen azért követeli az utóbbi érdeke a munkaidőnek lehetőségig való megrövi-

goztak megszakítás nélkül. Ez a szép szokás, sajnos, nem szorítkozik Brünnre és a szövődékre.

* Az angol munkások – és valószínűleg mások szintén – kitűnően tudják persziflálni a kapitalisták nagy szigorúságát, amelylyel arra ügyelnek, hogy a munkás a megvásárolt munkanapból mitse vonhasson el. így egy kőbánya-tulajdonosról beszélnek, akinek bányájában egy korán fölrobbanó akna a levegőbe röpített egy munkást, aki azonban csodamódra teljesen sértetlenül esett vissza a földre. A bérfizetésnél levonta neki a vállalkozó azt az időt, amelyet a levegőben töltött, amely idő alatt tehát nem dolgozott. Ebez hasonló a Croton alagút építésénél, New-York államban állítólag tényleg megtörtént. Egy hegyet kellett átfúrni. Az aknák fölrobbanása az alagútban mérges gázokat fejlesztett, amelyek a munkásokat gyakran elkábították és egy időre (egy óra töredékeire) munkaképtelenné tették. Ezt az időt levonták bérükből. Zürich kantonban egy gyáros, aki a szépnem nagy „tisztelője” volt, levonta munkásnőinek azt az időt bérükből, amelyet nála töltöttek az irodájában.

ditését. A termelőfolyamat alatt csak a tőkének egy része; emberré a kapitalista termelőmód alatt csak akkor lesz, ha megszűnik dolgozni. Azonban a munkaidő megrövidítésének ezen *erkölcsi* indoka mellett van egy *anyagi* indok is. A tőke igyekszik többet szerezni a maga számára, mint amennyihez az árucseré törvényei szerint jussa van.

Ha a kapitalista a *napi* munkaidőt annak értéke szerint megvásárolja, akkor annak használati értékéhez csak egy napra van igénye, azaz csak annyi ideig szabad a munkacím naponként használnia, hogy annak helyreállítása kárt ne szenvedjen. Ha valaki megvásárolja egy almafa termését és azután, hogy minél több nyereségre tegyen szert, nemcsak az almát rázza le a fáról, hanem annak ágait is lefűrészeli, hogy a fát elhasználja, akkor megszegi a kötött szerződést; a fa a következő esztendőben nem teremhet már annyi gyümölcsöt, mint előzőleg. Ugyanez az eset áll azonban be, ha a kapitalista a munkást túl hosszú ideig dolgoztatja; a munkás munkaképességének és élete hosszának rovására történhet ez csak. Ha a túlfeszített munka által a munkás munkaképessége 40 esztendőről 20 esztendőre száll le, úgy ez nem jelent egyebet, mint azt, hogy a tőke *egy* munkanap alatt átlag *két* munkanap használati értékét használta el; egy munkanap munkacímjét fizette meg a munkásnak és két munkanapét vonta el tőle. A kapitalista takarékoságról és bölcs előrelátásról prédikál a munkásnak, s ezzel egyidőben kényszeríti őt, hogy elpocsékolja egyetlen tulajdonát, munkaerejét.*

* Marx idéz egy részletet dr. Bichardsonnak a Social Science Review-ben 1863-ban megjelent cikkéből. Ez így hangzik: „Mayr-

Itt a kapitalistáról nem mint magánszemélyről van szó, hanem mint a kapitalista termelőmód képviselőjéről, aki ennek parancsait követi és végrehajtja, tekintet nélkül arra, hogy személyes pénzvágy vagy a verseny hajtja erre.

Ellentéttel találkozunk itt a kapitalista és a munkásosztály érdekei között. Az utóbbi igyekszik a munkanapot a lehetőség szerint megrövidíteni, az előbbi a lehetőség szerint hosszabb tartamúvá igyekszik tenni. E két osztály közötti ellentét eredménye az a küzdelem, amely még ma is folyik, amely azonban már évszázadok előtt vette kezdetét és a legnagyobb történelmi jelentőségre tett szert. Ebben a küzdelemben a munkások fölismerték érdekeik közösségét s legfőbb indító oka volt a munkások osztálylyá tömörülésének, a munkásmozgalomnak politikai mozgalommá való fejlődésének. Ezen küzdelem gyakorlati eredményeinek legfontosabbika a munkanap tartamának szabályozása az állam által, a *normálmunkanap*.

lebonban (London egyik legnagyobb negyedében) 1000 kovács közül 31 hal meg; azaz 11 a felnőtt férfiak az angolországi átlaghalálzási száma fölött. A munkálkodás, önmagában véve az emberiségnek egy szinte ösztönszerű művészete, mely önmagában hibátlan, a túlzás következtében azonban a férfi megrontójává válik. Ennyi kalapácsütést tehet, ennyi lépést mehet, ennyi lélekzetet vehet, ennyi munkát végezhet és 50 évig élélhet. Kény szerintik, hogy ennyivel több ütést tegyen, ennyivel többet lépjen, ennyivel több lélekzetet vegyen és mindent összevéve életfeladatát naponkint egy negyeddal megnagyobbítsa. Megteszi a kísérletet és az eredmény az, hogy egy korlátolt időszak alatt egy negyeddal nagyobb munkát végez és *50-edik éve helyett 37 éves korában hal meg.*”

Angolországban, a modern ipar anyaországában alakultak ki leghamarább és legélesebben ezen küzdelem okai és föltételei, ezért itt tört ki e küzdelem legelsőbban is. „Az angol gyári munkások voltak az előharcosai nem csak az angol-, hanem a modern munkásosztálynak általában, aminthogy az ő teoretikusaik üzentek legelőször hadat a tőke teóriájának.” A munkanap körül folyó küzdelmet és ennek okait nem is lehet sehol sem oly világosan föltárni, mint Angliában, ahol a sajtó, a parlamenti tárgyalások és vizsgáló bizottságok, valamint hivatalos jelentések, különösen a gyárfelügyelőké dus anyagot nyújtanak, amelyre egyetlen országban sem találunk; anyagra, amely akkor, amikor Marx a Kapital első részét befejezte (1866), egyedül volt a maga nemében.

Ezért Marx csak az angolországi normálmunkanapért folyt küzdelmet tárgyalta részletesen. Fejtegetéseit kiegészíti Engels könyve: Die Lage der arbeitenden Klassen in England. Ez a könyv csak 1844-ig terjed. Marxé 1866-ig. Fejtegetéseiknek a normálmunkanapért való küzdelemről, ennek ellenére is, még ma is *nem* csak *történelmi* jelentőségük van. Az állapotok, amelyeket leírnak, a tőke furfangoskodásai, fogásai, cselvetései és kibúvásai, hogy a munkanapot lehetőleg meghosszabbítsa vagy a ráerőszakolt megrövidítést illuzóriussá tegye, a politikai pártoknak és a munkásosztálynak ezzel szemben való viselkedése – mindez oly jellegzetes, hogy a szárazföldön bekövetkezett későbbi fejlődés csak az angolnak halvány utánzataként tűnik föl. Azon viszonyok, amelyeket Engels negyven év előtt, Marx húsz év előtt irt le, mai nap is elevenül itt élnek közöttünk. Az a hiányos anyag, amelyet

magánvizsgálódások és hivatalos jelentések hoztak a legutóbbi években napfényre a német és osztrák ipari viszonyokról, becsédes illusztráció a Kapital fejtegetéseihez. Marx azt mondja előszavában, hogy „az angol gyáripari törvényhozás tartalmának és eredményeinek oly tág teret” azért juttatott művének első kötetében, mert az egyik nemzet tanulhat és kell is hogy tanuljon a másiktól és mert az uralkodó osztályoknak a legsajátosabb érdekük azt parancsolja, hogy elhárítsanak a munkásosztály fejlődésének útjából minden törvény által ellenőrizhető akadályt. Marx fejtegetései nem is maradtak háttástanok. A tények, melyeket felsorolt, oly találóak, oly megcáfолhatatlanok voltak, hogy nemcsak a munkásosztály körében, hanem az uralkodó osztályok gondolkodó tagjainak körében sem tévesztették el hatásukat. A gyári törvényhozás haladása Svájcban, Ausztriában, Németországban nem kis részben a Kapital előidézte hatásban leli magyarázatát.

Azonban a burzsoáziához tartozó osztályelfogultságtól ment gondolkodók száma még csekély és a munkásosztály politikai hatalma még kicsiny. Az a benyomás, amely a Kapitalnak a gyáripari törvényhozásról szóló fejezetének olvasásakor elfogja az embert, nem meglepődést ébreszt az elérttel szemben, hanem szégyent kelt, látván azt a rettenetes tudatlanságot és nemtörődömséget, amely még ma is uralkodik nálunk ezen a téren és amely lehetővé teszi, hogy az európai parlamentekben oly nézetek kerülhetnek felszínre, amelyek Angliában – a farizeus módon lenézett „manchesterizmus hazájában” – már régen az elavult álláspontok közé tartoznak.

A Kapital fejtegetéseit a munkanapról lehetetlen e he-

lyen részletesebben ismertetni.* Ajánljuk mindenkinek, aki-
nek módjában van, hogy a Kapitalnak azon angol ágak álla-
potairól szóló részleteit, amelyekben a munkaidő törvény
szerint korlátlan volt, az éjjeli munkáról, a főlváltó rend-
szerről és végül a normálmunkanapról folyó küzdelemről
szóló részleteit magában e műben tanulmányozza. Nincs jobb
fegyver a munkásvédő törvényekért folyó küzdelemben a Ka-
pital *nyolcadik és tizenharmadik* fejezeténél.

Nagyjában két ellentétes irányra lehet a munkanap
törvényes szabályozására irányuló angolországi törekvéseket
osztani. A 14-ik századtól a 17-ik század végéig a munka-
nap *meghosszabbítása* érdekében alkottak törvényeket. A
19-ik század elejétől kezdve a törvényhozás törekvése a
munkanap *rövidebbé* tételére irányult.

A kapitalista termelőmód kezdetén még nemi volt elég
erős a tőke, hogy egyedül a gazdasági viszonyok hatalmával
préseljen ki a munkából nagy mennyiségű munkatöbbletet.
Még a 18-ik században hallatszott a panasz, hogy az angol
ipari-munkások csak a hét négy napján dolgoznak, mivel
ezen idő alatt eleget keresnek, hogy egész héten megélhessenek
belőle. Hogy a munkabéreket lenyomhassák és a munkaidőt
hosszabbá tehesék, azt javasolták akkoriban, hogy a csavar-
gókat és koldusokat zárják a kényszerdolgoházba, amely a
borzalom tanyája legyen. A „borzalom” eme tanyáján a na-
ponkinti munkaidőt *tizenkét* órában akarták megállapítani

* Részletesebben tárgyaltam ezt a témát, a legújabbkori fej-
lődés figyelembevételével „Der Arbeiterschutz, besonders die in-
ternacionálé Arbeiterschutzgesetzgebung und der Achtstundentag
(Nürnberg, 1890.)” című füzetemben.

Száz esztendővel később, 1863-ban, az „emberiség századában” megállapította egy vizsgálóbizottság, hogy a stafordshirei fazekasok *hét esztendő's gyermekei napról-napra tizenöt óra hosszat dolgoztattak.*

A tőkének már nem volt szüksége kényszertörvényekre és fegyházra, hogy munkatöbbletre szorítsa a munkásokat; oly gazdasági hatalommá lett, hogy a proletárnak akarat nélkül alá kell vetnie magát. A 18-ik század utolsó harmada óta valóságos versenygés támadt Angliában a munkatöbbletért; az egyik tőkés igyekezett a másikat fölülmúlni a munkaidő mértéktelen kiterjesztésében.

A munkásosztály rettenetes gyorsasággal sülyedt úgy testileg, mint lelkileg; szemlátmást züllött évről-évre; még a vidékről a városokba özönlő munkások révén való vér-fölfrissítés sem akadályozhatta meg a pusztulást. Az angol alsóházban egy szónok, Ferrand így kiáltott föl: „A gyapotipar 90 éves. Az angol faj három generációja alatt a gyapotmunkásoknak kilenc generációját falta föl.”

A gyárosok nem zavartatták magukat ezáltal. Az emberélet gyors elhasználása mellett sem állt be apadás a rendelkezésre állók számában: a mezőkről, Skóciából, Irlandból, Németországból özönlöttek a halálra szántak, akiket a hazai ipar pusztulása, szántóföldterületeknek legelökké alakulása elűzött az angol iparterületekre és Londonba.

Azonban, ha az a veszély, hogy az angol nép elpusztul, a munkaidő kiterjesztésében nem is háborgatta a gyárosok osztályát, mégis kellett, hogy fölkeltsse azon angol államférfiak aggodalmát, akik nem tartoztak a gyárosok osztályához, sőt még az ezen osztályhoz tartozó szélesebb

látkörü férfiakét is. Mi legyen Angliából, mi legyen az angol iparból, ha a lakosságot oly feltarthatatlanul falja föl a kapitalizmus?

Amint minden kapitalista államban szükségessé vált a tőke által üzött erdőirtások elé a lehetőség szerint gátat emelni, úgy vált parancsoló szükségességgé a nemzeti munkaerő rablógazdálkodásszerű kizsákmányolását korlátozni. Az államférfiakat, akik ezt belátták, előre hajtotta útjukon az angol munkásmozgalom, *az első ilyenemű modern mozgalom*.

Már *Owen Róbert* is követelte századunk elején a munkanap körülhatárolását és a maga gyárában a tíz- és félórás munkanapot tényleg életbe léptette, még pedig a legnagyobb sikerrel. A munkásmozgalom, amely a második évtized óta hatalmasan megnövekedett s amely 1835-től kezdve mint chartista-párt szervezkedett s egyik engedményt a másik után kényszerítette ki Anglia uralkodó osztályaitól, legfőbb céljául az általános választói jogot és a tízórás munkanapot tűzte ki maga elé.

Hogy mily elkeseredéssel és kitartással vitték e küzdelmet; hogy a tőkésék és jogászok mennyi éleseszűséggel és furfanggal igyekeztek a kikényszerített engedményeket semmivé tenni; hogy mily bátorsággal és erővel álltak a gyárfelügyelők, még az államminiszterekkel szemben is, a munkások pártjára – valamennyiük élén Horner Leonhard, akinek emlékezetét minden munkásnak tisztelnie kell; hogy a szabadkereskedelem hívei mint ígérték a munkásoknak a tízórás munkanapot, amíg szükségük volt rájuk, hogy azután a legcinikusabb módon megszegjék ígéretüket,

mihelyt kivitték a beviteli vámok eltörlését; hogy végül miként kényszerítette ki mégis a munkások fenyegető magatartása a tízórás munkanapot legalább bizonyos munkásrétegek számára – mindez részletesen és élethűen, óriási adathalmazmal megerősítve le van írva a Kapitalban.

Az ötvenes esztendőök óta nyugodtabb útra lépett az angolországi munkásmozgalom. Nem tudta kivonni magát a szárazföldi birodalom pillanatnyi elfojtásának és a párisi kommün leveretésének visszahatása alól. Másrészt lényegében mindinkább elérte a chartista mozgalom céljait és ezzel egyidőben a többi országok rovására hatalmasan föllendült az angol ipar, amelynek forgatagába belekerült a munkásosztály is, úgy, hogy ez most már azt vélte, hogy az angol tőke és az angol munka között érdekközösség áll fenn szemben a külföldi tőkével és külföldi munkával.

Azonban emellett ezen csendes időkben is folytonosan haladt az angol gyáripari törvényhozás. Az 18.78 május 27-iki törvényvel végre az egész 1802 tői 1874-ig végzett törvényhozási munkát egyszerűsítették és kodifikálták. E törvény legfontosabb újítása a gyár és műhely közötti különbség megszüntetése. Ez a munkásvédő törvény nemcsak a gyárakra, hanem a műhelyekre, sőt bizonyos fokig még a háziiparra is vonatkozik. Igaz, hogy a törvény védelme nem terjed ki a felnőttekre, hanem csak a gyermekekre, ifjakra és nőkre. Az 1871-iki törvényt azután egész sor további törvényvel javították, ezek között különösen fontosak az 1891-iki és 1901-iki törvények. A tíz éven aluli gyermekek egyáltalán ki vannak zárva az ipari munkából. Tíz és tizenegy év közötti gyermekeknek csak félanyi

ideig szabad naponként dolgozniok, mint az ifjaknak (14 és 18 év közöttiek) és nőknek. Ezeknek heti munkaidejük 60 óra, a textilipari gyárak kivételével, amelyekben csak heti 56 $\frac{1}{2}$ óra van engedélyezve. Vasárnapokon, valamint karácsony napján és nagypénteken tilos a védett munkásoknak dolgozniok. Ezenkívül még nyolc fél és négy egész szabad napot kell egy esztendőben kapniok (nem szombaton), amelyeknek legalább fele a március 15-től október 1-ig terjedő évszakban kell hogy essék.

Ezen törvények által a legtöbb esetben természet-szerűleg a munkások munkaideje is napi tíz órára rövidül ott, ahol ezek nőkkel vagy gyermekekkel dolgoznak együtt. Hogy azonban mennyire szükséges e törvénynek kiterjesztése a férfimunkásokra is, azt ama angol munkásoknak nyomorúságos helyzete is mutatja, akik oly munkaágakban dolgoznak, amelyek nem tartoznak egy, a szerencsés körülmények összetetalálkozásából kiváltságos osztálylyá, munkásarisztokráciává lett szakmához.

A normálmunkanap következményei meglepően kedvezőek voltak. Az angol munkásosztályt tényleg megmentette a pusztulástól és azzal az angol ipart az elposványosodástól. Távol attól, hogy a tízórás munkanap életbe léptetése megakadályozta volna az ipar fejlődését, éppen, ellenkezőleg eme törvény uralmát az angol iparnak hatalmas, addig páratlan föllendülése követte nyomon. A normálmunkanap a manchesterizmus hazájában nemzeti intézménynyé lett, amelyet megbolygatni senkinek sem jut már eszébe. Maguk a gyárosok, akik minden eszközzel igyekeztek megakadályozni, először a törvénybeiktatást, majd

az életbeléptetését, büszkén verik most mellüket és kijelentik, hogy a normálmunkásnap egyik alapja az angol ipar fölényének a szárazföldi ipar fölött.

Anglia példaadása és a kapitalizmusnak fejlődése a kontinens államaiban ezekben is szükségessé tette a munkanap szabályozását. Ezt azután a munkásmozgalom ereje és az uralkodó pártok jóakarata, illetőleg a bornírt gyáros-álláspont leküzdése szerint többé-kevésbé messzemenőleg vitték keresztül. A kontinens munkás védelme terén legmesszebb kétségtelen Svájc köztársasága ment. Az 1877 március 23-ki szövetségi törvény, amely a különféle kantonbeli törvények helyébe lépett -amennyiben ilyenek akkor fennállottak – az összes gyárban dolgozó munkások napi munkaidejét 11 órában állapítja meg. Messzebb megy mint az angol törvény, amely férfimunkásokra egyáltalán nem terjed ki; elmarad ezen törvény mögött, amennyiben a munkaadó maximumát 11 órában állapítja meg tíz helyett és a kisebb műhelyeket és a háziipart figyelmen kívül hagyja. Tizenégy éven aluli gyermekeknek egyáltalán nem szabad gyárakban dolgozniuk. Tizenégy és tizenhat év közötti gyermekek iskolai és műhelyi foglalkoztatásának együttvéve nem szabad a napi tizenegy órát meghaladni.

Franciaország 1841-ben hozta első ipartörvényét. Ezen törvény a 8 és 12 év közötti gyermekek napi munkaidejét nyolc órában állapította meg, a 12 és 16 közöttieket napi 12 órában. De még ez a gyalázatos törvény is csak papiroson volt meg; szintűgy az *összes műhelyekre és gyárakra* vonatkozó tizenkétórás normálmunkanap, amely az 1849-iki forradalom nyomása alatt lett törvényé.

Hiányzottak a felügyelők, akik a törvény megtartását ellenőrizték volna. Csak az 1874 május 19-iki törvénnyel kezdődött meg a komoly munkásvédelem. Ez a törvény megtiltja bizonyos iparágakban a 12 éven aluli gyermekek munkáját, a 10 éven aluliakét pedig általában. A 10-12 éves gyermekek munkaidejét napi hat órában, a 12-16 éves fiatal személyekét napi tizenkét órában állapítja meg. Ezen törvény megvalósítására állami gyárfelügyelőket alkalmaztak, akiknek helyi bizottságok segédkeztek.

1892-ben javítottak ezen a törvényen. A 12 éven aluli gyermekek munkáját eltiltották, a 12-16 esztendőes gyermekek napi munkaidejét legfeljebb 10 órában, a 16-18 éves ifjú munkásokét napi 11 és legföljebb heti 60 órában, a felnőtt női munkásokét napi 11 órában állapították meg.

A 11 órás munkanapnak a 10 órással való pótlására tett ismételt kísérletek a szenátus ellentállásán hajótörést szenvedtek. Végre is sikerült Millerand-nak egy kompromisszumot keresztül erőszakolnia. Az 1900 március 30-iki törvény oly gyárakra, amelyekben nőekkel és gyermekekkel férfiak dolgoznak együtt, valamennyiük számára 10 órában állapította meg a munkaidőt, azonban ennek a haladásnak a gyermekek helyzetének aránylagos rosszabbodása lett az ára. Mert a munkaidőt már most – ez az eset páratlan a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozásban – az *összes kategónák* számára, tehát a 12 évnél fiatalabb gyermekek számára is, *egyenlően* állapították meg, még pedig a törvény érvényességének első két esztendejére 11 órában, a további két esztendejére 10½ órában és csak ezután lép érvénybe a 10 órás munkanap. Átmenetileg tehát a véde-

lemre szoruló gyermekek munkaidejét még meg is hosszabbították.

Ausztriában az 1885 június 11-iki törvény óta fönnáll a *11 órás normáim-unkanap* a gyárali számára, persze azzal a föntartással, hogy a kereskedelmi miniszternek jogában áll bizonyos iparágakra a munkanapot egy órával meghosszabbítani.* Tizenkét éven aluli gyermekeket nem szabad rendszeres ipari munkára (kisebb műhelyekben sem) fogni. „Fiatal segéd munkások számára” – az osztrák és más egyéb parlamentek tudósai szemében a gyermekkor a 12-ik évvel véget ér és a gyermek akkor „fiatal személylyé” lesz – a maximális napi munkaidő nyolc órában van megállapítva.

Sokkal rosszabbak, mint az eddig fölsorolt munkásvédő törvények a *németországiak*, bár ezek a legifjabbak valamennyi között. Az a novella, amely a most érvényes munkásvédő határozatokat megállapítja, 1891 májusában kelt. E szerint a 13 éven aluli gyermeket nem szabad gyárban foglalkoztatni, 13-14 év közöttieknek nem szabad többet, mint naponként hat órát, a 14-16 év közöttieknek pedig nem többet, mint napi 10 órát dolgozni. A férfi munkásokat csakúgy, mint közönségesen, továbbra is lehet nyúzni tetszés szerint.

Európa többi államainak munkásvédő törvényei jelentéktelenek. Nagyrészt csak a dolgozó gyermekekre vonatkoznak.

* Úgy látszik, hogy az egész törvényből eddig leginkább ez a föntartás lépett életbe.

Az *Egyesült-Államokban* a gyermekek és legtöbbször a gyárban dolgozó nők védelmére is vannak törvények Maine, New-Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode-Izland, Connecticut, New-York, New-Yersey, Pennsylvania, Maryland és Ohio államokban. A legtöbb *tíz órás* maximális napi munkaidőt állapít meg a védett számára, csak az izlandi *11 órát*. Pennsylvaniában el van tiltva a 13 éven aluli gyermekek munkája, Rhode-Izlandban a 12 éven aluliaké, New-Hampshireben, Vermontban, Massachusettsben és New-Yerseyben a 10 éven aluliaké. A többi államban nincs megállapítva a korhatár. Az Egyesült-Államokban általánosságban mind nagyobb tért hódít a nyolc órás munkanap, ha nem is törvény útján, de a valóságban. Szintűg Ausztráliában is.

A legutolsó esztendőben végül mindinkább előtérbe nyomultak oly törekvések, amelyek a munkaidő szabályozását az eddigi nemzeti határokon túl, az összes kapitalista államok közös, nemzetközi ügyévé igyekeznek tenni. Először csak Franciaország, Németország, Ausztria és más országok munkásai foglaltak ilyen értelemben állást, később azonban a kormányok is kénytelenek voltak e kérdéssel foglalkozni. A svájci szövetségtanács volt a legelső kormány, amely a nemzetközi munkásvédelem mellett foglalt állást. Azonban törekvései, hogy más országok kormányait is bevonja, hajótörést szenvedtek a német birodalmi kormány ellentállásán. A normálmunkanaptól irtózott Bismarck. A vaskancellár bukása szabaddá tette az utat a németországi munkásvédelem előtt és az új irány egy ideig határozott szociális reformok felé látszott haladni. Többek

között magáévá tette a nemzetközi munkásvédelem eszméjét is. II. Vilmos császár 1890 márciusában értekezletre hívta össze az európai államok képviselőit Berlinbe. Ez az értekezlet tudvalevőleg eredménytelen maradt.

Ezzel szemben a *munkások* nemzetközi akciój a a nyolc órás munkanapért, amelyet az 1889-iki párisi kongresszus kezdeményezett, máris világtörténelmi jelentőségre tett szert. *Május elsejének ünnepe*, amely tüntetés a nemzetközi munkásvédelem mellett, valóban nagyszerű hadiszemléjévé és győzelmi ünnepévé lett a nemzetközi, küzdő proletariátusnak.

HATODIK FEJEZET.

A kismester és a tőkés értéktöbblete.

Ha a munkaerő értéke és ennek megfelelően a munkás létfenntartásához szükséges munkaidő adva van, akkor az értéktöbbslet rátájával meg van határozva az értéktöbbslet *menntysége* is, amelyet az illető munkás készít. Ha a munkaerő értéke 3 márka, az értéktöbbslet rátája 100%. akkor az általa teremtett értéktöbbslet menntysége 3 márka. Mily nagy azonban az értéktöbbslet teljes tömege, amely bizonyos körülmények között a tőkésnek jut? Tegyük föl, hogy a fönti föltételek mellett 300 munkást foglalkoztat. A naponkinti változó tőke 900 márka, az értéktöbbslet rátája 100%. Az értéktöbbslet tömege akkor szintén 900 márka lesz. „A termelt értéktöbbslet tömegének nagysága egyenlő: az előlegezett változó tőke nagysága megszorozva, az értéktöbbslet rátájával.”

Ha e tényezők valamelyike kisebb lesz, az értéktöbbslet tömege változatlanul föntartható a másik tényező nagyobbá tételével. Viszont az egyiknek növekedése lehe-

tővé teszi a másik csökkentését, anélkül, hogy az értéktöbblet rátája megváltoznék. Néhány példa tegye *ezt* világosabbá. Egy tőkés 300 munkást foglalkoztat; a szükséges munkaidő 6 óra, a munkaerő értéke 3 márka; a napi munkaidő 12 óra. A naponként termelt értéktöbblet tömege 900 márka lesz. A munkások engedékenysége lehetővé teszi, hogy a tőkés a munkaidőt meghosszabbítsa 15 órára. Az értéktöbblet rátája, különben változatlan viszonyok között most 150% lesz:

$$\left\{ \frac{9 \text{ óra munkatöbblet}}{6 \text{ óra szükséges munka}} \right\}$$

Hogy ugyanannyi értéktöbblet jusson, mint előbb (900 márka), már nem kell, hogy a tőkés 900 márka változó tőkét előlegezzon, hanem csak hatszázat; 300 munkás helyett elegendő 200.

Ha azonban a munkások nem engedékenyek, hanem ellenkezőleg egy rendkívül szerencsés sztrájk által a munkaidőnek 12 órától 9 órára való megrövidítését kényszerítik ki, akkor az értéktöbblet rátája már csak 50% lesz:

$$\left\{ \frac{3 \text{ óra munkatöbblet}}{6 \text{ óra szükséges munka}} \right\}$$

Hogy ugyanannyi értéktöbblet jusson a tőkés, mint előbb, hatszáz munkást kell most foglalkoztatnia, 1800 márka változó tőkét kell előlegeznie.

Hogy ez előbbi eset a kellemesebb ő rá nézve, azt nem is kell mondani. A tőkés igyekszik az értéktöbblet tömegét növelni, azonban kellemesebb néki ezt az értéktöbblet rátája-

nak novelese által elérni, mint a változó tőke emelésével munkásai számának szaporításával.

Azonban az értéktöbblet rátáját nem lehet önkényesen meghatározni, adott körülmények között egy többé-kevésbé meghatározott nagyságot alkot. Az értéktöbblet rátáját mint adott nagyságot föltételezve: bizonyos nagyságú értéktöbbletmennyiség termeléséhez bizonyos nagyságú változó tőkének, amely termeli és bizonyos nagyságú állandó tőkének, amely felszívja, befektetése szükséges.

Ez a körülmény történelmi jelentőségűvé lett.

Már a kapitalizmus kifejlődése előtt is alkalmaztak bérmunkásokat, akik értéktöbbletet termeltek. Különösen céhbeli kézművesség idején volt ez így. azonban azon munkások száma, akiket a középkori kézművesmester dolgoztatott, kicsiny volt és ennek megfelelően kicsiny volt ama értéktöbblet is, amelyhez a kismester jutott. Rendszerint elég sem volt ahhoz, hogy megfelelő jövedelmet biztosítson neki s a legtöbbször magának is munkához kellett fognia. A „kis” mester nem bérmunkás, de nem is kapitalista: a kettő között foglal helyet.

Hogy a munkaerőket-foglalkoztatóból valóságos kapitalista lehessen, ahhoz kellett, hogy oly sok munkást foglalkoztasson, hogy az általuk termelt értéktöbblet néki ne csak, méltó” jövedelmet biztosítson, hanem a folytonos gazdagodást is lehetővé tegye, ami a kapitalista termelőmód mellett szükséges reá nézve, amint ezt még látni fogjuk.

Nem minden pénzüsszeg teszi lehetővé, hogy tulajdonosa kapitalistává legyen. Hogy egy pénzzel bíró egyén ipari kapitalistává lehessen, ahhoz kell, hogy oly pénzüsszeggel bír-

jon, amely elég nagy, hogy megfelelő, a kézművesség kereteit túlhaladó számú munkaerőt és termelőerőt vásárolhasson rajta. De a pénzes embernek szabadnak is kell lennie minden akadálytól, amely gátolhatná, hogy munkásainak számát a szükséghez mérten vagy a, szükség fölött is megszorítsa. A középkori céhrendszer úgy igyekezett megakadályozni a kézművesmesternek kapitalistává fejlődését, hogy a műhelyében foglalkoztatott bérmunkások számát igen korlátozta.

„A kereskedő az, aki a modern (kapitalista) műhely főnöke lett és nem a régi céhmester.” (Das Elend der Philosophie, 135. o.)

A céhmester értéktöbblet birtoklója, azonban még nem valóságos kapitalista.

A céhbeli mesterlegény értéktöbblet alkotója, azonban *még* nem valóságos bérmunkás.

A céhmester még maga is dolgozik. A kapitalista csak parancsol és mások munkájára felügyel.

A céhbeli mesterlegény még alkalmazója a termelőeszközöknek; ezek ő érte vannak, hogy az ő munkáját lehetővé és könnyebbé tegyék. Segédje, munkatársa a mesternek és rendszerint maga is mesterré lehet.

A kapitalista termelőmód bérmunkása ellenben egyedülálló munkás a termelőfolyamatban; értéktöbblet forrása, amelynek kiaknázója a tőkés. A termelőeszközök most mindenekelőtt azt a célt szolgálják, hogy a munkás munkaerejét magukba fogadják, *ezek most azok, amelyek a munkást alkalmazzák*, akiből tényleg sohasem lehet kapitalista. A munkaeszközök már nem azért vannak, hogy a munkás munka-

ját *megkönnyítsék*, hanem, hogy segítsék őt a munkához *bilincselni*.

Nézzünk körül egy kapitalista gyárban: talán sok ezer orsót, sok ezer tonna gyapjút látunk. Mindannyit azért vásárolták, hogy értékesítsék őket, azaz, hogy értéktöbblettel telítsék magukat. Azonban hozzájuk toldott munka nélkül nem értékesítődnek és azért munkát és újból csak munkát kivannak. A fonógép nem azért van, hogy a fonómunkás munkáját megkönnyítse, hanem a fonómunkás van azért, hogy a fonógép értékesítse önmagát. Az orsók peregnek és emberi munka, után kíváncsoznak: a munkás éhes, de az orsók tovább szaladnak és ezért miközben kiszolgálja parancsolóját, nyeli le a munkás ebédjét. Ereje elhagyja, aludni akar, de az orsók fürgén peregnek tovább és munkát kivannak; és mert az orsó szalad, nem aludhat a, munkás sem.

A holt szerszám leigázta az élő munkást.

HETEDIK FEJEZET.

A viszonylagos értéktöbblet.

Ha a szükséges munkaidő, azaz a munkanapnak az a része, amely alatt csak annyi termelhető, amennyit a tőkének fizetni kell a munkaerő-áruért, meghatározott nagyság, akkor az értéktöbblet rátája csak a *munkanap meghosszabbítása* által növelhető. Ha például a szükséges munkaidő napi határa 6 óra és ha ez változatlan, ami adott termelőviszonyok között így van, akkor az értéktöbblet rátája a munkanap hosszabbá tételével növelhető.

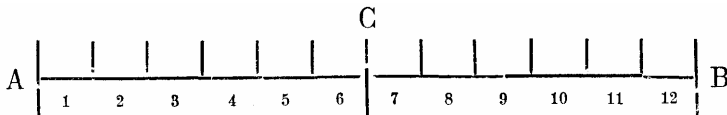
Ezen körülmény hatását az ötödik fejezetben vizsgáltuk.

Azonban a munkanapot nem lehet a végtelenségig meghosszabbítani. A tőkésnek ama törekvése, hogy azt hosszabbá tegye, *természeti* akadályokra talál a munkás kimerülésében, *erkölcsi* akadályokba ütközik ennek emberként szabadon érvényesülni akaró igényein, *politikai* akadályokra, le a különféle körülmények által kikényszerített munkaidőkorlátozásban az állam által.

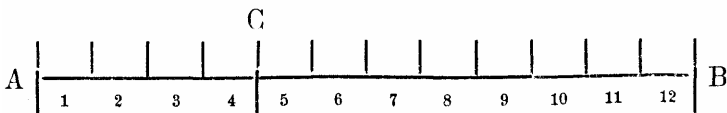
Tegyük föl, hogy a munkanap elérte azt a határt, ame-

lyen túl az adott körülmények között meg nem hosszabbítható; tegyük föl, hogy eme határ a tizenkét órai munkaidő. A szükséges munkaidőt tegyük hat órára, az értéktöbblet rátáját 100 százalékra.

Mint lehet már most ezt a rátát növelni? Igen egyszerűen. Ha leszorítom a szükséges munkaidőt hat óráról négyre, akkor a munkatöbblet ideje hat óráról nyolcra emelkedik; a munkanap *tartama* változatlan maradt, azonban a két alkotó részben *a szükséges* és *a fölös* munka közötti *viszony* másként alakult. A szükséges munkaidőnek hat órától négy órára való leszorítása által a 12 órai munkanap mellett az értéktöbblet rátája 100 százalékról 200 százalékra emelkedett, *megkétszereződött** Ez a folyamat leginkább érthetővé válik, ha a munkanap hosszát és két alkotórészét bizonyos hosszúságú vonalak által képletesítjük. Tegyük föl, hogy az A-B vonal jelképezi a 12 órás munkanapot, az A-C vonalrész a szükséges, a C-B vonalrész a fölös munkaidőt:

Miként lehet a G-B vonalrészt két hosszegységgel, amelyek egy-egy munkaórát jelentenek, hosszabbá tenni anélkül, hogy az A-B vonalat megnyújtanók? Az A-G vonalrész rövidebbé tételével:

G-B az első vonalon éppen olyan nagy, mint A-C. A másodikon G-B még egyszer oly nagy, mint A-G.

Lehet tehát értéktöbbletkez jutni nemcsak *a munkanapnak abszolút meghosszabbítása* által,* hanem *a szükséges munkaidőnek megrövidítése* által is.

A munkanap hosszabbá tétele által elért értéktöbbletet Marx *abszolút értéktöbbletnek* nevezi; ellenben azt az értéktöbbletet, amely a munkanap két alkotórésze közötti viszonyban beállott változából származik, *viszonylagos értéktöbbletnek*.

A kapitalista ama törekvése, hogy az értéktöbblet az utóbbi mód szerint növelje, leplezetlenül nyilvánul a bérek leszorítására irányuló kísérleteiben. Miután azonban a munkaerő értéke adott körülmények között meghatározott nagyságot alkot, ez a törekvés csak azt célozhatja, hogy a munkaerő *árát* annak *értéke alá* szorítsa. Bármennyire fontos is ez a körülmény a gyakorlatban, e helyen, ahol csak a gazdasági mozgalmak *alapjairól* szólnunk és nem azok *külső megnyilvánulásairól*, még nem foglalkozhatunk vele közelebbről.

Abból a föltevésből kell tehát kiindulnunk, hogy minden normális körülmények között történik, az ár megfelel az értéknek, tehát a munkaerő bére annak értékének. Itt tehát nem azt kell kutatnunk, hogy mint lehet a *munkabért* a munkaerő értéke alá szorítani és hogy ez mily következményekkel jár, hanem azt kell kutatnunk, mint csökken a munkaerő *értéke*.

A munkásnak adott körülmények között meghatározott igényei vannak: önmagának és családjának főtartásához

bizonyos mennyiségű *használati értékekre* van szüksége. Ezen használati tárgyak árak, értékeit az előállításukra fordított társadalmilag szükséges munkaidő szabja meg. Mindezt már tudjuk, nem kell közelebről fejtegetni. Ha az említett használati tárgyak előállításához megkívántató átlagos szükséges munkaidő csökken, akkor ezen termékek értéke is csökken és ezzel a munkás munkaerejének értéke is alászáll, szintúgy csökken az ezen érték újraelőállításához, pótlásához szükséges része a munkanapnak anélkül, hogy a munkás a maga szokásos igényeit korlátozná. Más szóval: *ha növekszik a munka termelőereje, akkor bizonyos körülmények között csökken a munkaerő értéke.* De csak bizonyos körülmények között, ha tudniillik a munka termelőerejének növekedése csökkenti azt a munkaidőt, amely a munkás szokásos igényeinek kielégítésére szolgáló élelmiszerek előállításához szükséges. Ha a munkás megszokta a csizmaviselést, akkor a munkaerő értékére csökkentő hatása lesz annak, hogy például egy pár csizma előállításához 12 óra helyett már hat óra is elegendő. Ha azonban a csipkeverők vagy gyémántcsiszolók munkájának termelőereje növekszik, akkor az semmiféle hatást sem gyakorol a munkaerő értékére.

A munka termelőerejének növelése azonban csak a *termelőmód változtatásával lehetséges*; a munkaeszközöknek vagy a munka módjának megváltoztatása által. A *viszonylagos értékföllet termelése függ tehát a munkavégzés módjának átalakításától.*

A termelőmódnak ezen átalakítása és folytonos tökéletesítése természeti szükség a kapitalista termelőmód szá-

mára. Persze az egyes kapitalista nem jut szükségszerűen tudatára annak, hogy minél olcsóbban termel, annál alacsonyabb a munkaerő értéke és annál magasabb, azonos körülmények között, az értéktöbblet. Azonban a verseny a termelőmód folytonos javítására kényszeríti. Az a törekvés, hogy versenytársát legyőzze, arra bírja, hogy oly munkamódot léptessen életbe, amely lehetővé teszi, hogy az átlagos szükséges munkaidőnél rövidebb idő alatt ugyanannyi árut termeljen, mint előbb. A verseny arra kényszeríti versenytársait, hogy az új módszert ők is életbeléptessék. Azon kivételes nyereségek, amelyekre szert tett, amikor ez egyedül állott, eltűnnek, mihelyt az új módszer általánossá válik. Azonban, aszerint, amint az új módszer a szükséges élelmiszerek előállítására többé-kevésbé behatással van, *maradandó végeredményként* a munkaerő értékének kisebb-nagyobb csökkenése és a viszonylagos értéktöbbletnek megfelelő emelkedése következik be.

Ez csak egyike ama okoknak, amelyek következményeként a kapitalizmus folytonosan átalakítja a termelőmódot és így a viszonylagos értéktöbbletet mindinkább növeli.

Ha emelkedik a munka termelőereje, akkor emelkedik a viszonylagos értéktöbblet rátája is, ellenben megfelelően csökken a termelt áruk értéke. Így látjuk kifejlődni azt a látszólagos ellenmondást, hogy a kapitalisták folytonosan igyekeznek mindig olcsóbban termelni, áruikat mindig kisebb értékűekké tenni, hogy így nagyobb értékeket rakhassanak zsebre. Azonban látunk még egy másik látszólagos értelmetlenséget is: minél nagyobb a munka termékenysége, annál nagyobb a kapitalista termelőmód mellett a

munkatöbblet, a munkás fölös munkaideje, A kapitalista termelőmód igyekszik a munka termelőerejét a végletekig fokozni, a szükséges munkaidőt a minimumra csökkenteni, ugyanakkor azonban a munkanapot a lehetőség szerint meghosszabbítani.

Hogy miként hosszabbította meg a munkanapot, azt már láttuk az ötödik fejezetben. Nézzük most, miként rövidítette meg a szükséges munkaidőt.

NYOLCADIK FEJEZET.

Kooperáció.

Ezen rész hatodik fejezetében láttuk, hogy ahhoz, hogy valaki a szó teljes értelmében kapitalista legyen, nem elégséges bér munkásokat foglalkoztatnia. A bér munkásokat alkalmazó csak akkor kapitalista, ha az ezek által termelt érték-többség mennyisége elegendő, hogy neki „méltó” jövedelmet nyújtson s hogy vagyont gyarapíthassa anélkül, hogy önmagának is dolgoznia kellene. Ez oly nagyszámú munkásnak egy időben való foglalkoztatását feltételezi, ami a céhbéli kézművesség idején lehetetlenség volt. „Nagyszámú munkásnak egy időben, egy helyen (vagy, ha így akarjuk mondani: ugyanazon munkatelepen) ugyanazon áru fajta termelésére irányuló, ugyanazon kapitalista irányítása mellett való munkálkodása *történelmi és fogalom-beli kiindulópontja a kapitalista termelésnek*”

A kapitalista- és a kézműves-termelő mód közötti különbség egyelőre tehát csak a *fokozatban* és nem a *lényegben* az. Hogy három takácsot foglalkoztatok-e három szövőszék

mellett, avagy harminc takácsot harminc szövőszéknél, annak látszat szerint egyelőre csak az a különbség a következménye, hogy az utóbbi esetben tízszer annyi értéket és értéktöbbletet termelnek, mint az előbbiben.

Azonban a nagyobb számú munkás foglalkoztatása még más különbségeket is idéz elő. Mindenekelőtt emlékezzünk a nagy számok ama törvényére, amely szerint az egyéni tulajdonságok annál inkább érvényesülnek, minél kevesebb egyénnel számítanak és annál inkább elvesznek, minél nagyobb tömeget figyelünk. Ha az emberek átlagos életkorát akarom megtudni, akkor valószínűleg téves eredményt kapok, ha 5-6 személy életkora alapján számítok. Azonban fölötte nagy valószínűséggel számíthatok, ha egy millió ember életkorát veszem alapul.

Így az egyes munkások egyéni különféleségei is sokkal szembeötlőbbek lesznek, ha csak hármat, mint ha harmincat foglalkoztatok. Ez utóbbi esetben a jó munkások jobb munkája és a gyengébb munkások silányabb munkája kiegyenlíti egymást, úgy hogy *átlagmunkát* termelnek. Bürke szerint már öt, egyidőben dolgozó földműves munkásnál is eltűnik minden egyéni különbség, úgy hogy bármely válogatlan öt földműves munkás ugyanannyi munkát végez, mint öt más véletlenül összekerült földműves.

A kismesternél a véletlentől függ, hogy munkásai végeznek-e társadalmi átlagmunkát. Csak a kapitalista számára válik valósággá, hogy az általa mozgatott munka *rendszerint* társadalmi átlagmunka.

Sok munkásnak egyidőben, ugyanazon helyen való foglalkoztatása még más előnyöket is nyújt. Nem kell tízszer

annyit fizetnem oly munkateremért, amelyben harminc takács dolgozhat, mint az olyanért, amelyben csak háromnak jut hely. Száz mázsza gyapotot befogadó raktár sem kerül tízszer annyiba, mint az, amely csak tíz mázsát fogad be, stb. Az állandó tőke értéke, amely a termékben újra megjelenik, csökken tehát a foglalkoztatott munkások számával azon arányban, minél több munkás dolgozik különben változatlan körülmények között valamely meghatározott munkafolyamatban. Ezzel növekszik, arányban az előlegezett tőkével az értéktöbblet, azonban ezzel csökken a termék értéke és az előbbi fejezetben fejtegetett körülmények között a munkaerő értéke is. Ebben az esetben az értéktöbblet a változó tőkéhez való viszonyában is növekszik.

Sok munkásnak egyidőben, egy helyen, valamely meghatározott cél érdekében való foglalkoztatása: *tervszerű együtt működést*, azaz *kooperációt* von maga után. Ez egy új *társadalmi termelőerőt* hoz létre, amely nagyobb és nem olyan, mint az őt alkotó egyes termelőerők összessége.

Az új erő már kezdettől fogva *tömegerő*; számos termelőfolyamatot tesz lehetővé, amely kisebb erőknél sehogya, vagy csak tökéletlenül alkalmazható. Harminc ember könnyen fölemel néhány pillanat alatt oly fát, amelylyel három ember hiába bajlódna egy egész napon át. A kooperáció lehetővé tesz oly munkákat is, amelyeknél nem tömegerő szükséges, hanem a lehetőség szerint nagy munkaeredménynek *rövid idő alatt* való elérése, mint például az aratásnál.

Ott is, ahol sem tömegerőre, sem a tevékenységeknek rövid időre vagy kis helyre való központosítására nincs

szükség, előnyösen hat a kooperáció: *növeli a munka termékenységét.* Mindenki tudja, hogy egy házépítésnél miként szállítják a téglákat az állványokra s a munkások hosszú sort alkotnak s egyik a másiknak nyújtja a téglákat. E tervszerű együttműködés következtében sokkal hamarabb jutnak a téglák helyükre, mintha az egyes munkások vinnék az állványokra.

Végül nem szabad elfelejteni, hogy az ember társaslény, hogy szelleme a társas munkálkodásban felfrissül és hogy a becsvágy és versengés is szerepet játszik. Így a társas munka gyorsabban halad és a munkaeredmény aránylag nagyobb, mint az elszigetelt munkásoknál.

A kapitalista rendszer alatt a bérmunkások csak akkor működhetnek együtt, ha munkaerejüket egy és ugyanaz a kapitalista vásárolja meg. Minél több munkaerőt akarnak vásárolni, annál nagyobb változó tőkére van szükség; minél több bérmunkást akarnak foglalkoztatni, annál több nyersanyag, szerszám stb., azaz tehát unná] nagyobb állandó tőke válik szükségessé. A kooperációnak bizonyos mértékben való megvalósítása tehát egy bizonyos nagyságú tőkét kivan. Ez most *előfeltétele* a kapitalista termelőmódnak.

A kooperáció nem egyedül a kapitalista termelőmód sajátossága, őseredeti alakjában láttuk már az indiánoknál is. Láttuk, hogy ezeknek tervszerű együttműködése a vadászatnál *tervszerű vezetést* tett szükségessé. Ez minden társas munkánál szükséges, bármily formát öltön is az. A kapitalista termelőmód mellett a termelés vezetése szükségszerűen a tőke feladata. Ennél a vizsgálódásnál is szemünkbe ötlük az árukat termelő munka kettős jellegének, Marx által tör-

tént megkülönböztetésének hasznos volta. Mint láttuk, ezen kettős jellegének megfelelően a kapitalista termelőmód alatt a termelőfolyamat: a munkafolyamatnak és az értékesítőfolyamatnak egysége.

Amennyiben a termelőfolyamat *munkafolyamatként* jelentkezik, a kapitalista, mint a termelés *vezetője* szerepel s a funkció, melyet végez, olyan, amelyre, többé-kevésbé minden társadalmi munkafolyamat alatt szükség lesz. Azonban a *kapitalista* termelőfolyamatnak, mint *értékesítő folyamatnak* a tőke és munka érdekeinek *ellentéte* alkotja az alapját, amint ezt már a munkanap vizsgálatánál láttuk. Ahhoz, hogy az értékesítőfolyamat a kívánt módon zavartalanul folyhassék le, szükséges a munkás *alárendeltsége* és a kapitalista *önkényuralma*. De az értékesítőfolyamat és a munkafolyamat csak két különféle részét alkotják egy és ugyanazon folyamatnak és így a termelés vezetése és a tőkének önkényuralma a munkás fölött, szintén egy és ugyanazon dologként jelentkezik. S mivel az előbbi technikai szükségesség, azért azt hirdeti a polgári közgazdaság, hogy a tőke uralma a munka fölött szintén az adott körülmények által földézett szükségesség és hogy a tőke uralmának megszüntetésével elpusztulna a társadalmi termelés is; azt hirdeti, hogy a tőke uralma természetszerűen szükséges előfeltétele a civilizációnak!

Rodbertus is kijelentette, hogy a kapitalisták, mint a termelés vezetői, hivatalnokai a társadalomnak s fizetés élvezetére jogosultak. Azonban, aminthogy a kapitalista csak azért termeltet használati értékeket, mert más módon nem juthat értékekhez, szintúgy a termelés vezetése is csak szük-

séges rossz az ő számára, amelynek csak azért veti alá magát, mert tőkénének föntartása elválaszthatatlanul hozzá van fűzve. Mindenütt menekül előle, ahol ezt az értéktöbblet csökkentése nélkül megteheti. Ha elég nagy a vállalkozása, akkor igazgatók és hivatalnokok által végezteti bérfizetésért a maga „hivatalát”. Néha más módszerhez is folyamodik, hogy a termelés vezetésétől megszabaduljon. Így például a hatvanas években a gyapotválság alatt az angol gyapotszövő gyárosok bezárták gyáraikat, hogy a börzén játszanak és ott tegyenek szert „fizetésükre”. Az az állítás, hogy a tőkés a termelés vezetéséért fizetést érdemelnek, eszünkbe juttatja azt a suhancot, aki egy pompás almákkal megrakott fát látott, amelyhez azonban csak egy magas falon keresztül lehetett eljutni. Az almák annyira csábítóak voltak, hogy nem sajnálta a nagy fáradságot és átmászott a falon, ami végre is sikerült neki. Éppen javában falatozott, mikor oda jött az almák tulajdonosa és megkérdezte tőle, micsoda jogon veszi el az almákat. „Becsületesen megérdemeltem őket”, felelte a suhanc, „ez fizetés a falon való átmászás kemény munkájáért.” Amint a suhanc az almákhoz csak a falon keresztül juthat, úgy a kapitalista az értéktöbblet is rendszerint csak mint a termelés vezetője férhet hozzá.

Még egy különös fölfogást, amelylyel a közgazdasági könyvekben gyakran találkozunk, kell itt visszautasítani. A tőkés, mint eddig föltételeztük, minden munkaerőt teljes értékében vásárol meg, azonban a megvásárolt munkaerők összessége, tervszerű együttműködésükben új termelőerőt fejtenek ki. Többet termelnek, mintha minden munkaerőt külön-külön, önmagában foglalkoztatna. Ezt az új termelő-

erőt nem fizeti meg a kapitalista. Ennek az új termelőerőnek nincs semmi dolga a munkaerő *áruértőkével*, hanem *használati értékének* sajátosságát alkotja. Ez az új termelőerő csak a munkafolyamat alatt nyilvánul, tehát csak akkor, amikor a munkaerő-áru a tőkés tulajdonává, *amikor már tőkévé lett*. S ezért a kapitalisták és ügyvivők azt hiszik, hogy a munka termékenységének ezen fokozása nem ennek, hanem a *tőkének* köszönhető. „Mert a munka társadalmi termelőereje semmibe sem kerül és mert másrészt a, munka nem fejt ki, mielőtt munkája a, tőkés tulajdonává nem lett: ez oly termelőerőnek látszik, amelylyel a tőke termé- szettől fogva bír.”

Mint már kifejtettük, a kooperáció nem egyedül a kapitalista termelőmód sajátossága. A társas, közös termelés már sajátossága az őseredeti kommunizmusnak is, amelylyel az emberiség bölcsőjénél találkozunk. Eredetileg a földművelést a kooperáció alapján mindenütt közösen üzték. A földnek felosztása az egyes családok közit csak később következett be. A kooperációnak indiai és indus példáit az első fejezetben mutattuk be.

Az *árutermelés* fejlődése elpusztította ezt az *őseredeti kooperációt*. Azoknak köre, akik *egymás számára* dolgoznak, kiszélesedik ugyan az őstermelésben, azonban az *egymással* való munkálkodás lényegében megszűnik, kivéve a *kényszermunka* formáját, a rabszolgák, a jobbágyok vagy alattvalók munkáját uraik számára.

A tőke, amely a parasztgazdaság és a kézművesség erőszétforgácsolásával és elszigetelésével ellentétben fejlődik, ismét kifejleszti a kooperációt, a társadalmi közös

munkát. A kapitalista termelőmódnak a kooperáció az alapformája; sajátos történelmi formája annak az áruterelés keretein belül. A tőke igyekszik a társadalmi termelést mindinkább kifejleszteni s a kooperációnak mind magasabb formáit hozza létre: a manufaktúrát, a nagy ipart.. Célja emellett az érték többlet növelése. Azonban akaratán kívül készíti elő így a talajt a termelésnek egy új, magasabb formája számára.

A termelésnek kézművesszerű üzése a telepeknek *elforgácsolásán* és kölcsönös *elszigetelésén* alapul. A kapitalista üzem azonban ezzel ellentétben a munkák *egyesítésén*, a *társadalmi, közös* termelésen nyugszik. A kézművesszerű áruterelés rendszerint sok kis önálló áruterelőt feltételez; a kapitalista, kooperáción alapuló üzem megkívánja a tőkés föltétlen autoritását az egyes munkás fölött.

Míg a kapitalista áruterelés a kézművesszerűtől az üzemek összpontosításában, a közös, társadalmi munka szervezésében különbözik, addig a kapitalista kooperáció az őseredeti kommunista kooperációtól a, tőkés föltétlen tekintélye által különbözik, aki egyúttal a termelés vezetője és tulajdonosa a termelőeszközöknek is s akinek tulajdonába jutnak a kooperációs munka termékei is, amelyek az őseredeti kooperációnál maguknak a munkálkodóknak tulajdona.

KILENCEDIK FEJEZET.

A munkamegosztás és manufaktúra.

I. A manufaktúra kettős forrása. Ennek elemei: A rész-munkás és ennek szerszáma.

Az első részben fejtegetéseink alapjául a Kapital mellett főleg Marxnak Kritik der Politischen Oekonomie (A politikai gazdaságtan bírálata) és részben Bérmunka és tőke című műveit használhattuk. Ezen és a következő fejezet fejtegetéseinél, amelyek a munkamegosztást és manufaktúrát, a gépeket és a nagyipart tárgyalják, a Kapital mellett még Marxnak Misère de la philosophie című művét és ennek különösen második fejezetének 2. §-át kellett figyelembe venni, amelynek címe: „Munkamegosztás és gépek” (110-130. oldal).*

* E könyvnek német fordítása is megjelent Stuttgartban J. H. W. Dietznél e cím alatt: Das Elend der Philosophie. (2-ik kiadás 1892.) Az idézetek és oldalszámok itt a német (2-ik kiadásra vonatkoznak).

Azon irodalom, amely a kapitalista manufaktúra munkamegosztásából a munkásokra háramló hátrányokat tárgyalja, részletesebb megvilágításban részesül a *Misère de la philosophie*-ban, mint a *Kapitalban*. Az említett 2. §. tehát nemcsak előfutárja, hanem kiegészítő je is a *Kapital* idevonatkozó fejezeteinek, amelyek véleményünk szerint Marx legnagyobb szerű fejtegetései közé tartoznak és amelyek, sajnos, eddig a *Kapital* olvasóinál* sem részesültek abban a figyelemben, amelyet megérdemelnek.

Mindenekelőtt a manufaktúrát kell vizsgálnunk, „ama ipart, amely még nem a modern ipar, ennek gépeivel, amely azonban már nem is a középkor ipara, sem nem háziipar” (*Elend der Philosophie*, 121. old.). Ez mint jellegző formája a, kapitalista termelőmódnak, nagyjában a tizenhetedik század közepétől a tizennyolcadik század végéig uralkodott. **

Keletkezése kettős. Az egyik oldalon olyan termékekre talált a tőke, amelyek a legkülönbélebb kézművesek kezei alá kerültek, mielőtt elkészültek. így például egy kocsi a bogrnártól a szijgyártóhoz, a kárpitoshoz, a mázólohoz, az üveges-

* Grosz Gusztáv egyike azon keveseknek, akik eme fejezetek jelentőségét megértették. Lásd: Karl Marx von Dr. G. Grosz. Leipzig, 1885. 82 old.

** Ez a szó: manufaktúra két latin szóból *manus*-ból (kéz) és *faktus*-ból (készített) képződött. Egyike a legfontosabb iparágaknak, amelyet a manufaktúra hatalmába kerített, a rostos anyagoknak, mint pl. a gyapjúnak és fagyapotnak feldolgozása volt. Ezért igen gyakran még ma is a textilipar műhelyeiről, mint manufaktúrákról beszélnek, holott azok nem ehhez, hanem a gépekkel dolgozó nagyiparhoz tartoznak sőt igen gyakran a manufaktúra szót általában csak a textiliparra vonatkozóan használják. Ez a szóhasználat helytelen.

hez stb. vándorolt. A kapitalista a különféle önálló kézműveseket ezen munkaágakhoz tartozó bérmunkásokkal helyettesítette, akik egy közös műhelyben tervszerűen együtt munkálkodtak a kocsin.

Azonban a manufaktúra ezzel ellentétes módon is fejlődött. A kapitalista egy sereg oly munkást egyesített egy közös műhelyben, akik ugyanegy terméket állítottak elő.

Mindegyik munkás a termék előállításához szükséges műveleteket sorrendben végezte el. Mihelyt ily módon nagyobb számú munkásokat foglalkoztattak, ez természetesen a különféle műveleteknek a különféle munkások között való *megosztásához* vezetett. Egyrészt a különféle, önálló iparágak *egyesítéséből*, másrészt egy iparág különféle műveleteinek *megosztásából* keletkezett a manufaktúra.

Azonban akár önálló művelet volt azelőtt egy bizonyos iparágban, akár pedig egy iparág műveleteinek szétbontása folytán keletkezett az a művelet, amelyet a munkás esetről-esetre végzett a manufaktúrában: mindenképpen a kézművesség volt az alapja, még pedig nemcsak történelmileg, hanem technikailag is. Elengedhetetlen feltétel marad, hogy minden egyes műveletet *emberi kéz* végezzen. Mint a kézművességben, úgy a manufaktúrában is lényegileg az egyes munkás ügyességétől, biztonságától és gyorsaságától függ a munka sikere.

Azonban a kézművesség és a manufaktúra munkása között nagy a különbség. Az előbbinek változatos műveletei helyébe lépnek az utóbbinak egyszerű és egyhangú műveletei, amelyeket napról-napra, évről-évre végez a munkás. A munkás most már nem céltudatos, önálló termelő, hanem

csak önállóság nélküli része a nagy munkamechanizmusnak, sok tekintetben csak egy része az összmunkásnak.

Persze a, munkás ügyessége azon a szűk téren, amelyen mozog, ezáltal nagy mérvben fokozódik. Megtanul egy sereg műfogást, közvetíti azokat társaival és újakat tanul azoktól. A helynek és szerszámnak változtatása, amelyet a munka sokszerűsége idéz el, idő- és erőpazarlást von maga után; ez megszűnik a manufaktúra részmunkásánál, aki szakadatlanul egy helyen és egy szerszámmal dolgozik. Másrészt a műveletek váltakozása pihenést és ingert nyújt, amelyet a részmunkás nélkülöz.

A manufaktúrában a munka megosztása nemcsak a munkás ügyességét fejleszti, hanem előidézi a *szerszámuk* tökéletesbülését is. Oly szerszám, amelyre a legkülönfélébb műveleteknél van szükség, nem, lehet valamennyire egyformán alkalmas; oly szerszám, amely kizárólag egy bizonyos műveletet szolgál, alkalmazható ehhez és ezért sokkal célszerűbb lehet, mint az előbbiek. Mindeme körülmények a munka termelőerejének növekedéséi; idézik elő a manufaktúrában, szemben a kézművességgel.

II. A manufaktúra két alapformája.

Eddig a manufaktúra kettős forrását és ennek egyszerű elemeit, a részmunkást és ennek szerszámait vizsgáltuk. Tekintsük most a manufaktúra egészét.

A manufaktúrának két, egymástól lényegükben különböző alapformája van, amelyek a termék természetéből foly-

nak. Ezt a terméket vagy egy sereg önálló termékreszből állítják össze, vagy pedig egymással összefüggő műveletek és tevékenységek során készül, amelyek azonban mind egymásután végeztetnek egyazon munkatárgyon.

A manufaktúra e két alapformájának mindegyikét megvilágíthatjuk egy-egy híres példával. Petty William a manufakturaszerű munkamegosztást az *óragyártással*, amely a manufaktúra alapformáinak elsőjéhez tartozik, világította meg. A kézművesiparban az óra eredetileg egyetlen munkás terméke volt, aki azt elejétől végig készítette. Mihelyt az óragyártás a kapitalista üzem hatalmába került, az óra minden egyes részének előállítását egy-egy munkásra bízták, szintúgy eme részek összeállítását. Vannak órarugókészítők, tokkészítők, mutatókészítők, végül a repossieur, aki az egész órát összeállítja és szabályozza.

A manufaktúra második alapformájának egy példáját Smith Ádám nyújtotta az akkori gombostűgyártásnak híressé vált leírásában. „Az egyik ember drótot feszít” mondja „a másik nyújtja, a harmadik szétdarabolja, a negyedik meghegyezi, az ötödik megköszörüli azt a végét, amelyre a gomb jön. A tű gombjának ráillesztése két-három különféle műveletet követel. A gombot a tűre tenni külön művelet; – a tűt megcsiszolni szintén. Sőt külön munkaágat alkot a tűknek a papirosokba való tűzése. És így a gombostűkészítés munkája tizenyolc különféle műveletre van felosztva, amely néhány ilyen gyárban ugyanennyi munkásra van bízva.” (Wealth of nations, ch. I.).

A drót egymásután jut az egyes részmunkások keze alá; azonban ezen munkások egyszerre is dolgoznak egy idő-

ben. Egy túmanufaktúrában egy időben feszítik a drótot, nyújtják, darabolják, hegyezik stb.; szóval mindama műveletek, amelyeket a munkásnak a kézművesiparban *egymásután* kellett elvégezni, azok most *egymás mellett* végeztetnek. Ezáltal lehetségessé válik ugyanazon idő alatt több árut termelni. A kézművességhez viszonyítva a manufaktúrában termelőerőt is lehet nyerni, amely nyereség ennek kooperációs jellegéből következik. Azonban a manufaktúrában egy korlátja még megmaradt. Akár tartozzék az elsőfajtájú manufaktúrához, amelynek példáját az óragyártásban nyújtottuk, akár tartozzék a második fajtához, amelylyel a tú előállításnál találkoztunk: az illető „készítményt vagy annak részeit mindig *szállítani* kell az egyik működéstől a másikhoz, ami időbe és munkába kerül. Ezt a korlátot csak a nagyipar küzdi le.

Az egyik kézből a másik kézbe való szállításnál az egyik munkás a másiknak *nyersanyagot* szállít, tehát az egyik munkás foglalkoztatja a másikat. Így például az a munkás, akinek feladata, hogy a tükre ráültesse a fejeket, nem dolgozhat, ha nem kap kellően elkészített drótdarabokat kellő számban. Hogy tehát az összmunka megszakítás nélkül tovább folyhassak és meg ne akadhasson, szükséges, hogy valamely termék előállításához szükséges munkaidő minden munkaágnál megállapíttassék és a benne foglalkoztatott munkások száma megfelelő viszonyba hozassák. Ha például a drótfeldaraboló óránként ezer tüt vághat, míg az a munkás, aki a gombokat rakja fel, ezen idő alatt csak 200-zal készülhet el, akkor 10 gombfelrakó foglalkoztatásához két darabolómunkást kell alkalmazni. Másrészt azonban kell,

hogy a tőkés, aki egy drótfeldarabolót foglalkoztat, öt gombfelrakót is alkalmazzon, ha az előbbi munkaerejét is teljesen ki akarja használni. Ha meg akarja nagyobbítani az üzemet, akkor a foglalkoztatandó munkások száma szintén nem önkényes. Hogy előbbi példánknál maradjunk: ha egy drótfeszítővel többet foglalkoztat, úgy az csak akkor fog megfelelő haszonnal járni, ha öt gombfelrakóval, nem- pedig hárommal, vagy négygyel fog többet alkalmazni.

Mint tudjuk, az áruknak előállítására, az ehhez megkívántató társadalmilag szükséges munkaidő alatt, az áruteremelés követelménye, amelyet a *konkurrencia* tesz parancsolóvá. Azonban a kapitalista manufaktúra fejlődésével bizonyos termékmennyiségnek a társadalmilag szükséges munkaidő alatt való előállítása *technikai szükségességgé* is lesz. Ha a kézműves gyorsabban vagy lassabban dolgozik, úgy az befolyásolja ugyan az ezen munkából való keresményét, azonban nem; teszi magát a munkáját lehetetlenné. A kapitalista manufaktúrában megakad az egész termelés, mi-helyt valamely munkaágban a termelés eltér a szabályszerűtől. Főntebb azonban láttuk, hogy nagyobb számú munkásoknak ugyanazon munkánál egyidőben való foglalkoztatása, ezek munkáját átlagmunkává teszi. Az egyszerű kooperációnak ezen előnye a termelés szükséges előfeltételévé lesz a manufaktúrában.

Csak ha kapitalista módon termelnek, termel tehát az *egyed-áruteremelő* (a kapitalista) társadalmilag szükséges átlagmunkával, sőt kell ezzel termelnie. Csak a kapitalista termelőmód alatt érvényesül teljesen az áruérték törvénye.

A manufaktúrával már itt-ott meg is kezdődik a *gépek* alkalmazása, azonban ezen időszakban mindig csak mellék-szerepet játszanak. A manufaktúra főgépezetének megmarad az összmunka, amelynek egymásba kapaszkodó fogaskerekei a részmunkások. A manufaktúra-rendszerben a munkás tényleg csak része egy gépnek, akinek, mint ilyennek, állandóan és pontosan kell működni. Miként a gépeknél is vannak többé-kevésbé komplikált részek, úgy a különféle részmunkáknál is többé-kevésbé kiképzett munkásokra van szükség, akiknek munkaereje ennél fogva kisebb vagy nagyobb értékkel is bír. Mikor a tükészítést még kézművesszerűen üzték, a tükészítők képessége is egy fokon állott és ennek következtében mindegyik munkaerejének értéke nagyjában szintén egyforma és aránylag magas volt. Mikor a tükészítés a manufaktúra-rendszer hatalmába került, oly részmunkákra osztott, amelyek közül némelyek nagy ügyességet kívántak, mások könnyű szerrel voltak elsajátíthatók. Természetes, hogy azok munkaereje, akik hosszú időt töltöttek azzal, hogy a szükséges nagyobb gyakorlottságra szert tegyenek, nagyobb értékű volt, mint azoké, akik a könnyebb munkák felé fordultak, így képződik „a munkaerők egy hierarchiája, amely a munkabérek egy lépcsőzetének felel meg.” * Ezen lépcsőzet

* Az itt következő táblázat, amelyet Babbage-tól veszünk (on the, Economy of Machinery and Manufaktúra, London, 1835, XXIV. és 408. old.) igen világosan mutatja az egyes bérfokozatok hierarchikus osztályozását és technikai szükségességét annak, hogy a munkások száma minden egyes munkaágban egymáshoz illesztessék és az átlagban szükséges munkaidő érvényre juttassék. A táblázat egy kis angol gombostű-manufaktúra viszonyait mutatja be, a század elejéről (184. old.):

legalsó fokán azok állanak, akik oly egyszerű munkákat végeznek, amelyet minden ember minden különös gyakorlat vagy előkészület nélkül el tud végezni. Ily egyszerű munkák minden termelőfolyamatban vannak; a kézművességnél változatosságot idéztek elő a komplikáltabb munkákkal szemben, a manufaktúrában folytonosan végzett foglalkozásává válnak egy bizonyos osztálynak, amelynek tagjait most már tanulatlan munkásokként különböztetik meg a tanultaktól.

A manufaktúrának majd minden munkása rövidebb kiképzésben részesült, mint a megfelelő iparág kézművese. Az utóbbinak el kellett sajátítania mindama műveleteket, amelyek ipara termékének előállításához szükségesek, az

A művelet neve	Munkás	Napibér
drótfeszítés	egy férfi	3 shilling 3 pence
drótnyújtás	{ egy nő egy leány	1 „ — „ — „ 6 „
hegyezés	egy férfi	5 „ 3 „
gombkészítés	{ egy férfi egy fiu	5 „ 4½ „ — „ 4½ „
gombfelrakás	egy nő	1 „ 3 „
tisztítás	{ egy férfi egy nő	6 „ — „ 3 „ — „
papírba tűzés	egy nő	1 „ 6 „

* A bérek tehát 4½ pence és 6 shilling¹ között váltakoztak.

előbbinek csak egy vagy egynéhány ilyen műveletet. A tanulatlan munkásnál teljesen elesnek a tanulási költségek.

Így csökken a manufaktúrában a munkaerő értéke. Ezzel csökken a munkás fentartásához megkívántató társadalmilag szükséges munkaidő is, változatlan munkanapnál növekszik a túlmunka tartama, emelkedik a viszonylagos értéktöbblet.

A munkás pedig testileg és szellemileg nyomorékká lesz, munkája elveszti az ő számára minden tartalmát, minden érdekét, ő maga csak a tőke tartozékává válik.

TIZEDIK FEJEZET.

Gépezet és nagyipar.

I. A gépezet fejlődése.

A manufaktúra munkamegosztása megváltoztatta ugyan a kézművesszerű munkát, azonban nem szüntette meg. A kézi ügyesség marad nagyjában véve a manufaktúra alapja és a bár csak egyoldalúan is képzett munkást bizonyos *önállósághoz* juttatja a kapitalistával szemben. Nem lehet márról-holnapra pótolni, holott munkájára az egész üzem folytatásánál szükség van, mint azt a tükészítés példájánál láttuk. És a munkások ezzel az előnnyel annyira tisztában vannak, hogy mindent elkövetnek arra, hogy a manufaktúrának kézműves jellegét a kézműves szokásoknak, pl. az inasrendszernek lehető fentartása által megtartsák.

Ezzel a törekvéssel még ma is lehet találkozni egész sereg iparágban, amelyet máig is manufaktúrszerűen folytatnak. Itt van a nyitja a szakszervezeti mozgalom számos sikerének is.

Ami az egyiknek öröm, az a másiknak bánat. „A manufaktúra egész korán végig vonul” írja Marx „a panasz a munkások *fegyelmezetlenségéről*. És ha nem is állanának rendelkezésünkre akkori írók híradásai, az az egyszerű tény, hogy a 16-ik századtól egészen a nagyipar koráig *nem sikerült a tőkének a manufaktúrmunkás egész rendelkezésre álló munkaidejét lefoglalni*; hogy a manufaktúrák rövid életűek és a munkások *ki- vagy bevándorlásával* elhagyják helyüket az egyik országban és más országban telepednek le: ez az egyszerű tény egymaga könyvtárak helyett beszélne.” Érthető tehát az a jajkiáltás, amelyet egy 1770-ben megjelent röpirat szerzője hallat: „A munkások sohase tartásuk magukat függetleneknek feljebbvalóiktól . . . Rendet kell teremteni, akár így, akár úgy.”

És csakugyan: rendet teremtettek. Maga a manufaktúra alkotta meg előfeltételeit. Életbe léptette a hierarchikusan berendezett műhelyt komplikáltabb munkaeszközök termelésére és „a munkának manufaktúrszerű megosztásának terméke maga is – *gépeket* termelt.” A gép pedig megadja a kézmű vesszerű üzemnek a halálos dőfést,

Miben különbözik a gép a kézműves szerszámtól, miáltal lesz a munkaeszköz, a szerszám: géppé? Azáltal, hogy egy *mechanikai készülék*, amelyet csak *megfelelően mozgásba* kell hozni, „szerszámaival *ugyanazon műveleteket végzi*, amelyeket *azelőtt a munkás végzett hasonló szerszámokkal*.” Hogy a hajtóerő embertől származik-e, avagy ismét csak egy másik géptől, az mit sem változtat a dolog lényegén. Ezt meg kell állapítani szemben azzal a téves felfogással, mintha a gép abban különböznék a szerszámtól, hogy nem az embertől szár-

mazó hajtóerő, pl. állat, víz, szél, stb. hozza mozgásba. Ezen hajtóerők alkalmazása sokkal régiebb, mint a gépekkel való termelés; csak az ökrökkel vagy lovakkal való szántásra kell emlékeztetnünk. Az állatokat, a szelet, a vizet, az emberek tudvalevőleg már igen korán alkalmazták mint motorikus (hajtó) erőket, pl. malmok hajtásánál, szivattyúknál, stb. anélkül, hogy ez a termelőmódban forradalmi átalakulást hozott volna létre. Még a gőzgép, amint azt a 17-ik században találták föl, sem idézett elő ipari forradalmat. Azonban igenis bekövetkezett ez, amikor az első jelentékeny munkagépet, a „szövőgépet” föl találták. Mi sem dörébb, mint a gőzerőnek egy forró teásedény véletlen megfigyeléséből következett fölfedezéséről szóló mese. A vízgőz erejét valószínűleg már 1000 esztendő előtt is ösmerték a görögök, azonban nem tudták fölhasználni; később mindenféle mechanikai játéknál használták föl. Azonban a *gőzgép* föl találása már valóságos céltudatos, szellemi erő kifejtés volt, amely előbbi kísérleteken alapult s amely csak akkor vált lehetővé, amikor a manufaktúra a *technikai előfeltételeket* s főleg elegendő számú ügyes mechanikai munkást tudott adni előállításához. És továbbá csak akkor volt lehetséges, amikor *szükség* volt új hajtóerőre és az ezekkel szemben való *érdeklődés* már megvolt.* Ez az eset pedig akkor következett be, mikor a *munkagépei* föl találták.

Ennek kihasználásához erőteljesebb, *rendszeresebben*

* Goethe erre a kérdésre: „Mi a találmány?” ezekkel a találó szavakkal felelt: „A *kutatottnale* befejezése.” (Buch der Erfindungen.)

működő hajtóerőre volt szükség, mint az eddig rendelkezésre állók. Az *ember* csak igen tökéletlen szerszám *szakadatlan* és *egyhangú* mozgás végzésénél és emellett gyöngé; a *ló*, amely erősebb, nemcsak, hogy igen drága és csak korlátozottan alkalmazható a gyárban, hanem azzal az utálatos szokással is bír, hogy hébe-hóba a saját feje szerint jár; a *szél változó* és *ellenőrizhetetlen* és a *vízereő*, amelyet a manufaktúra korában is sűrűn használtak, szintén nem volt már elegendő, mert nem lehetett tetszés szerint fokozni, bizonyos évszakokban fölmondta a szolgálatot és mindenekelőtt, mert *helyhez van kötve*. Csak mikor Watt James hosszas erőlködések után föltalálta az ő második, úgynevezett duplán ható *gőzgépet*, miután előzőleg társának, Boulton Mathiasnak, „*igen kiterjedt*” iparüzemében „*úgy a technikai erőket, mint a pénzt*” (lásd: Buch der Erfindungen), amelyekre terveinek kivitelénél szüksége volt, megtalálta, csak akkor volt meg a motor, amely „*a maga hajtóerejét* víznek és szénnek elfogyasztásával *önmaga állítja elő*, amelynek *erőpotenciája* teljesen az *emberi ellenőrzésnek* van alávetve, amelynek *helye változtatható*, amely eszköze a *lokomociónak* (továbbhaladásnak), amely *városi* és nem, mint a vizikerék, falusi és így *a termelésnek a városokban való központosítását* lehetővé teszi, amely *univerzális* (egyetemes) a maga *technológiai* alkalmazásában.” (Marx.) És most már a tökéletesített hajtóerő természetesen visszahat a munkagépnek mind tovább való fejlődésére.

„Minden kifejldött gépezet három részből áll: a *mozgatógépből*, az *átvivő szerkezetből* és végül a *szerszám- vagy munkagépből*.” A mozgatógéppel, mint az *egész szerkezet hajtóerejével*, most foglalkoztunk. A tranzmissziós (*átvivő*-

szerkezet, amely a legkülönbélebb lendítőkerekekből, tengelyekből, fogaskerekekből, csapágyakból, szíjakból, stb. áll. *szabályozza* a mozgást, a szükség szerint *átalakítja ennek formáját*, például egyenesből körben futóvá, *elosztja és átviszi* ezt a *szerszámgépezetre*. „A gépezet ezen két része csak azért van, hogy a szerszámgépet mozgásba hozza, miáltal az megfogja és a célnak megfelelően átalakítja a munkatárgyat.”

A *szerszámgép* az, amely – mint már említettük – kiindulópontja a 18. század ipari forradalmának, aminthogy ma is kiindulópont ott, ahol egy eddigi kézműves vagy manufaktúra-üzem gép-üzemmé alakul át. Ez a gép egyelőre többé-kevésbé átalakított mechanikai kiadása a régi kézművesszerszámnak, mint például a mechanikai szövőszék, vagy pedig a rajta alkalmazott szerszámok régi ősmérőseink. mint például az orsók a fonógépeknél, a tűk a kötőgépeknél, a kés a vágógépeknél stb. Azonban a *szerszámok száma*, amelyeket ugyanazon munkagép egyidőben mozgat, „már előre mentes minden gáttól, amely a munkás kézi szerszámát korlátozza.”

Miután egy mozgatógép a tranzmisszió-szerkezet célszerű berendezésének segélyével (külön való elágazásokkal) egész sereg munkagépet hozhat egyszerre mozgásba, az egyes munkagép a gépszerű termelésnek pusztán *elemévé* lesz. Ott, ahol egy és ugyanaz a munkagép készíti az egész terméket, mint például a mechanikai szövőszék, ott a gépüzemre berendezett műhelyben, azaz a *gyárban*, mindenkor újra megjelenik az *egyszerű kooperáció*, amennyiben tudniillik *egy sor egyforma munkagép* (a munkástól itt eltekinthetünk) ugyanazon helyen, egyidőben, *egymással és egymás mellett*

működik. Azonban itt bizonyos *technikai egység* áll fön. *Egy és ugyanaz* a mozgatógép egyformán hozza mozgásba őket. Már csak szervei egy és ugyanazon mozgatószerkezetnek.

Ahol azonban a munkatárgy *különféle fokozatos folyamatoknak* egy összefüggő sorozatán vonul keresztül, amelyeket *különféle, de egymást kiegészítő* szerszámgépek láncolata végez, ahol tehát a *munkamegosztás* által előidézett s a *manufaktúrában* sajátos kooperáció jelenik meg újra, csak ott lép az egyes önálló gép helyébe egy tulajdonképpen géprendszer. Minden részgép az utána következőnek nyersanyagot szállít és mint a manufaktúrában a részmunkások kooperációja, úgy a széttagolt géprendszerben a részgépeknek folytonos egymás által való foglalkoztatása is megkívánja a *megfelelő arányt számuk, terjedelmük és gyorsaságuk között.* Ez a kombinált munkagépezet annál *tökéletesebb,* minél folytonosabb az összmunka, azaz *minél kevesebb megszakítással* jut a nyersanyag első formájából az utolsóba, tehát minél inkább *maga a mechanizmus* továbbítja az emberi kéz helyett az egyik termelőfokozatból a másikba. Ha a nyersanyag megmunkálásához szükséges műveleteket emberi segély nélkül végzi, úgy hogy csak utólagos simításra van szükség, akkor az egy *önműködő rendszere a gépezetnek.* Hogy ezt a részletekben is lehetséges folytonosan megjavítani, azt bizonyítja az a készülék, amely a fonógépet rögtön megállítja, mihelyt egyetlen fonál elszakad. „Úgy a termelés folytonosságának „mint az önműködés elve megvalósításának” példajaként, – úgymond Marx – „a *modern papírgyárat* lehet tekinteni.”

Úgy a Watt által föltalált gőzgép, mint a gépek terén tett egyéb első találmányok csak azáltal váltak kivihetőkké, hogy a manufaktúr-korszak elegendő számú ügyes mechanikai munkást adott, részmunkásait a manufaktúráknak, ezek mellett önálló kézműveseket is, akik gépek elkészítésére képesek voltak. Az első gépeket vagy kézművesek készíteték, vagy manufaktúrákban állították őket elő.

Azonban mindaddig, míg a gépek a munkásoknak, akik még fél művészek voltak, azok *egyéni ügyességének és erejének* köszönhették létüket, nemcsak igen drágák voltak – amivel szemben a kapitalistának csodálatos mód mindig kitűnő érzéke van – hanem alkalmazásuknak kiterjedése is függött a gépkészítők számának növekedésétől, ezek pedig nem voltak ugrásszerűen megszoríthatók, mert foglalkozásuk elsajátítása hosszabb időt vett igénybe.

Azonban a nagyipar, mihelyt elérte fejlődésének bizonyos fokát, technikailag is ellentétbe jutott kézműves- és manufaktúrszerű alapjaival. Minden haladás, a gépek terjedelmének növelése, felszabadításuk az eredeti kézműves-szerű minta alól, alkalmasabb, de nehezebben megmunkálható anyagnak, pl. a fa helyett vasnak felhasználása a legnagyobb akadályokba ütközött, amelyeket még a munkamegosztásnak a manufaktúrában létesített rendszerével sem sikerült elhárítani. „Oly gépeket, mint pl. a modern gyorsajtó, a modern gőzszövőszék és a modern kártológép, nem tudott előállítani a manufaktúra.”

Másrészt az egyik iparág átalakulása maga után vonja az egész sor vele összefüggő iparág átalakulását. A gépfonás gépszövést tesz szükségessé és e kettő együttvéve

szükségessé tesz egy mechanikai és vegyi forradalmat a, fehérités, nyomás és festés terén. S emellett az ipari és földművelési termelés forradalma szükségessé tette a *közlekedő és szállító eszközök átalakítását*. A nagyiparnak a maga lázas gyorsasága mellett gyorsan van szüksége a nyers anyagokra, termékeit gyorsan és nagy tömegekben kell a piacokra juttatnia, abban a helyzetben kell lennie, hogy szükség esetén nagy munkástömegeket vonhasson magához, vagy lökessen el magától, stb. Ebből következett a hajóépítés átalakulása, a vitorláhajók pótlása a gőzhajókkal, a szekereknek a gőzvasúttal, a futárnak a távíróval. „Azonban azon rengeteg vastömegek, amelyeket most kovácsolni} forrasztani, fűrni, formálni kellett, ciklopszi (óriási) gépeket kívántak, amelyeknek létrehozatalára a manufaktúrszerű gépkészítés képtelen volt.”

És így a nagyiparnak a maga mivoltához alkalmazkodó alapot kellett létrehoznia, még pedig azáltal, hogy hatalmába kerítette a gépet, hogy segélyével gépeket termeljen. „Csak a szerszámgépekkel tudta a technika megoldani azt az óriási feladatot, amely elé a gépkészítés állította.” (Buch der Erfindungen.) Ehhez azonban szükséges volt, hogy az egyes géprészekhez szükséges szabályos mértani alakokat, mint a vonal, sík, kör, henger, kúp, gömb gépszerűen lehessen előállítani. És ezt a problémát is megoldották, mikor *Mandsley Henry* e század első évtizedében föltalálta az *esztergaszánt* („slide rest”), amelyet csakhamar önműködővé tettek s az esztergapadról átvittek más szerkezetű gépekre. Hála ennek a mechanikai találmánynak, sikerült az egyes géprészek mértani formáit „oly könnyűséggel, pontossággal és gyors

sasággal előállítani, amelyre a legügyesebb munkás évek során gyűjtött tapasztalatai sem voltak képesek”*

A gépkészítésnél alkalmazott gépek nagyszerűségére nem kell sok szót vesztegetni. Ki nem hallott még gépgyáraink óriási telepeiről, a hatalmas gőzkalapácsokról, amelyek 1000 mázsánál is nehezebbek s egy gránitsziklát játszva zúznak porrá, ugyanakkor azonban képesek a legfinomabb, legkisebb különbségekre is pontosan kimért ütésekre is, stb.? És minden nap új hírt hoz a géprendszer haladásáról, újabb térfoglalásáról.

A manufaktúrában a munka megosztása még túlnyomóan szubjektív volt, az egyes művelet a *munkás személyéhez* volt alkalmazva; a géprendszerben a nagyiparnak olyan termelőszerkezete van, amely *objektív*, amely készen kerül a munkás elé, amelyhez tehát ennek kell alkalmazkodnia. A kooperáció, az egyes munkának helyettesítése a társadalmosított munkás által, már nem a véletlen dolga, hanem „*a munkaeszköz természetéből folyó technikai szükségesség*”.

* The Industry of Nations, London 1855, 2-ik kötet, 239 old. Ugyanebből Marx a következő mondatot idézi a „slide rest” föltalálásáról: „Amily egyszerűnek és külsőleg jelentéktelennek látszik az esztergapadnak ezen pótlása, véleményünk szerint nem mondunk sokat, ha azt állítjuk, hogy hatása a gépek javítására és térfoglalására ugyanolyan nagy volt, mint az, amelyet Watt javítása a gőzgépen idézett elő.”

II. A gépezet értékének átvitele a termékbe.

Miként az egyszerű szerszám, a gép is az állandó tőkéhez tartozik. Nem teremt új értéket, hanem csak a maga értékét viszi át a termékbe, esetenként azon értéket, amelyet használat közben kopás által veszít,

A gép a *munkafolyamatba teljesen, az értékesítő folyamaiba* azonban csak részben olvad be. Ugyanez áll a szerszámról is, azonban eredeti teljes értéke és a termékbe átvitt *értékrész* közötti különbség sokkal nagyobb a gépnél, mint a szerszámnál, először is, mert a gép sokkal *hosszabb életű* mint a szerszám, mivel tartósabb anyagból készül, másodsor azáltal, hogy szigorúan tudományos törvények alapján szabályozzák, *nagyobb a megtakarítás* alkotó részeinek kopásánál, a segédanyagok, mint olaj, szén, stb. fogyasztásánál s végül mert termelőterülete aránytalanul nagyobb, mint a szerszámé.

Ha adva van a különbség a gép értéke és a napi termékbe átvitt értékrész között, akkor az a mérték, amely szerint ezen értékrész megdrágítja a terméket, ennek nagyságától függ. Egy 1858-ban, Blackburnban tartott előadásiban Baynes úr azt mondta, hogy: „minden valóságos lóerő” 450 selfacting (önműködő) muleorsót vagy 200 folytonos orsót, vagy 15 negyven collos szövetre való szövőszéket hajt”

* Ehhez Engels, a Kapital 3-ik és 4-ik kiadásának kiadója, a következő jegyzetet fűzi: „Egy „lóerő” egyenlő 33.000 lábfonttal egy percben, azaz azzal az erővel, amely 33.000 fontot egy perc alatt egy (angol) láb magasra, vagy 1 fontot 33.000 láb magasra fölemel. Ez a fönti lóerő.”

stb. Eszerint egy gőzlóerőnek és az általa mozgatott gépezetnek napi költségei az előbbi esetben 450 muleorsó, a második esetben 200 folytonos orsó és a harmadik esetben 15 mechanikai szövőszék között oszlik meg; az az értékrész, amely egy lat fonálba vagy egy öl szövetbe olvad be, rendkívül parányi.

Ha adva van a *munkagép működőtere*, azaz szerszámainak száma, illetőleg, ahol mint a gőzkalapácsnál, erőről van szó, erejének méretei, ott a termékmennyiség attól a *gyorsaságtól* függ, amelylyel a gép dolgozik.

Az *értékrésznek* nagysága, amelyet a gépezet a termékbe átvisz, az értékátvitelnek adott mértökénél *saját értéknagyságától* függ. Minél kevesebb munkába kerül önmaga, annál kisebb értéket juttat a terméknek. Ha előállítása annyi munkába kerül, amennyit alkalmazása megtakarít, akkor a munka csak helyet cserél, azonban termékenysége nem növekszik. A gép termékenysége megmérhető azon az arányon, amely szerint *emberi munkát* takarít meg. És ezért tehát éppenséggel nem ellenkezik a gépszerű termelés elveivel, hogy általában, összehasonlítva a kézműves- és manufakturszerűen termelt árukkal, a géptermeknél a *munkaeszköz* révén kapott értékrész *aránylag*, azaz a termék teljes értékéhez viszonyítva növekedik, mialatt abszolúte véve csökken.

(Engels itt a régi erőegységről beszél. Az általánosan elfogadott új erőegységben kifejezve: egy lóerő egyenlő 75 méterkilogrammal, azaz azon erővel, amely 75 kilogrammot egy másodperc alatt egy méternyire vagy ugyanannyi idő alatt 1 kilogrammot 75 méternyire fölemel. – A ford.)

A *termék olcsóbbá tételének* szempontjából a gépezet használatának határát az vonja meg, hogy előállításuk kevesebb munkába kerüljön, mint amennyit alkalmazásuk pótol. Már most azonban, mint már láttuk, a tőke nem fizeti meg az *alkalmazott munkát*, hanem csak az *alkalmazott munkaerő értékét*. Számára tehát korlátja van a géphasználatnak azon különbözetben, amely a *gép értéke* és a fönnállása alatt általa pótolta *munkaerő* értéke között van, illetőleg – miután a munkás valódi bére hol munkaerejének értéke alá esik, hol föléje emelkedik, a különféle országokban, különféle korszakokban és a különféle munkaágakban különféle – azon különbözetben, amely a gépezet *ára* és az általa pótolandó munkaerő *ára* között fennáll. Csak *ez* a differencia az, amely a tőkés számára mérvadó, csak ez hat rá a verseny kényszereszközével és ebből származik az, hogy a mai nap bizonyos gépek, amelyek valamely országban használhatóknak bizonyultak, egy másik országban nem kerülnek használatba. Amerikában kötőgépeket találtak fel. Az óvilágban nem alkalmazzák őket, mert itt a proletár, aki ezt a munkát végzi, munkájának oly csekély részeért kap fizetést, hogy a gépek csak megdrágítanak a tőkés számára a termelést.

Az alacsony bérek valósággal *akadályai* a gépek terjedésének, tehát ezen szempontból is hátráltatói a társadalmi fejlődésnek.

Csak olyan társadalomban, amelyben a tőke és munka közötti ellentét megszűnt, található a géprendszer szabad területet a szabad fejlődésre.

III. A gépüzemnek közelebbi hatásai a munkásra.

„Ahol a gép izomerőt tesz nélkülözhetővé, ott lehetővé teszi azt, hogy *izomerő nélkül* vagy *fejletlen testű munkásokat* alkalmazzanak, akik azonban nagyobb testi ügyességgel, hajlékonysággal bírnak. A hatalmas munkát és munkást pótló eszköz azonnal átalakul a *bérmunkások számát szaporító eszközzé*, a családtagoknak nemi- és korkülönbség nélkül a tőke közvetlen uralma alá való besorozása által.” Nemcsak a gyermekjátékok helyét, hanem a család számára való házi teendők szabad munkája helyét is a tőkés szolgálatában álló kényszermunka foglalja el. „*Női és gyermekmunka* volt az első megnyilvánulása a gépezet kapitalista alkalmazásának.”

Ennek visszahatása gazdasági, szociális és erkölcsi tekintetben egyaránt végzetes volt a munkásosztályra.

Mindeddig a munkaerő értékét nemcsak a felnőtt egyéni munkás föntartásához szükséges munkaidő szabta meg, hanem az egész *munkáscsaládnak*, amelynek kenyérkeresője volt, eltartásához szükséges munkaidő. Most azonban, hogy az asszony és gyermek szintén a munkapiacra vonultak s alkalmat nyertek, hogy szintén keressenek, lassankint szétoszlott a férfi munkaerejének értéke egész családjára. És a munkaerő *értékének* ezen változásához csodálatra méltó gyorsasággal alkalmazkodik *árának*, azaz a *munkabérnek* megfelelő változása. Az atya helyett lassankint az egész családnak bérmunkát kell végeznie, hogy föntarthassa magát, és így nemcsak munkát, hanem *munkatöbbletet* is szolgál-

tatnia a tőkének. A gép ilyenformán nemcsak szaporítja a kizsákmányolás anyagát, hanem egyúttal *növeli annak mértékét is*.

Nincs kizárva, hogy a munkáscsalád jövedelme emellett névleg emelkedik. Ha az atya helyett most ez és az anya meg két gyermek dolgozik, akkor a bérek összege a legtöbb esetben magasabb, mint előbb az atya bére egyedül. Azonban a *főntartás költségei szintén emelkedtek*. A gyárban a gép fokozott gazdaságosságot jelent, azonban a gépipar tönkre teszi a gazdaságosságot a munkás *otthonában*. A gyári munkásnő nem lehet egyúttal gazdasszony is. Az élelmiszerekkel való takarékoskodás és ezek célszerű felhasználása lehetetlenné válik.

Ezelőtt a munkás a maga munkaerejét adta el, amely fölött, mint legalább formailag szabad egyén rendelkezett. Most rabszolgakereskedő lesz belőle és eladja feleségét, gyermekét a gyárnak. Ha a farizeus tőkepenzes a nagy nyilvánosság előtt megbotráncozik ezen „bestialitás” fölött, akkor elfelejti, hogy ő maga az, aki azt létrehozta, aki azt kizsákmányolja s aki azt e szép cím alatt: „a munka szabadsága” megörökíteni szeretné. A munkásszülők bestialitását pedig az a *hatalmas tény* világítja meg, hogy a női- és gyermekmunka korlátozását az angol gyárakban a felnőtt férfimunkások vívták ki a tőkétől.

Marx számos példát idéz a nők és gyermekek gyári munkájának sorvasztó hatásáról. Mi utalunk erre és e helyütt egy újabb példát idézünk Singer könyvéből: Untersuchungen über die sozialen Zustände in den Fabrikenbezirken des nordöstlichen Böhmen. (Leipzig, 1885.) E könyv adatai *összehasonlítást tesznek lehetővé* az átlagos gyermekhalandóságra

vonatkozóan olyan ország közt, mint *Norvégia*, amely a nagyiparról alig tud valamit és olyan ország között, amelyben a nagyipar rendkívül kifejlett, anélkül, hogy a könyv a megjelenésének idejéig munkásvédő törvények által korlátozták volna. Csehország északkeleti részére gondolunk.

Norvégiában (1866-1874.) tízezer mindkétnemű élveszületésre az első életévben 1063 halálozás esett. Ezzel szemben a következő nagyipari fejlettségű kerületben tízezer élveszületésre esett

	az első életévben
Hohenelbeben	3026
Gablonzban	3104
Braunauban	3236
Trautenauban	3475
Reichenbergben (környék)	3805
Friedlandban	4130

A gyári kerületekben tehát háromszor, négyszer olyan magas volt a csecsemő-halandóság, mint a „kultúrától” elmaradt *Norvégiában*! Azt a nagy halandóságot nem szabad a malthusiánusok módjára a lakosság túlnagy termékenységével megmagyarázni. A születési arány éppen ellenkezően feltűnően alacsony. A Singer által megvizsgált kerületekben 1000 lakosra évenként nem egészen 35 szülés jut, Németországban majd 42, egész Ausztriában 40.

A testi és erkölcsi sorvasztás mellett a fejletlen embereknek közönséges gépekké való változtatása, abból a célból, hogy értéktöbbletet termeljenek: „szellemi *Idétlenséget* is teremtet, amelyet nagyon meg kell különböztetni attól a termé-

szetes tudatlanságtól, amely a szellemet terméketlenné teszi ugyan, anélkül azonban, hogy megfosztaná fejlődési képességétől, természetes termékenységétől.”

Azonban egy „áldásos” eredménye mégis van annak, hogy a gép bevonta a gyermekeket és a nőket a kombinált munkaszemélyzetbe: segíti végre legyűrni azt az ellentállást, amelyet a férfimunkás a manufaktúrában a tőke önkényuralmával szemben még kifejthetett.

Mi a célja a gépezetnek, miért alkalmaz a tőkés gépeket? Hogy megkönnyítse munkásai munkáját? Semmikép. A gépeknek az a céljuk, hogy a *munka termelőerejének* növelésével olcsóbbá tegyék az árukat és hogy a munkanapnak azon részét, amelyre a munkásnak munkaereje föntartásához szükséges értéktermelésére van szüksége, rövidebbé tegyék ama rész javára, amely alatt *értéktöbbletei* termel.

Már most azonban láttuk, hogy a nép annál termékenyebb, minél kisebb értékének ama része, amelyet egy bizonyos termékmennyiségbe átvisz. És ez a rész annál kisebb, minél nagyobb az a termékmennyiség, amelyet előállít, viszont a termékmennyiség annál nagyobb, minél hosszabb az az időszak, amely alatt a gép dolgozik. Mindegy-e már most a kapitalista számára, hogy az ő gépeinek „munkakorszaka,” 15 évre oszlik meg, napi 8 órai munka mellett, avagy 7½ évre napi 16 órai munka mellett? Számtanilag a használat ideje mindkét esetben egyforma, Azonban a mi tőkésünk másként számít.

Először is azt mondja: hét és fél év alatt napi 16 órai üzem mellett a gép nem ad át a termék összegének több értéket, mint 15 esztendő alatt, napi 8 órai üzem mellett, azonban

az előbbi esetben még egyszer oly gyorsan reprodukálja saját értékét, mint az utóbbiban és abba a kellemes helyzetbe juttat engem, hogy 7½ év alatt ugyanannyi munkatöbbletet rakhatok zsebre, mint 15 év alatt – teljesen eltekintve más előnyöktől, amelyeket a munkaidő meghosszabbítása idéz elő.

Továbbá: az én gépem nemcsak akkor használdik el, mikor üzemben van, hanem akkor is, ha csöndesen áll s ki van téve a különféle behatásoknak. Ha pihen, akkor rozsdásodik. Ez az utóbbi elhasználódás tiszta veszteség, amelyet elkerülhetek, ha a pihenés idejét rövidebbé teszem.

Ezenkívül: a folytonos technikai átalakulások mai idejében mindig el kell készülnem arra, hogy gépemet egy olcsóbbal vagy technikailag jobbal értéktelenné teszik. Tehát minél gyorsabban állítatom vele elő saját értékét, annál kisebb a veszély ezzel az eshetőséggel szemben.

Mellesleg megjegyezve: ez a veszély ott a legnagyobb, ahol valamely termelőágban először alkalmaznak gépeket; itt az új és újabb rendszerek gyors egymásutánban követik egymást. Ezért itt nyilvánul meg a legerősebben a munkaidő meghosszabbítását célzó törekvés.

Kapitalistánk tovább gondolkodik: gépeim, épületeim stb, ennyi és ennyi ezer márka tőkének felelnek meg. Ha gépeim szünetelnek, akkor egész tőkém haszontalanul hever. Minél tovább dolgoznak tehát, annál jobban értékesítem, nem csak őket, hanem az építkezésekbe, stb. befektetett tőkerészt is.

Ezen okoskodáshoz járul még egy indító ok, amely persze sem ő nála, sem tudós ügyvédjénél, a politikus közgazdánál nem lesz öntudatos, azonban ennek ellenére is

nagy hatással bír. A tőkés azért szerzi be gépeit, hogy munkabért (változó tőkét) takarítson meg, hogy ezáltal a munkás a jövőben egy óra alatt annyi árut állítson elő, mint előzőleg két vagy három óra alatt. A gép növeli a munka termékenységét és képes ezáltal a munkatöbbletet a szükséges munkarovására kiterjeszteni, tehát az *értéktöbblet rátáját növelni*. Azonban ezt az eredményt csak valamely *bizonyos tőke által foglalkoztatott munkások számának csökkentésével érheti el*. A gépüzem átváltoztatja a tőke egy részét, amely előzőleg változó volt, azaz élő munkaerőként jelent meg gépezetté, azaz állandó tőkévé.

Tudjuk azonban, hogy az értéktöbblet nagyságát az *értéktöbblet rátája* és a *foglalkoztatott munkások száma* szabja meg. A gépeknek a kapitalista nagyiparban való alkalmazása igyekszik az előbbi tényezőt az utóbbinak csökkentése által növelni. A gépeknek értéktöbblet termelésére való alkalmazásában tehát egy benső ellentét rejlik. Ez az ellentét arra bírja a tőkét, hogy a munkások számának viszonylagos csökkenését kiegyenlítse azáltal, hogy meg nem elégedve a viszonylagos értéktöbblet növekedésével, növelje az abszolút értéktöbbletet is és a lehetőség szerint kiterjeszse a munkanapot.

A gépeknek kapitalista alkalmazása tehát egy egész seereg új, hatalmas indító okot hoz létre a munkanap határtalan meghosszabbítására. Azonban nagyobbá teszi a meghosszabbítás lehetőségét is. Miután a gép szakadatlanul képes dolgozni, a tőke azon törekvésében, hogy meghosszabbítsa a munkanapot, csak az emberi segéderő természetes kifáradásában és ellentállásában lel akadályra. Ez utóbbit megtöri azáltal, hogy az engedelmesebb és hajlandóbb nőket és gyer-

mekeket bevonja a termelésbe és hogy „főlöleges” munkásnépességet alkot, amely a gépek által munkanélkülivé tett munkásokból toborozódik. Ilyen módon halomra dönti a gép a munkanapnak minden erkölcsi és természeti határát és bár „hatalmas eszköze a munkanap megrövidítésének”, hathatós eszköze lesz a munkásnak és családjának egész életidejét a munkás értékesítésére rendelkezésre álló munkaidővé változtani.

Marx ezt konstatálván, így zárja le e fejezetet: „Ha – álmódá Aristoteles, az ókor legnagyobb gondolkodója - minden szerszám parancsszóra vagy előre megsejtve elvégezné a maga teendőjét, miként Dädalus műremekei maguktól mozogtak, avagy miként Hephaistos háromlábjai önszántukból végezték a szent munkát, ha a takácshajócskák így maguktól szőnének, akkor nem volna szüksége a mesternek a segédre, az urnák rabszolgára.” És Antiparos, görög költő Cicero korában, a gabonát őrlő vízimalomnak, minden termékeny gépezet ezen elemi ősfarmájának föltalálását, mint a rabszolganők felszabadítóját és az aranykor eljövételét köszöntötte. „A pogányok, igen a pogányok!” Mint a tudós Bastiat és előtte a még tudósabb Mac Gulloch fölfedezték, ezek semmit sem értettek a politikai gazdaságtanhoz és a kereszténységhez. Nem értették meg többek között azt sem, hogy a gép a munkanap meghosszabbításának legalkalmasabb eszköze. Az egyik ember rabszolgaságát azzal mentegették, hogy a másik teljes emberi érvényesülésének eszköze. Azonban, hogy rabszolgaságot hirdessenek csak azért, hogy néhány durva vagy félművelt parvenüből „eminent spinner” (előkelő szövő, „extensive sausage maker” (nagy hurkagyá-

ros) és „influential shoe black dealer” (befolyásos cipőkenőcs-kereskedő) legyen, ahhoz hiányzott náluk a specifikus keresztényi szerv.

* *

Minél inkább kifejlődik a gépterelés és ezzel a gyakorlott gépmunkásoknak külön osztálya, annál nagyobb lesz a munka gyorsasága és ezzel arányban az erőfeszítés, *a munka intenzitása* is természetszerűen növekszik. A munka ezen fokozott intenzitása azonban csak addig lehetséges, amíg a munkanap nincs egy bizonyos határon túl kiterjesztve, aminthogy a fejlődésnek egy bizonyos fokán a munka intenzitása csak a munkanapnak megfelelő rövidítése mellett lehetséges. Ahol nap-nap után rendszeresen ismétlődő munkáról van szó, ott a természet parancsolólag diktálja: eddig és ne tovább.

A gyáripar kezdetén Angliában a munkanap meghosszabbítása és a munka intenzitásának növekedése együtt haladt. Mihelyt azonban a fölháborodott munkásosztály által kiküzdött törvényes munkanapkorlátozás megfosztotta a tőkét minden lehetőségtől, hogy az előbbi utón érjen el nagyobb értéktöbblettermelést, arra fordította minden igyekezetét, hogy a kívánt eredményt a géprendszer gyorsított fejlesztésével és a termelésnek nagyobb gazdaságosságával érje el. Ha a viszonylagos értéktöbblet előállításának rendszere eddig általánosságban abban állott, hogy a munka termelőerejének fokozása által képessé tegye a munkást arra, hogy ugyanazon munkával ugyanannyi idő alatt többet termeljen, akkor most az a törekvés, hogy *fokozott munka-*

szolgáltatással ugyanazon idő alatt nagyobb munkamennyiséget érjenek el. A munkaidő megrövidítése a munkásnál a munkaerő fokozottabb megfeszítését vonja maga után, előidézi a „munkaidő pórusainak sűrűbb kitöltését” azaz a munkának nagyobb „kondenzációját”. Most a tíz órás munkanap egy órája alatt többet kell dolgoznia, mint előbb a tizenkét órás munkanap egy órája alatt. Nagyobb mennyiségű munkát préselnek most egy adott időszakba bele.

Már rámutattunk arra a két útra, amelyen ez az eredmény elérhető: *nagyobb gazdaságosság a termelésben és fokozott fejlesztése a géprendszernek*. Az előbbi esetben a bérfizetések rendszere által (különösen pedig a darabszám (akord) rendszer által, amelyre még visszatérünk) gondoskodik a tőke arról, hogy a munkás a rövidebb munkaidő alatt több munkaerőt folyósítson mint előbb. Fokozzák a munka rendjét, rendszerességét, egyöntetűségét, erejét. Még ott is, ahol nem áll módjában a tőkepénzesnek a második útra lépni, tudniillik a mozgató gép *gyorsaságának növelésével* vagy pedig a kiszolgáló gépek *terjedelmének kiterjesztésével* több munkát kipréselni a munkásból, még ott is olyan eredményeket értek el ebben a tekintetben, amelyek minden előzőleg hangoztatott kételyt meghazudtolnak. Majd minden munkaidő-rövidítés alkalmával azt hangoztatják a gyárosok, hogy üzemekben oly gondosan ellenőrzik a munkát, a munkások figyelmét annyira igénybe veszik, hogy ostobaság ennek fokozásától figyelemreméltó eredményt várni, de alig hogy a munkaidő-rövidítés életbe lépett, ugyanazon gyárosoknak kell bevallaniuk, hogy munkásaik a rövidebb idő alatt nemcsak ugyanannyi, hanem néha

ugyanazon munkaeszközökkel még több munkát végeznek, mint előbb a hosszabb munkaidő alatt. Ugyanígy vagyunk a gépezet tökéletesítésével. Ahányszor kijelentették, hogy most elérkeztünk az elérhető határra, mindannyiszor rövid idő alatt túllépték ezt a határt.

Oly nagy a munka intenzitása a rövidebb munkanap alatt, hogy az angol gyárfelügyelők, – bár ők „az 1844 és 1850-iki gyári törvények kedvező eredményeit fáradhatlanul dicsérik”, – a hatvanas években mégis beösmerték, hogy a munkanap megrövidítése máris a *munkások egészségét roncsoló munkaintenzitást* idézett elő.

Azok, akik azt hiszik, hogy a normálmunkanap életbeléptetése helyre fogja állítani a tőke és munka közötti harmóniát, nagy tévedésnek áldozatai.

„Nem kétséges a legkevésbé sem”, mondja Marx, „hogy a tőke azon törekvése, hogy mihelyt a törvény egyszerű és mindenkorra lehetetlenné teszi a munkanap meghosszabbítását, úgy kárpótolja magát, hogy a munka intenzitását rendszeresen fokozza és a gépezetnek minden javítását nagyobb munkaerő kiszipolyozásának eszközévé teszi, csakhamar fordulópontoz kell, hogy juttasson, ahol a *munkaórának újabb csökkentése elkerülhetetlenné válik.*”

Ahol a *tíz órás* normálmunkanap van érvényben, ott a gyárosoknak itt jellemzett törekvései nem éppen hosszú idő alatt a *nyolc órás munkanapot teszik szükségessé.*

Ez a mi szemünkben nem a normálmunkanap *ellen*, hanem *mellette* szól. Mert minden valóságos szociális reform: túlnő önmagán s a társadalom *továbbfejlődésének* és nem *elposványosodásának* tényezője.

IV. A gép mint a munkás „nevelője.”

Eddig a gépek alkalmazásának azon következményeivel foglalkoztunk, amelyek első sorban *gazdasági* természetűek; foglalkozzunk már most a gépeknek egyenesen *erkölcsi* behatásaival a munkásra.

Ha összehasonlítunk egy modern, gépüzemű termelőtelepet, azaz egy *gyárat* egy manufaktúr- vagy kézműves-szerű üzemmel, akkor azonnal szemünkbe ötlük, hogy míg a manufaktúrában vagy kézműiparban a munkás az, aki a szerszámot *használja*, a gyárban a munkás az, aki a gépnek szolgál: „*élő függeléke*” egy tőle független *holt mechanizmusnak*. Dr. Ure Andrew, a géprendszer „filozófusa”, vagy mint Marx nevezi, Pindarosa, a modern gyárat „hatalmas automatának nevezi, „amely számtalan mechanikai és öntudatos szervből áll, amelyek egyetértőleg és szakadatlanul működnek, hogy egy és ugyanazt a tárgyat termeljék, mialatt mindeme szervek egy mozgatóerőnek vannak *alávétve*, amely önmagától mozog.” Más helyen a „gőz áldásos hatalmának” *alattvalóról* beszél. Ezen „áldásos hatalom” mögött természetesen a kapitalista áll, aki áldásos ugyan, de csak önmagával szemben.

A szerszámgépeknél foglalkoztatott munkások tömegén és ezek segítőin kívül találunk minden gyárban egy számszerűen jelentéktelen személyzetet, amelynek feladata a gépek *ellenőrzése* és *épségben tartása*. Ezen részint tudományosan (mérnökök), részint iparilag (műszerészek, asztalosok, stb.) képzett munkásosztály a gyári munkások körén kívül áll és

azért itt nem vesszük tekintetbe. El kell tekintenünk a segítőktől is, akiknek munkája, annak nagy egyszerűsége következtében, általában könnyen végezhető gépekkel (ami kiűnt mindenütt ott, ahol a gyári törvények e segítőik legolcsóbbjait, a gyermekeket elvonták a gyártól) vagy legalább megengedi ezen kínos munkával foglalkoztatottak sűrű kicserélését. A tulajdonképpeni gyári munkásról van szó, a *szerszámgép mellett dolgozó munkásról*.

A szerszámgépbe a munkás korábbi szerszámával (tü, orsó, véső) beolvadt különös ügyessége is az ezzel való bánásban. Most már csak *egy* ügyességre van szüksége, tudniillik arra, hogy a maga mozgásait a gép egyforma, szakadatlan mozgásához *alkalmazza*. Erre az ügyességre leggyorsabban az ifjú korban lehet szert tenni. A munkásnak korán kell kezdeni, a gyáros nem szorítkozik már a kizárólag gépmunkákra tanított munkáscsoportra, hanem mindenkor talál gyors pótlást a felnövő munkásifjúságban.

Proudhon az ő *Philosophie de la Misère* című művében azt mondja, hogy a gép az „ipar géniuszának tiltakozása a *szieredarabot* és emberölő munka ellen” és „helyreállítása a munkásnak”. A valóságban a géprendszer csakugyan halomra döntötte a munkamegosztás régi rendszerét, annak technikai előfeltételeivel egyetemben, azonban az ennek ellenére is folytatódik a gyárban, még pedig sokkal lealázóbb formában, mint előbb. A munkás persze már nem dolgozik életfogytáig egy és ugyanazon részszerszámmal, e helyett azonban, a fokozott kizsákmányolás érdekében, arra használják fel a géprendszert, hogy a munkást gyermekkorától kezdve, a *részgép egy részévé* tegyék és így *tehetetlen függése*

a gyártól, illetőleg a kapitalistától teljessé lesz. Munkája elveszti minden szellemi tartalmát és már csak mechanikai, idegtróncsoló kínlódás. Sajátos ügyessége eltörpül a géprendszerben megtestesült tudomány, hatalmas természeti erők és társadalmi tömegmunka mellett és mellékessé válik. És aminthogy akarát nélkül kell alávetnie magát a gépezet automatikus mozgásának, úgy kell ezzel együtt alávetnie magát a gyártulajdonos által diktált fegyelemnek is.

Bárminő legyen is a társadalom szervezetének formája, magas fejlődési fokon való együttműködés és közös munkaeszközöknek, különösen gépeknek alkalmazása mellett mindig szükséges lesz a munkafolyamat oly szabályozására, amely ezt egyes közreműködők szeszélyétől függetlenné teszi. Ha nem akarunk a géprendszerű termelés előnyeiről lemondani, úgy elkerülhetetlen olyan fegyelem létesítése, amelynek alá kell vetnie magát mindenkinek. Azonban fegyelem és fegyelem között különbség van. Szabad társadalomban, ahol mindenkit kötelez, ott senkit sem sújt; ahol azonban egyesek javára kényszerként alkalmazzák, ott *rabszolgaság* a neve. ott a legnagyobb ellenszenvvel súlyos járomként viselik, ha már minden ellentállás hiábavalónak bizonyult. És azért sok küzdelembe került, míg sikerült megtörni a munkások ellentállását, melylyel elleneszegültek a kényszermunkának, amelyre a gép ítélte őket. Ure már említett könyvében kiemeli, hogy Wyatt már sokkal Arkwright előtt föltalálta a mesterséges szövőujjakat, hogy azonban a *főnehézség* nem egy önműködő mechanizmus föltalálásában rejlett, hanem inkább egy, az automatikus rendszernek megfelelő *fegyelmi szabályzat* elkészítésében és megvalósításában! És ezért dicső-

ség a „nemes” Arkwrightnak, aki ezt a „Herkuleshez méltó” feladatot megoldotta.

A modern kapitalista fegyelmi szabályzata, magyarán: *gyári rendje* mitsem tud az „erők megosztásának” a burzsoá által annyira magasra tartott alkotmányos rendszeréről, sem az ő szemében még értékesebb képviseleti rendszerről, hanem csak a *vállalkozó egyeduralmának kifejezése munkásai fölött*. „A rabszolgatartó korbácsának helyét” mondja Marx „a felügyelő büntetőkönyve foglalja el. Az összes büntetések természetesen *pénzbüntetések* vagy *bérlevonások*. A gyári Lykurgosok törvényhozói éleseszűsége törvényeik megszegését lehetőleg még jövedelmezőbbé teszi számukra, mint azok követelését.” így törik meg a munkás öntudatát és dacát. Emellett a szakadatlan, egyoldalú izomfoglalkoztatás következtében testileg elcsenevészedik, a rossz gyári levegő, az észbontó lárma következtében pedig degenerálódik; – ezek a géprendszer nemes, *nevelő eredményei*.

A munkások ellentállásáról beszéltünk a gépek alkalmazása ellen. Ennél az ellentállásnál azonban az az érzés, hogy a gép a munkás szabadságának megadja a halálos döfést, csak ösztönszerűen hat közre; ez az ellentállás első sorban azért fordul a gép ellen, mert eszköze az emberi munka *főlőslegessé* tételének. Ebből a szempontból még a szalagszövöszéket is, amelyet először állítólag a 16-ik század közepén találtak fel Danzigban, eltiltotta az ottani városi tanács s szintúgy tettek később Bajorországban, Kölnben, míg végül 1685-ben császári rendelettel eltiltották egész Németországban. Az angol munkások lázongásai a gépek alkalmazása ellen nem szüntek meg a jelen században sem és ugyanez a

jelenség megismétlődik más országokban is. Franciaországban még a harmincas években, Németországban még 1848-ban is előfordultak.

Igen könnyű dolog az újkor legnagyobb haladása ellen való ezen brutális ellenszegülés fölött farizeus módon sopánkodni, azonban tény, hogy a gép mindenütt mint a munkás *ellensége* jelent meg, azzal a feladattal, hogy őt kiszorítsa. A manufaktúra korszakában a munkamegosztásnál és a kooperációnál jobban előtérbe lépett ennek az a pozitív hatása, amely a foglalkoztatott munkások *termelőerejét fokozza*; a gép ellenben rögtön mint a munkás *versenyhársa* lép föl. Az általa kiszorított munkásoknak az legyen a nagy vigaszuk, hogy szenvedéseik egyrészt csak „átmenetiek”, másrészt, hogy a gépek csak lassankint kerítik hatalmukba a termelés egész területét és így pusztító hatásuk terjedelme és ereje tompul. „Az egyik vigasz” mondja erre Marx „agyonüti a másikat”. Az utóbbi esetben *krónikus nyomort* idéz elő, ahol ellenben gyors az átmenet, ott a hatás tömeges és akut. „A történelem nem nyújt rettenetesebb látványt, mint az angol gyapotszövőknél lassú, évtizedekig elhúzódó, végül 1838-ban leküzdött pusztulása. Sokan éhhalált haltak, sokan napi 2½ d.-ből (24 fillérből) vegetáltak családotul. Ellenben akut lefolyása volt az angol gyapotszövőgépek hatásának Kelet-Indiában, amelynek főkormányzója 1834/35-ben megállapította, hogy: „E nyomornak alig van hasonmása a kereskedelem történetében. A gyapotszövők csontjai India síkságain fehérlenek.” Persze, fűzi éhez Marx keserű gúnnyal, amennyiben ezek a szövőkhagyták az árnyékvilágot, csak „átmeneti” bajokat okoztak nekik a gépek. A munkaeszköz megöli a munkást. Ez ott mu-

tatkozik a legvilágosabban, ahol az újonnan alkalmazott gépezet manufaktúrszerű vagy kézművesszerű üzemmel versenyez. Azonban a nagyiparon belül a gépezet folytonos javítása ugyanezen eredményt idézi elő. Ennek bizonyítására Marx az angol gyárfelügyelők jelentéseiből egész sor bizonyítékot sorol fel, amelyekkel azonban e helyütt nem foglalkozunk részletesebben, mert a tény maga tagadhatatlan.

Térjünk inkább még egyszer vissza a gépről, mint a munkás versenytársáról, a gépre mint a munkás „nevelőjére”. Annak a sok erkölcstelenségnek, amelyre a munkásosztálynak kapitalista barátjai szerint bebizonyítottan sok hajlandósága van – itt csak az engedetlenséget, lustaságot és kicsapongást említjük meg – nincs hatásosabb ellensége, mint a gép. A gép a tőkének leghatalmasabb harci eszköze a munkásokkal szemben, ha ezek felláznak egyeduralma ellen, ha nem elégszenek meg a bérrel, amelyet engedélyez, a munkaidővel, amelyet előír, ha sztrájkok, stb. formájában lázadni merészelnek. „Egész történetét lehetne az oly találmányoknak megírni, amelyek 1830. óta, csak mint a tőke hadi eszközei szerepeltek a lázadó munkások ellen.” Miután azonban a „tudomány segédforrásainak” minden újabb alkalmazása az iparban, azaz a gépek fejlődésének terén kívánatos haladást jelent, úgy látszik, mintha a munkásoknak kizáróan csak ama célért adtak volna a fönti rossz tulajdonságok, hogy önkénytelen előmozdítói legyenek a haladásnak. És így azt látjuk, hogy a kapitalista világban minden rossz jóra fordul, még a munkások bűnei is.

V. A gép és a munkapiac.

Hogy a gép kiszorítja a munkást, ez oly tény, amelyet eltagadni nem lehet, amely azonban igen kényelmetlen azok számára, akik a fennálló termelőrendben a világok legjobbját látják. Ezért számos kísérlet történt arra, hogy ezt a kellemetlen tényt elhomályosítsák.

Így például egy sereg nemzetgazda azt állította, hogy minden gépezet, amely munkásokat szorít ki, ugyanakkor természetszerűen e munkások foglalkoztatásához szükséges tőkét is szabadít fel. Ez a tőke – szerintük – azok az élelmiszerek, amelyeket e munkások elfogyasztottak volna, ha dolgoztak volna! Az élelmiszerek – mondják – a munkások elbocsájtása következtében fölöslegessé válnak és az lesz törekvésükké, hogy ezek számára foglalkozást teremtsenek, hogy általuk elfogyasztassanak.

Azonban a valóságban azok az élelmiszerek, amelyeket a munkás megvásárol, hogy őket elfogyaszsa, nem mint tőke, hanem mint egyszerű áruk lépnek eléje. Ami tőkeként kerül eléje, az az a *pénz*, amelyért munkaerejét eladja. Ez a pénz a gépezet alkalmazása által nem szabadul föl; ellenkezőleg, ennek beszerzésére szolgál és így *lekötik*. A gépezet alkalmazása nem szabadítja föl az egész változó tőkét, mely a munkás bérének kifizetésére szolgált, hanem legalább részben átalakul állandó tőkévé. Ezért, a beruházott tőke változatlan nagysága mellett, a gépezet alkalmazása az állandó tőkének gyarapodását, a változó tőkének csökkenését jelenti.

Egy példa tegye ezt világossá.

Valamely tőkés 200.000 márka tőkét alkalmaz; ebből 100.000 állandó tőke gyanánt szolgál. Ötszáz munkást foglalkoztat. Oly géprendszert alkalmaz, amely lehetővé teszi, hogy ugyanannyi terméket 500 munkás helyett 200-zal állítson elő. A gép 50.000 márkába kerül.

Előzőleg a tőkés 100.000 márka változó és ugyanannyi állandó tőkével dolgozik. Most 150.000 márka állandó és csak 40.000 márka változó tőkét fektet be. Tehát csak 10.000 márka szabadult föl, amely azonban nem elég 300 munkásnak, hanem – föltéve, hogy ugyanúgy kerül alkalmazásra, mint a nagyobb összeg – csak alig 10 munkásnak foglalkoztatásához elegendő. Mert a 10.000 márkából kerekaszámban 8000 márkát gépek, stb. beszerzésére kell fordítani és csak körülbelül 2000 márka marad meg a változó tőke céljaira.

Látnivaló, hogy nem szabadult föl megfelelő tőke.

Arról az elméletről, amely szerint a gép a munkásokkal együtt a megfelelő tőkét is szabadabbá teszi, Marx bebizonyította, hogy teljesen alaptalan. Ezen kellemetlen bizonyítás meggyöngítésének egyetlen lehetősége az, hogy Marx szájába ugyanolyan alaptalan kijelentést adnak.

Így egy értekezésben, amely Marx „tudományos” tönkretételét célozta, ilyen részletre bukkantunk:

„A gép nála (Marxnál) egyszerűen pótolja a munkát, holott ez gyakran adhat és tényleg adott is alkalmat a munkazaporodásra. Emellett nem is kell, hogy a túltermelés következtében más földrészekon fölszabaduljon és ezzel fölöslegessé legyen a munka, amint azt később szocialista lapok határozottsággal állították. A túltermelés már azáltal is nyerhet ér-

tékesítést, hogy az egész termelőerő s ezzel a fogyasztás kiterjesztésének képessége emelkedik”. (Dr. Lehr J. tanár, a *Vierteljahrsschrift für Volkswirtschaft* t-ban 23. évf., 2. kötet, 114. old.)

Wolf Julius tanár egy műben, amely csak úgy hemzseg Marx tanainak hamisításaitól és elferdítéseitől, azt mondatja Marx-xal, hogy: „ha az összes tőke egésze nem növekedik valamely országban, akkor *a legjobb esetben ugyanolyan nagy munkaképesség kaphat foglalkoztatást*, éppen mert mindig több embert helyettesítenek a gépek”. (Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung, Stuttgart 1892, 258. old.)

A valóságban sohasem tett Marx olyan kijelentéseket, mint a neki itt tulajdonítottak. Távol attól, hogy nála „a gép egyszerűen pótolja a munkát”, éppen ellenkezőleg, Marx rendszeresen és alaposan, amint előtte tudtunkkal senki sem, fejtette ki ama körülményeket, amelyek között ez „adhat és tényleg adott is alkalmat a munka szaporodására”. Ez nem ellenkezik azzal az állítással, hogy a gép munkásokat szorít ki.

Marx azt állítja, hogy a foglalkoztatott munkások száma *a beruházott tőkéhez arányítva* csökken, hogy a géprendszer alkalmazásával a változó tőke *aránylag* csökken, az állandó tőke növekszik. Azonban a változó tőke, a foglalkoztatott munkások száma valamely munkaágban a gépek alkalmazása, szaporítása vagy javítása ellenére is növekedhet, ha a beruházott összes tőke elegendően növekszik.* Ha azonban ilyen

* A termelés növekedése természetesen föltételezi a *piacnak* megfelelő terjeszkedését is. Ezen föltötte fontos tényezővel azonban e helyütt még nem foglalkozhatunk.

körülmények között nem csökken a foglalkoztatott munkások száma, úgy ez nem a gép által történt tőkefelszabadítás következménye, hanem *új tőkénél*; hozzátoldása által vált lehetővé. A gépnek azon törekvése, hogy munkásokat szorítson ki, korlátot lel ebben és időközönként hatástalanná is lesz általa, azonban meg nem szűnik; azonnal meg is nyilvánul és érvényesül is és a munkások számának relatív csökkenése abszolúttá is válik, mihelyt az új tőkének hozzátoldása lassúbbá lesz és bizonyos fokot el nem ér.

Ennek érthetőbbé tételére térjünk vissza előbbi példánkhoz. Kétszázezer márka tőkénk volt; ebből 100.000 márka a változó tőke, amely 500 munkás alkalmazására szolgál. Egy új gép alkalmazása az állandó tőkét 158.000 márkára emelte, a változó tőkét 42.000 márkára, a munkások számát 210-re csökkentette. Azonban tegyük föl, hogy a vállalat 400.000 márka új tőkére tesz szert s ennek megfelelően megnövekedik. Ebben az esetben a munkások száma 630-ra emelkedik, 130-eal magasabbra mint előbb. Ha nem alkalmazták volna a gépezetet, akkor persze a tőke megháromszorozódását nyomon követte volna a munkások számának megháromszorozódása: 500-ról 1500-ra.

Bár a gép, azon munkaágban, amelyben alkalmazzák, relative mindig, néha abszolúte is megapasztja a munkások számát, más munkaágakban, amelyekre amaz behat, ugyanazon időben mégis előidézheti a munkások számának szaporodását.

A gép egy új munkáscsoportot tesz szükségessé: *a gépkészítőket*.

A gépnek alkalmazása valamely iparágban az ezáltal

előállított termékek összegének növekedését idézi elő. Ez ismét föltételezi a *nyersanyag* megfelelő *szaporodását* s így tehát, azonos körülmények között, az ennek termelésénél foglalkoztatott munkások számának szaporítását. Ha olyan gépet alkalmaznak, amely 1000 öl fonalat ugyanannyi idő alatt fon, talán kevesebb munkással, mint amennyivel előzőleg 100 ölt fontak, akkor a szövők száma talán meg fog apadni, azonban a gyapotültetvények munkásainak száma ugyanakkor növekedni fog. Az angolországi fonógépek fejlődése volt egyik legfőbb oka az Északamerikai Egyesült-Államok néger rabszolgái szaporodásának.

Ha a fonál olcsóbb lesz, akkor a takács (itt föltételezzük, hogy még kézi takács) anélkül, hogy többet fordítana nyersanyagra, többet termelhet, jövedelme növekszik, többen fordulnak a takács mesterség felé. „Ha a gépezet egy elő- vagy középfokot érint azok közül, amelyeket a munkatárgynak a teljes elkészülés előtt érinteni kell, akkor a munkanyaggal együtt megszorodik a munkakereslet azon manufaktúrszerűen vagy kézművesszerűen üzött munkaágakban, amelybe a géptermeék beolvad”.

A géprendszer fejlődésével növekszik az értéktöbblet és a termékmennyiség, amelyben ez megjelenik. Ezzel együtt emelkedik a kapitalista osztálynak és tartozékainak fényűzése. Növekedik a kereslet *fényűzőmunkások, cselédek, lakájok*, stb. után. Angliában 1861-ben a *textiliparban* 642,607 személy foglalkozott, a cselédosztályhoz 1.208,648 személy tartozott.

Ezen tényezők mellett, amelyeknek mind az a hatásuk, hogy a gépek alkalmazása mellett a munkakeresletet *növelik*,

Marx még egy tényezőről emlékszik meg: új munkaterületek keletkezéséről, mint pl. gázművek, vasutak, stb.

Hasonlítsuk össze Marx fejtegetéseinek ezen eredményeit azzal, amit a tanár urak adnak Marx szájába, saját bölcseségüktől egészen eltekintve.

Persze mikor Marx azt vizsgálta, hogy a géprendszer alkalmazása mily módon vonhatja maga után a munkakereslet növekedését, akkor azt nem azért tette, hogy eltüntesse ama szenvedéseket, amelyeket a gyári rendszer a munkálgató népességnek okoz. A gyár feldúlja a munkás családját, megrabolja ifjúságát, megszorítja munkáját, megfosztván ezt minden tartalomtól, tönkre teszi őt testileg és szellemileg, a kapitalista akaratnélküli eszközévé teszi őt magát – és a polgári közgazdák még azt hiszik, hogy a gépezet kapitalista alkalmazását egekig dicsőítik, ha azt bizonyítják, hogy általa a gyári bérmunkások száma növekedik!

Mintha ezen növekedés nem a nyomor növekedése volna! És a munka nyomorúsága mellett a munkanélküliség nyomorúsága is nő.

A gépezet fejlődésével *nőhet* ugyan abszolúte a változó tőke, azonban nem kell szükségszerűen nőnie; a nagyipar különféle ágaiban már különféle időben megállapították, hogy az állandó tőkének növekedése mellett a változó tőke abszolúte véve is csökkent, azaz a foglalkoztatott munkások száma apadt. (Egynéhány erre vonatkozó adatot a harmadik részben sorolunk föl a túlnépesedésről szóló fejezetben.) Itt teljesen eltekintünk attól a munkanélküliségtől és nyomortól, amelyet a nagyipar versenye idéz elő a megfelelő munka ágaknak kül- és belföldi kézi iparában. Emlékezzünk

vissza az előbbi fejezetben az angol és keletindiai kéziszövekről mondottakra, akik százezrével haltak éhen, mialatt ugyanakkor az angol gépszövek száma néhány ezerrel emelkedett. A vulgár közgazdák, akik azt akarják elhitetni a munkásokkal, hogy a gép a kiszorított munkásoknak új foglalkozást nyújt, észrevették ezt a pár ezer új munkást, azonban nagyon bölcsen hallgattak ama elpusztult százezrekről.

Még ha mindjárt az egyik munkaág munkásainak kiszorításával egyidőben meg is növekszik a munkakínálat más iparágakban, úgy ez csak igen sovány vigasz a munkálatalanknak. Képes-e a munkás, aki élete hosszán egy bizonyos munkaágban dolgozott, máról-holnapra más munkaágba átmenni?

A munkapiacon végbemenő ezen mozgalom mellett, amely az állandó és változó tőke viszonyának az utóbbi rovasára való eltolódásának következménye, egy másik sajátosság, az előbbit keresztező jelenség fejlődik ki a nagyiparral a munkapiacon.

Mihelyt a termelőföltételek elérték azt a fokot, amelyre a nagyiparnak szüksége van, mihelyt a géptermelés, szentes vastermelés, szállítóeszközök, stb. kellőképpen kifejlődtek, hihetetlenül gyors fejlődésre képes ez a termelőmód, amely csak a nyersanyagban lel korlátokra. Ebből következik a folytonos kutatás új piacok után, amelyek új nyersanyagot szolgáltatnak és a termékek számára új vevőket adnak. A piacnak minden lényegesebb kiterjesztése után a lázas termelés korszaka következik, míg a piac túl nincs tömve, amikor a posványodás áll be. „Az ipar élete átalakul a közepes elevenesség, a virágzás, a túltermelés, a válság és a stagnálás egy-

másra következő korszakaivá”. Ez a körmozgás a munkás számára a munkanélküliség és a túlmunka közötti folytonos ingadozást, foglalkoztatásának és bérének, egyáltalán egész életének teljes bizonytalanságát jelenti.

Ez a mozgás egybekapcsolódik a technikai haladás által felidézett mozgással, a változó tőkének relatív, gyakran abszolút csökkenésével. Hol egymás ellen hatnak – a virágzás idejében, amelyben a technikai haladás arról gondoskodik, hogy a munkást jó dolga föl ne vesse; hol egymás mellett hatnak egy irányban – a válság idejében, amikor a munkanélküliséggel egyidőben legvadabb a verseny hajszája, legerősebb a törekvés az árak leszállítására, amely árcsökkenést részben új munkapótló gépek alkalmazásával, részben a munkaidőnek meghosszabbításával, részben a munkabér leszorításával igyekeznek elérni: – mindenkor azonban a munkás bőrére.

VI. A gép mint forradalmi tényező.

Ha a társadalmi harmónia egy apostola elé tárjuk a kapitalista gyárrendszer képét és megkérdezzük, hogy vajjon *még* mindig hiszi-e, hogy a legjobb világban élünk, akkor azzal igyekszik kitérni e kérdés elől, hogy azt feleli: igen, mi még átmeneti korban élünk. A kapitalista nagyipar még nem volt képes a maga áldásos hatásait teljesen kifejteni, nejeért a középkor megmaradt romjai még akadályozzák a teljes kifejlődésben. Azonban csak hasonlítsuk össze a gyári munkások helyzetét a megfelelő iparágak háziipari vagy kis-

ipari üzemek munkásaival és látni fogjuk, hogy az előbbieknél sokkal jobb a dolguk, mint az utóbbiaknak, hogy tehát ilyenformán a nagyipar nemhogy *rosszabbá* nem tette, de egyenesen megjavította a munkások helyzetét. Így mondja ezt a harmónia apostola.

Tagadhatatlan, hogy ott, ahol a nagyipari üzem tért-hódított, a megmaradt háziiparokban, kézműves műhelyekben és manufaktúrákban még sokkal keservesebb viszonyok között élnek a munkások, mint a gyárban. Vajjon ez a kapitalista nagyipar mellett szól-e? Azt hisszük: aligha. Ezen tény egyszerű magyarázata az, hogy a gyári rendszer azon iparágakban, amelyekben lábra kap, nemcsak azon munkások helyzetét rontja meg, akiket bevon a gyárba, hanem azokét is – még pedig ezen munkások helyzetét *nagyobb mérvben*, mint az előbbiekéét – akik továbbra is a gyáron kívül dolgoznak.

A „haladás”, melyet a kapitalista nagyipar előidéz, abból áll, hogy ama szenvedéseket és nélkülözéseket, melyeket a gyári munkásnak juttat, kétszeresen és háromszorosan juttatja a háziipar, kézmű és manufaktúr munkásának.

„Az olcsó és fejletlen munkaerő kizsákmányolása, a modern manufaktúrában még szemérmertlenebb, mint a tulajdonképpen gyárban, mert ennek technikai alapja, az izomerőnek gépekkel való pótlása, a munka könnyűsége ott legnagyobb részt hiányzik, ugyanakkor pedig a női vagy a fejletlen testet mérges anyagok behatásának, stb. a leglelkismeretlenebbül szolgáltatják ki. Az úgynevezett háziiparban még szemérmertlenebb, mint a manufaktúrában, mert a munkások ellentállóképessége szétforgácsolódásukkal csök-

ken, a tulajdonképpeni „munkaadó” és a munkások közé egész sereg élősdi tolakodik, a kézimunka mindenütt gépekkel, vagy legalább is manufaktúr üzemekkel küzd, a szegénység a munkást a legegyszerűbb munkafeltételektől, helytől, világosságtól, szellőztetéstől, stb. megfosztja, a foglalkoztatás rendszertelensége növekszik és végül a nagyipar és a földművelés által „fölslegessé” tettek ezen utolsó menedékhelyén a munkások versenye szükségszerűen tetőfokát éri el. A termelőeszközöknek a géprendszer által rendszeresen csak most kiépített gazdaságossága, ami már kezdettől fogva egyjelentőségű a munkaerő legkíméletlenebb pazarlásával és a munka normális föltételeinek megrablásával, most annál nagyobb mérvben juttatja érvényre ezen antagonisták és emberpusztító oldalát, minél kevésbé van valamely iparágban a munka társadalmi termelőereje és a kombinált munkafolyamatok technikai alapja kifejlődve.” *

Ami szenvedést egy ember elbír, anélkül, hogy rögtön összeroskadjon alatta, azt a háziipar munkásainak el kell viselniük. Azon törekvésben, hogy olcsóság dolgában fölvegyék a versenyt a géppel, fokról-fokra leszállítják élelemre, ruhára, levegőre, világosságra, pihenésre való minden ígényüket, míg végre oly fokot érnek el, aminőnél mélyebbet a legszörnyűbb fantázia, sem tud elképzelni. Marx oly csipkeiskolákról beszél, amelyekben 2 éves gyermekeket alkalmaz-

* Néhány év óta egy egész sor, részben igen becsülésreméltó tanulmány jelent meg a németországi háziipar rettentő nyomoráról. Aki közelebbről akar megismerkedni e tárggyal, annak különösen Dr. Sax Emanuel munkáját ajánljuk: *Die Housindustrie in Thüringen*.

tak. Az angol szalmaszövésnél három éves gyermekek dolgoztak éjfélig, gyakran oly szűk odúban, amelyekben néha csak 12-17 négyzetláb levegő jutott egy személyre. „Ez a terület” mondja White biztos a gyermekmunka vizsgálatára kiküldött bizottság előtt „a *felénél kisebb* annál, mintha egy gyermeket minden oldalon három láb hosszúságú lábába csomagolnánk.”

Bármennyit is tudjon azonban az emberi természet elviselni anélkül, hogy azonnal elpusztuljon, mégis vannak határok, amelyeket túl nem léphet. Ha ezt a határt elérte, akkor ütött a háziipar számára a gyors pusztulás órája, mert föllep a géprendszer: a házi munkásoknak vagy más munkát kell találniok, vagy gyorsabban vesznek éhen, mint addig. Ugyanez áll a fönmaradt kézművességről vagy manufaktúráról.

Az átmenet a manufaktúrától a nagyiparhoz meggyorsul a gyári törvények életbeléptetése által. A háziipar rögtön elveszti maga alatt a talajt, mihelyt törvényes korlátozásoknak van alávetve. Csak a nők és gyermekek munkaerejének korlátlan, messzemenő kizsákmányolása tarthatja benne ideig-óráig az életet.

Ha a gép teljesen átalakítólag hat az ipar minden terén, amelyet hatalmába kerít, úgyszólván még forradalmibb ott, ahol a *mezőgazdaságot* keríti hatalmába. Itt a munkásokat rendszerint nemcsak relatíve, hanem abszolúte is fölöslegessé teszi, – kivéve azon eseteket, amelyekben az ugyanazon időben megmunkálás alá kerülő földterület nagyon megnövekszik, mint ahogy ez például az Egyesült-Államokban történt.

A parasztgazdát ott, ahol a gép behatol a földművelésbe, ugyanaz a sors fenyegeti, mint az ipar fenmaradt kézi-üzemeit. Vele pusztul el a régi társadalom legerősebb pillére. A mezőn „fölöslegessé” lett parasztok és földműves munkások a városokba özönlenek. A nagy városok óriási mértékben növekszenek, mialatt a mezők kihalnak. Az óriási embertömegek összezsúfolása a városokban az ipari munkások fizikai sorvadását idézi elő. A mezők kihalása csökkenti a földműves munkások szellemének foglalkoztatását, elvesz szellemi életük, megtörik ellentálló erejük a tőkével szemben. A nagy városok keletkezésével növekszik a föld termékenységének elpazarlása, amennyiben a földtől az élelmiszerek alakjában elvont anyagok nem jutnak vissza hozzá és ürülék és hulladék alakjában megfertőzik a városokat, ahelyett, hogy a földet trágyáznak. A modern technológia alkalmazásának segítségével azonban megszorodnak az eszközök is, amelyekkel mind magasabb hozadékot lehet nyerni a földből. Mind többet vonnak el tőle és mind kevesebbet adnak vissza néki. Így fejleszti a gépezet kapitalista alkalmazása, az emberi munkaerőben való rablógazdálkodás mellett, a termőföldben való rablógazdálkodást. Elpusztítja a földet, testileg és szellemileg tönkreteszti a munkást.

Azonban ezzel egyidejűleg új és magasabb kultúrának csiráit virágoztatja ki és fejleszti ama erőket, amelyek ezt diadalra fogják juttatni. Marx a nyomorban nemcsak a nyomort látta, hanem a jobb jövő csiráit is, melyeket méhében rejt. Nem *ítéli el* a gyári rendszert, nem *vádolja meg*, hanem *meg akarja érteni*. Nem *erkölcsbírászkodik*, hanem *kutat*. És ő maga figyelmeztet egy elődjére, aki a modern

gyári rendszer forradalmi oldalát elsőnek ismerte fel, *Owen* Róbertre.

A nagyipar oly rettenetes nyomort teremtett, aminőt semmiféle termelőmód előtte létre nem hozott. Azonban a tömegek nyomora nem állandó. Ma nemi találkozunk a nyomornak lápvizes mocsarával, amelybe lassan, észrevétlenül elmerül az egész társadalom, mint például a római császárság társadalma. A modern termelőrend inkább forgószélhez hasonlítható, amely feldúlja a társadalom' összes rétegeit, összekavarja, folytonos mozgásban tartja azokat. Az összes hagyományos termelő viszonyok elpusztulnak s velük pusztulnak a hagyományos előítéletek. Azonban a helyükre lépő új termelőviszonyok maguk sem állandóak, hanem folytonos változásoknak vannak alávetve. Egyik találmány a másikat hajszoja, tőketömegek és munkástömegek özönlenek pihenés nélkül egyik munkaágból a másikba, egyik országból a másikba; a viszonyok szilárdsága megszűnik s a szilárdságba vetett bizalom eltűnik. A konzervatív elemek elpusztulnak; a paraszt a nagyvárosokba, kerül, amelyekben ma a történelmi hajtóerő központosul és ahol ő már nem fékezője, hanem előmozdítója a mozgalom erejének. A nő és gyermek a gyárba kerül, a polgári család konzervatív formája elpusztul, a gondozó és őrző háziasszony létért küzdő bérmunkássá lesz.

És a régiek a szemünk előtt lejátszódó szerteúllésében már mutatkoznak az újkor csirái.

A munkásifjúságnak a túlzott egyoldalú munka következtében növekvő elhülyülése szükségessé tette az összes ipari államokban, hogy az elemi oktatást, egy vagy más formában,

a munka kényszerföltételévé tegyék. Azóta megállapították, hogy a gyári gyermekek nemcsak éppen olyan jól, hanem inkább jobban és könnyebben tanulnak, mint a többi iskolásoyermekek. „A dolog nagyon egyszerű” mondta egy gyárfelügyelő, „azok, akik csak egy félnapot töltenek az iskolákban, mindig frissek és majd mindig készek és képesek tanulni. A félnapos munka és félnapos tanulás rendszere mindkét foglalkoztatást pihenéssé és szórakozássá teszi és ennél fogva sokkal megfelelőbb a gyermek számára, mint az egyiknek vagy másiknak szakadatlan folytatása.”

Marx ehhez hozzáfűzi: „A gyári rendszerből fejlődött, mint az részletesen követhetjük Owen Róbertnél, a jövőendő nevelés csirája, mely egy bizonyos kortól kezdve minden gyermeknél a termékeny munkát egybe fogja kapcsolni a tanulásal és a testgyakorlattal, nemcsak azért, mert ez a társadalmi termelés emelésére irányuló rendszer, hanem mert egyedüli rendszere minden irányban egyöntetűen kifejlett emberek nevelésének.”

Ehhez a pedagógiai átalakuláshoz másik átalakulásnak kell csatlakozni. A társadalmi messzemenő munkamegosztásának külön szakmákra és szakmunkákra, ami már a kézművességnek sajátossága volt és az egyes üzemekben belül való munkamegosztásnak, amely a manufaktúr korában lépett föl, rendkívül hátrányos következményei voltak a munkálkodó egyénekre. A termelőföltételek lassan fejlődtek, gyakran valósággal megcsontosodtak; az ember ilyenformán egész élete folyamán egyetlen részmunkához volt bilincselve, melynek végzésében óriási ügyességre tett szert, mialatt ugyanakkor egyoldalúan teljesen elnyomorodott és elvesztette a fej-

lődés ama harmóniáját, amely a klasszikus ókornak még ideális szépségét alkotta.

A gép azon munkaágakban, amelyekben uralkodóvá válik, megszünteti annak szükségességét, hogy a munkás évek hosszú során át gyakorolja magát, hogy a maga szakmájában termékeny munkára képes legyen. De lehetetlenné teszi azt is, hogy az ember évek hosszú során át egy és ugyanazon részmunkához legyen bilincselve mert folytonosan átalakítja a termelőfeltételeket, a munkást kiszakítja az egyik munkaágból és egy másikba löki bele.

Azonban minő szenvedéseket idéz föl ez a folytonos mozgás ma, mikor a proletárok százezrei alkotnak munkanélküli tartaléksereget és sóvárogva állnak készen, hogy megragadjanak minden munkaalkalmat, melyet nyújtanak nekik! És mily csekély ma a bérmunkásoknál ama képesség, hogy a legkülönbébb munkákhoz alkalmazkodjanak; ma, amikor e munkások teste és szelleme már a gyermekkorban elnyomorodik, ma, amikor hiányzik minden ismeretük a nagyipar termelésének hatását előidéző technikai és mechanikai jelenségekről, ma, amikor hiányzik a rugalmasságuk ezen különféle munkákhoz való alkalmazkodásra. És ha a nagyipari munkás nincs is élete hosszán egy és ugyanazon részmunkához bilincselve, de mégis napról-napra, hónapokig, sőt évekig is hozzá van kötve – a munkanélküliség és éhezés megszakításai val.

Mennyire más volna a helyzet, ha a különféle részműveletek naponkint, sőt óránként váltakoznának, úgy hogy nem butítóan, hanem ösztönzően és felvidítóan hatnának; ha eltűnne a korrumpáló munkanélküliség és a techni-

kai átalakulások nem a munkások hátrányára lépnének életbe!

Ezen változás előfeltételei között van egy pedagógiai is. Kell hogy a munkásosztálynak tudományos ismeretei legyenek a termelőfolyamat menetéről és gyakorlati készségének kell lennie a legkülönbébb termelőeszközök kezelésében. Már ma is megkísérlik ezt az inasiskolákban és hasonló intézetekben, azonban csak igen elégtelen módon. „Ha a gyári törvényhozás a tőkétől keservesen kiküzdött első eredményként csak az elemi oktatást köti egybe a gyárrendszerű munkával, úgy kétségtelen, hogy a politikai hatalomnak a munkásosztály által való elkerülhetetlen meghódításával az elméleti és gyakorlati technológiai tanítás is helyet fog foglalni a munkásiskolákban.”

És végül mily átalakításokat rejt méhében a modern nagyipar a családra vonatkozóan! Már ma is fölbontja a bérmunkásnál a család hagyományos formáját. Nemcsak a férj és feleség közötti viszony, hanem a szülők és gyermekek közötti is megváltozott a nők és gyermekek ipari munkája következtében. A szülőktől, a gyermekek védelmezőiből és fentartóiból gyakran a gyermekek *kizsákmányolója* lesz. Főntebb megemlékeztünk azon szegény gyermekekről, akiknek az angol szalmaszövöknél 3 éves koruktól kezdve a legnyomorúbb viszonyok között gyakran éjfélig kellett dolgozniok. E kis szalmaszövők „nyomorult, elzüllött szülei”, mondja Marx, „csak azon igyekeznek, hogy a gyermekekből minél többet préseljének ki. Ha felnőttek, akkor természetesen a szülők felé se néznek a gyermekek és elhagyják őket.” „Azonban nem a szülői háta-

lommal való visszaélés az,” mondja más helyütt Marx, „amely éretlen munkaerőknek a tőke által való közvetlen vagy közvetett kizsákmányolását létrehozta, hanem éppen megfordítva a kapitalista kizsákmányoló mód az, amely a szülői hatalmat, elvonván alóla a megfelelő gazdasági alapot, visszaéléssé tette. Bármily rettentőnek és utálatosnak lássék is azonban a régi családi élet fölosztása a kapitalista rendszer alatt, mégis a nagyipar az, amely azáltal, hogy döntő szerepet juttat a nőknek, ifjaknak és mindkét-nemű gyermekeknek a házitűzhely körén kívül, a társadalmilag szervezett termelőfolyamatokban, megveti a család és a két nem viszonya magasabb formájának új gazdasági alapját. Természetesen épp oly döreség a keresztényi-germán családi formát abszolútnak tartani, mint a rómaid, görögöt vagy keletit, amelyek különben maguk között történelmi fejlődő láncolatot alkotnak. Szintoly világos, hogy a kombinált munkaszemélyzetnek mindkét nemből és a legkülönbélebb életkorokból való összeállítása – ha a maga eredeti kapitalista formájában, amelyben a munkás van a termelőfolyamatért és nem a termelőfolyamat a munkásért. – mindjárt a romlás és rabszolgaság forrása is: megfelelő viszonyok között emberséges fejlődés forrásává kell, hogy legyen.

Miután Marx a jövő eme képét tárta föl előttünk, megbékülve állhatunk szemben a gépek és nagyipar rendszerével. Bármily végtelenek is ama szenvedések, amelyekkel a munkálkodó osztályokat sújtja, legalább nem hiábavalók. Tudjuk, hogy a munkának sok millió proletár holttestével termővé tett földjén új vetés fog kisarjadni, maga-

sabb társadalmi rend. A géptermelés az alap, amelyen új nemzedék fog föltámadni, új nemzedék, amely távol a kézművesség és manufaktúra egyoldalú korlátaitól, nem lesz rabszolgája a természetnek, mint az őskommunizmus emberei, nem jogfosztott rabszolgacsordák elnyomása árán fog szellemi és testi szépségre és erőre szert tenni, mint a klasszikus ókor; egy nemzedék, amely harmonikusan kifejlődve, duzzadva az életörömtől és életképességtől, ura lesz a földnek és a természeti erőknek s a nagy közösség minden tagját a testvéri egyenlőség kapcsaival fogja egybefűzni.

III. RÉSZ.

MUNKABÉR ÉS TŐKE JÖVEDELEM.

ELSŐ FEJEZET.

A munkabér.

I. A munkaerő árának és az értéktöbbség nagyságának változása.

A második részben főleg az *értéktöbbség termelésével* foglalkoztunk. Most a *munkabér* törvényei felé fordulunk. A bevezetést és a második és harmadik rész közötti átmenetet, amely bizonyos tekintetben mindkét területet érinti, a munkaerő ára és az értéktöbbség nagysága változásának vizsgálata foglalja el, amely változást bármely olyan tényező idézi elő, amelyekkel már a második részben megismerkedtünk. Tudniillik: *1. a munkanap hossza; 2. a munka normális intenzitása; 3. a munka termelőereje.*

Ez a három tényező a legkülönbözőbb módon változhat és változhat; hol egy egyedül, hol kettő, hol ismét mind a három hathat; egyszer az egyik így, majd másszor a másik ismét másként szerepelhet. Természetesen igen messzire vezetne, ha az összes ebből eredő kombinációkat

megvizsgálják; egy kis gondolkodással mindenki maga, megállapíthatja őket, mihelyt a főkombinációk adva vannak. Csak ezekkel foglalkozunk itt. Mi azon változásokat vizsgáljuk meg, amelyek az értéktöbblet viszonylagos nagysága és a munkaerő ára között fordulnak elő akkor, ha a három tényező egyike változik s a másik kettő változatlan marad.

a) *A munkanap hossza és a munka intenzitása változatlan marad, a munka termelőereje változik.* A munkaerő termékenységének van ugyan befolyása a termékek mennyiségére, amelyet bizonyos időegység alatt előállítanak, azonban nincs befolyása a termékmennyiség értékének nagyságára. Ha egy találmány következtében a gyapotfonó képes egy óra alatt feldolgozni hat font fonalat, holott eddig csali egy fontot dolgozott fel ennyi idő alatt, akkor most hatszor annyi gyapotot termel egy óra alatt mint előbb, de csak ugyanannyi értéket. Azonban az az érték, amelylyel egy font gyapotot megtold azáltal, hogy munkájával fonállá változtatja, most hatszor kisebb, mint előbb. Ez az értékcsökkenés visszahat a munkás szükségleteinek, pl. ruhájának értékére. A munkaerő értéke csökken és ugyanannyival emelkedik az értéktöbblet. A munka termelőerejének csökkentésekor természetesen ennek megfordítottja következik be. Az értéktöbblet emelkedése vagy esése mindig csak *következménye* és sohasem *okozója* a munkaerő értéke megfelelő emelkedésének vagy csökkenésének. Különbféle körülményektől, különösen pedig a munkásosztály ellentálló képességétől függ, hogy a munkaerő *értékének* csökkenésével bekövetkezik-e és mily mértékben a munkaerő

árának csökkenése. Tegyük fel, hogy a munkaerő termelőerejének növekedésével a munkaerő napi értéke 3 márkától 2 márkára csökken, ára azonban csak 2 és fél márkára. Ha a napi értéktöbblet ezelőtt munkásonként szintén 3 márkára rúgott, akkor most, a kapitalista nagy felháborodására nem 4 márkára, hanem csak 3 és fél márkára emelkednék. Szerencséjére az ilyen eset csak ritkán következik be. Mert ez nemcsak a munkások nagy ellentálló képességét föltételezi, hanem azt is, hogy a másik két tényező – a munkanap hossza és a munka intenzitása – változatlan maradjon. E két tényező változásának hatását a közgazdák, Ricardo példájára, nem veszik észre. Tekintsük már most ezen utóbbi változások hatását.

b) A munkanap és a munka termelőereje nem változik, a munka intenzitása változik. Intenzívebben dolgozni annyit tesz: ugyanazon idő alatt több munkát szolgáltatni, azaz ugyanazon idő alatt több értéket termelni. Ha a gyapotfonó a munka termelőerejének emelkedése nélkül, pusztán nagyobb erőfeszítéssel, egy órában másfél font gyapotot dolgoz fel egy font helyett, akkor egy óra alatt felényivel kevesebb értéket is termel, mint előbb. Ha előbb tizenkét óra alatt 6 márka értéket termelt, akkor most ugyanezen idő alatt 9 márka, értéket állít elő. Ha munkaerejének ára előzőleg 3 márka volt és az most 4 márkára emelkedik, akkor ennek ellenére egyidőben az értéktöbblet is emelkedik 3 márkáról 5 márkára. Tehát nem igaz az, amit gyakran állítanak, hogy a munkaerő árának emelkedése csak az értéktöbblet rovására lehetséges. Ez csak a fenti példák elsőjére nézve áll; a most felhozottra nem. Mellékesen megjegyezve: a

munkaerő árának emelkedése ebben a második esetben nem mindig jelent emelkedést a munkaerő/ értéke fölé. Ha az áremelkedés nem elégséges helyrehozni azt a gyorsabb elhasználódást, amely az intenzívebb munkát szükségszerűen nyomon követi, akkor a. valóságban a munkaerő ára lecsökken értéke alá.

A munka intenzitása különféle a különféle nemzeteknél. „Az egyik nemzet intenzívebb munkanapja magasabb pénzüsszegekben jut kifejezésre, mint a másik nemzet kevésbé intenzív munkanapja.”

Az angol gyárakban rendszerint tényleg rövidebb a munkanap, azonban éppen ezért az előbbieken sokkal intenzívebb a munka, úgy hogy az angol munkás egy munkaóra alatt nagyobb értéket termel, mint német társa ugyan-ezen idő alatt. „A munkanap nagyobb törvényes megrövidítése a szárazföld gyáraiban”, mondja Marx, „volna a leg-hathatósabb eszköz a szárazföld és az angol munkaóra közötti különbség csökkentésére.”

c) *A munka termékenysége és intenzitása változatlan marad, a munkanap változik.* Ez kétféleképpen történhetik: 1. *rövidebb lesz.* A munkaerő értékét ez nem érinti; a rövidítés az értékföllet rovására történik. Ha a tökéles nem akarja, hogy ez alászálljon, akkor a munkaerő árát le kell szorítania annak értéke alá. Ezt az esetet a normál munkanap ellenségei gyakran vetik latba. Érvelésük azonban csak akkor áll helyt, ha a munka termékenysége és intenzitása változatlan marad. A valóságban azonban a munkaidő megrövidítése mindig okozója vagy következménye a munka intenzitása és termékenysége megnövekedésének. 2. A

munkanap hosszabbá lesz. E változás következményei nem sok fejtörést okoznak a kapitalistáknak. Emelkedik a munkanap alatt előállított termékmennyiség tömege és az érték-többlet. A munkaerő ára is emelkedhet. Azonban az ár-emelkedés itt is, mint előbb a munka intenzitásának emelkedésénél, jelenthet tényleges csökkenést az érték alá, ha tudniillik a munkaerő fokozott elhasználását nem egyenlíti ki.

Az a), b) és c) alatt felsorolt esetek a valóságban aligha lépnek fel ennyire tisztán. Az egyik tényező változása rendszerint maga után vonja a másik két tényező valamely megváltozását is. Marx többek között megvizsgálta azt az esetet, amelyben a munka intenzitása és termékenysége növekszik, míg ugyanekkor a munkanapot rövidebbé teszik és megállapította a határt, amely határig a munkanapot rövidebbé lehet tenni. A kapitalista termelőmód alatt nem lehet a munkanapot a munkás főtartásához szükséges munkaidő tartamára leszállítani. Ez az értéktöbbletnek, a kapitalizmus alapjának, megszüntetését jelentené.

A kapitalista termelőmód megszüntetésével lehetségessé válnék a munkanapot a szükséges munkaidő tartamára leszállítani. Különböző változatlan viszonyok között azonban a kapitalista termelőmód megszüntetésével beállana annak szüksége, hogy a szükséges munkaidő *meghosszabbíttassék*. Egyrészt, mert a munkás igényei növekednének, másrészt, mert a termelés kiterjesztéséhez és továbbfejlesztéséhez szükséges alap létesítése most már a szükséges munkaidő keretébe tartoznék, míg ma az értéktöbblet föladata.

Másrészt azonban a munkaidő rövidítésével növeked-

iiék a munka intenzitása. A társadalmilag szervezett munka gazdaságossá tenné a termelőeszközöket és megszüntetne minden fölösleges munkát. „Mialatt a kapitalista termelőmód minden egyes üzemben gazdaságosságot idéz elő, az alatt versenyének anarkista rendszere a társadalmi termelőerők és termelőeszközök határtalan pazarlását vonta maga után, számtalan, ma nélkülözhetetlen, de azért alapjában véve fölösleges funkcióval együtt.” „Ha a munka intenzitása és termelőereje adva van”, így folytatja Marx, „akkor a társadalmi munkanapnak az anyagi termeléshez szükséges része annál rövidebb, az egyéneknek szabad szellemi és társadalmi tevékenysége számára fönmaradó része tehát annál hosszabb, minél egyenletesebben oszlik meg a munka a társadalom összes munkabíró tagjai között, minél kevésbbé van módjában valamely társadalmi rétegnek a munka természeteti szükségességét magáról elhárítani és más rétegre rákényszeríteni. Ezen oldalon tehát a munkanap megrövidítésének abszolút határa a munka általánossá tétele. A kapitalista társadalomban a tömegek egész életidejének munkaidővé változtatásával teremtenek szabad időt az egyik osztály számára.”

II. A munkaerő árának átalakulása munkabérré.

Eddig a *munkaerő értékéről és áráról* és ezeknek viszonyáról az értéktöbblethez beszéltünk. Ami azonban a társadalom felszínén mint munkabér kerül napvilágra, az nem mint a *munkaerő* ára, hanem mint a munka ára jelenik

meg. „Ha megkérdeznénk munkásokat, hogy mily maga-, a munkabérük, akkor az egyik így felelne: „én az én burzsoámtól egy munkanapért egy márkát kapok”, a másik azt felelné: „én két márkát kapok” stb. Különféle foglalkozások szerint különféle nagyságú pénzüsszegeket neveznének meg, amelyet meghatározott idejű munkáért, vagy meghatározott mennyiségű munkának elvégzéseért, pl. egy öl vászon szövéseért vagy egy könyvív kiszedéseért a maguk mindenkori burzsoájától kapnak. Azonban válaszuk különfélesége mellett is egy pontban találkozni fognak mindannyian, hogy tudniillik a munkabér azon pénzüsszeg, amelyet a kapitalista valamely bizonyos munkaidőért vagy valamely bizonyos munka végzéseért fizet.”*

Az áru ára annak pénzben kifejezett értéke. Ha van a munkának ára, akkor kell, hogy értéke is legyen – így okoskodtak a közgazdák. Mily nagy azonban az értéke? Mint minden más áruét, ezt is az előállításához szükséges munkaidő szabja meg. Mennyi munkaórára van szükség 12 óra munkájának elkészítéséhez.? Nyilvánvalóan 12 órára.

Ha tehát a munkát teljes értéke szerint fizetik, akkoi a munkás ugyanannyit kap bér fejében, amennyi értéket told munkájával a termékhez. Ezen számvetés végén tehát azon rejtély előtt állunk; hogy vagy az értéktöbbletről, vagy az értékről szóló tant, vagy mindkettőt helytelennek kell tartanunk és a kapitalista termelés rejtélyét megoldhatatlannak kell nyilvánítanunk. A klasszikus polgári közgazdaság,

* Marx, Bér munka és Tőke,

amely csúcspontját Ricardoban érte el, hajótörést szenvedett ezen a ponton, míg a vulgár-közgazdaság, amely nem a modern termelőmód *kutatását*, hanem *igazolását* és *szépitgetését* tűzte ki céljául, ezen ellenmondást legszebb következtetéseivel használta föl.

Marx mindannyit *megsemmisítette*, amennyiben világosan megállapította a *munka* és *munkaerő* közötti különbséget, amely két fogalmat a közgazdák összezavarták.

1847-ben Marx ezt az alapvető fölfedezést még nem tette meg. Az Elend der Philosophie című munkájában, valamint a Bémunka és Tőke című cikkeiben még a munka értékéről beszél, amely észrevétlenül lesz a munkaerő értékévé. Közgazdáink azonban oly kevésbé értették meg a munka és munkaerő kettéválasztását, hogy e két fogalmat *még* ma is összezavarják és előszeretettel beszélnek a Marx-Rodbertus-féle értékelméletről, holott Rodbertus a Ricardo-féle elméletet a munka és munkaerő összetévesztésével és az ebből eredő ellentmondásokkal együtt látatlanul *átvette*, míg Marx úgy ezen, mint más alapvető fontosságú pontokban (emlékezzünk az értékalkotó munkának társadalmilag szükséges munkává való korlátozására, a meg nem különböztetett, általános munka és a megkülönböztetett használati értékeket termelő munka kettéválasztására stb.) kivetköztette ellentmondásaiból és a Ricardo-féle tanból valóságos, kielégítő és szilárd alapokon nyugvó értékelméletet csinált.

Marx bizonyította be legelőször, hogy a munka nem áru és így áruértéke sincs, bár minden áruértéknek forrása és mértéke. Aki a piacon megjelenik, az a munkaerejét

kínáló munkás. A munka a munkaerő-árának fogyasztása által jön létre, amint bizonyos gyönyör a pezsgőbor-árának fogyasztása által keletkezik. Amint a kapitalista a pezsgőt vásárolja meg és nem a gyönyört, amelyet az nyújt, szint-úgy a munkaerőt vásárolja *meg* és nem a munkát.

Azonban a munkaerő sajátos tulajdonságú áru; csak akkor fizetik meg, amikor már elfogyasztották; csak az elvégzett munka után kapja meg bérét a munkás.

A *munkaerőt* vásárolják meg, azonban látszat szerint a *murikat* fizetik meg. A munkabér nem mint a munkaerő ára jelenik meg. Mielőtt ez a kapitalista zsebéből, mint munkabér napvilágra lép, átalakuláson esik keresztül s mint a munka ára lép elének.

Hogy miként megy végbe ez az átalakulás és melyek a következményei, azt Marx előtt természetesen nem kutathatták a közgazdák, minthogy a munkaerő és munka ára közötti különbséget nem ösmerték. Marx alkotta meg tehát a munkabér első szigorúan tudományos elméletét. A munkabér két alapformája az *időbér* és a *darabbér*.

III. Az időbér.

Tudjuk, hogy bizonyos körülmények között; a munkaerő napi értéke bizonyos nagyságot alkot. Tegyük fel, hogy a munkaerő napi értéke 2.40 márka és a *szokásos* munkanap tartama 12 óra. Itt, mint mindenütt e könyvben, ahol kifejezetten mást nem jelzünk, feltételezzük, hogy úgy a munkaerő, mint más áruk értéke és ára földik egymást.

A 12 órás munka ára tehát – 2.40 márkával és egy órás munka ára = 20 pfenniggel. A munkaórának így megtalált ára a munka árának mértékegységeként szolgál.

A munka árát tehát megkapjuk, ha a *szokásos* munkanap munkaóráival elosztjuk a munkaerő napi értékét.

A munka ára és a napi és hetibér különféle irányokban változhatnak. Tegyük fel, hogy a munkaidő 12 órától 15 órára emelkedik – és ugyanekkor 20 pfennigről 18 pfennigre csökken a munka ára. A napibér most 2.70 márkára rúg, tehát emelkedett, bár a munka ára ugyanakkor csökkent.

A munka ára, mint éppen kifejtettük, a munkaerő napi értékétől és a *szokásos* munkanap tartamától függ.

Ha már most *rendkívüli* körülmények, pl. válság következtében a kapitalista azért, mert áru eladhatatlanok, a munkaidőt korlátozza és tegyük föl, csak félidőt dolgoztat, akkor nem emeli föl ennek megfelelően a munka árát. Ha ez 20 pfennigre rúg óránként, akkor a munkás 6 órás munkaidő mellett csak 1 márkát 20 pfenniget fog keresni, holott munkaerejének napi értéke, előbbi föltevésünk szerint sokkal magasabb: 2.40 márkát.*

Ha előbb azt láttuk, hogy a munkanap *meghosszabbítása* szenvedések kútforrása a munkás számára, úgy itt a

* A munka ára ezzel egyidejűleg még, csökkenhet is, ez azonban nem a munkaidő korlátozásának volna következménye, hanem nagyobb munkaerő kínákozásnak stb., mely jelenségekkel itt nem kell foglalkoznunk. Ezen fejtegetéseknél mindig szem előtt kell tartani, hogy eddig csak a kapitalista termelőmód jelenségeinek *alapjairól* szólunk és nem *teljes képéről*.

szenvedések új forrását látjuk a munkanapnak nem végleges *leszállításában*.

A kapitalisták ezt arra használják föl, hogy valahányszor a munkanap törvényes korlátozásáról van szó, mindannyiszor fölvonultassák ellene a maguk szerető aggodását a szegény munkásért. „Már úgylis kénytelenek vagyunk a tizenötórás munkáért is a legnyomorúságosabb éhbérekért fizetni,” kiáltanak föl, „most még tíz órára akarjátok kurtítani a munkaidőt és ezáltal megfosztani az éhező munkást bérének egyharmadától? Az ilyen barbárság ellen erélyesen tiltakoznunk kell!” A nemes emberbarátok elfelejtik, hogy a *munkaerő ára* emelkedik, ha a *szokásos* munkanap hossza csökken; a munka ára annál magasabb, minél nagyobb a munkaerő napi értéke és minél *rövidebb* a *szokásos* munkanap tartama. A munkanapnak *átmeneti* csökkentése *csökkenti* a bért. *állandó* rövidítése *emeli*. Ezt többek között Angliában is tapasztalták. A gyárfelügyelők 1860 áprilisáról keltezett jelentése szerint az 1839-1859 közötti húsz év alatt a tízórás normál munkanapnak alávetett gyárakban a munkabér *emelkedett*, míg azon gyáraiban, amelyekben 14-15 órát dolgoztak, *csökkent*. Számos, a mai napokig terjedő tapasztalat erősíti ezt meg.

A munkaidő állandó fokozása csökkenti a munka árát, Viszont a munka alacsony ára kényszeríti a munkást, hogy hosszabb munkaidőnek vesse alá magát, hogy így valamelyes silány napibért biztosítson magának. Alacsony munkaárnak és hosszú munkaidőnek azonban az is tendenciájuk, hogy igyekeznek állandóvá válni. A kapitalisták *leszállítják* a munkabért és meghosszabbítják a munka-

időt, hogy így profitjukat növelhessék. De egymásközt versenyük kényszeríti őket végül arra, hogy az áruk árait megfelelően leszállítsák. Az a külön-haszon, amely a munkanap meghosszabbításából és a bérek leszállításából eredt, eltűnik most, ellenben az alacsony árak megmaradnak és kényszerként hatnak az alacsony bérnek és a hosszú munkaidőnek megtartása mellett. A kapitalistáknak nincs maradandó hasznuk általa, ellenben a munkásoknak marandó káruk származik belőle. A normál-munkanapnak törvényesen való megállapítása erőteljes gátját képezi ennek.

A normál-munkanapnak még más áldásos hatásáról is meg kell itt emlékeznünk.

Bizonyos munkaágakban előfordul, hogy a kapitalista nem meghatározott napi vagy hetibér fizetésre kötelezi magát, hanem óraszámra fizeti a munkást. A munkásnak egész nap a kapitalista rendelkezésére kell állania, azonban annak tetszésétől függ, hogy őt egyszer túlsoká, máskor csak néhány órán át foglalkoztassa. A munka árát azonban a szokásos munkanap hossza szerint állapítják meg. A kapitalista ilyenformán a munka „normális” áráért a munkás egész munkaeje föltt rendelkezik, anélkül, hogy annak egész értékét megfizesse; azon napokon, amelyeken a munkaórák normális számánál kevesebb órán át foglalkoztatja, ez kézzelfoghatóan világossá lesz; áll azonban azon napokra is, amelyeken a normális időn túl is foglalkoztatja.

Ugyanis nem minden munkaóránban szolgáltatott munkaerő egyforma. A munkanap első óráiban termelésre fordított munkát könnyebb pótolni, mint az, utolsó órákban szol-

gáltatott. Ezért az első munkaórákban szolgáltatott munkaerő értéke kisebb, mint a tizedik vagy tizenkettedik órában szolgáltatotté – bár az utóbbi használati értéke sokkal kisebb lehet, mint az előbbié. Ennek megfelelően számos üzemen, nem ugyan lélektani és gazdasági felismerés alapján hanem inkább természetes ösztönből a munkanapot bizonyos pontig „normálissá” tették és az ezentúl való munkát mint túlmunkát tekintik és valamivel, persze gyakran nevetségesen csekély mérvben, jobban fizetik.

A fentemlített kapitalisták, akik a munkást óraszámra fizetik, megtakarítják a túlórának magasabb díjazását.

A fenti mód szerint való „normál” munkanap és a túlidő közötti különbséget azonban nem szabad olyannak hinni, mintha a normál munkanap munkaóráinak ára a normális bérnek felelne meg és a túlidő alatt magasabb bért fizetnének, amely a munkaerő napi értékét fölülmúlja. Vannak gyárok, amelyekben évről-évre túlidőt dolgoznak. Ezekben a „normális” bért olyan alacsonyra szabják, hogy a munkás pusztán belőle meg nem élhet és *kénytelen* a túlórák alatt dolgozni. Ott, ahol állandóan túlórák alatt is dolgoznak, ott a „normál” munkanap csak egy része a valóságos munkanapnak és a „normális” bér csak egy része a munkás főtartásához szükséges bérnek. A túlidőnek jobban díjazása igen gyakran csak eszköz arra, hogy a munkás beleegyezzék a munkanap meghasszabításába. Ez azonban, mint láttuk, egyértelmű a munka árának csökkentésével.

A normál-munkanap a munkabér csökkentés mindezen módjai elé erőteljes gátakat emel.

IV. Darabbér.

Az időbér a munkaerő árának átalakult formája; a darabbér átalakult formája az időbérnek.

Tegyük fel, hogy a szokásos munkanap hossza 12 óra, a munkaerő napi értéke 2.40 márka, valamely munkás átlag naponként 24 darabot készít el bizonyos termékből; kapitalista üzemekben hamar megállapítják, hogy egy munkás, átlagos munkaintenzitás és ügyesség mellett, mennyit képes egy munkanap alatt létrehozni. Foglalkoztathatom a munkást napibér mellett, óránként 20 pfennig bérért; de fizethetem őt minden elkészített darabért is, darabjáért 10 pfenniggel. Ez utóbbi esetben a bér: darabbér.

Mint látjuk, csakúgy mint az időbérnek, a darabbérnek is, a munkaerő napi értéke és a munkanap szokásos tartama az alapja. Látszat szerint persze a termelő munka teljesítése szabja meg a darabbért; ez a látszat azonban rögtön eltűnik, ha tudjuk, hogy a darabbért rögtön leszállítják, mihelyt a munka termékenysége emelkedik. Ha valamely munkásnak a fönti példánkban említett termék előállításához már nem egy félórára, hanem – talán valamely gép tökéletesítése következtében – csak egy negyedórára van szüksége, akkor a tőkés, minden más körülmény változatlansága esetén, már nem fog neki 10 pfenniget, hanem csak ötöt fizetni.

Azonban számtalanszor előfordul az is – s akik munkásgyekkel foglalkoznak, bizonyára találkoztak már ilyen esetekkel – hogy oly munkásoknak vagy munkáscsoportok-

nak, akik a szerencse kedvezése folytán szokatlanul nagymennyiségű terméket szállítottak, önkényesen megrövidítették az ezen esetre megállapított darabbért, azzal az indokolással, hogy a bérösszeg nagyon túlhaladja a szokásos bér nagyságát. Világosabban már ki sem lehet mondani, hogy a darabbér csak átalakított formája az időbérnek; oly formája, amelyet a tőkés önként csak akkor alkalmaz, ha előnyösebbnek látja a maga számára, mint az át nem alakított időbért.

A darabbér a kapitalista számára rendszerint persze nagy előnyöket rejt magában. Az időbér formájánál a kapitalista a munkaerőt az azáltal teljesített *munkamennyiség* \ formájában fizeti; darabbérnél a *termék* formájában fizeti. Bizhat tehát abban, hogy a munkás saját érdekében, minden külső kényszer nélkül, minden munkaórában lehető nagymennyiségű terméket fog előállítani, ő pedig sokkal könnyebben ellenőrizheti, hogy átlagos minőségű terméket szállított-e. A legkisebb hiba is okot. gyakran pedig csak ürügyet szolgáltat arra, hogy levonjanak a bérből, sőt néha a munkások valóságos megcsalására is.

S ezért a kapitalistának s helyetteseinek felügyelete a munkások fölött a darabbérnél jórészt fölöslegessé válik, a kapitalista megtakarítja e munkát és ennek költségeit. Sőt a darabbér bizonyos iparágakban lehetővé teszi azt is, hogy a munkások otthonukban dolgozzanak, miáltal a tőkés, sok befektető- és üzemköltséget (fűtés, világítás, földjáraadék stb.) takarít meg. Ezzel pedig szabaddá lesz számára a tőkének egy része, amelyet le kellett volna kötnie. Oly iparágakban, amelyekben az otthonmunka el van terjedve, például a szabóság-nál, cipőkészítésnél, előfordul, hogy a mesterek azon segéddek-

tői. akik náluk a műhelyben dolgoznak és nem otthon, a helyért és a munkakellékért *díjat* szednek! Azt a gyönyörűséget, hogy „az úr szeme” előtt nyúzhatják magukat, még külön is meg kell fizetniök.

A munkást személyes érdeke arra bírja, hogy minél intenzívebben és minél hosszabban dolgozzék, hogy így napi vagy heti keresetét minél magasabbra emelje. Nem látja, hogy a túlmunka őt nemcsak testileg teszi tönkre – akkord munka: gyilkos munka, mondja a közmondás – hanem még munkája árát is leszállítani igyekszik. És ha azt föl is ismeri, akkor sem képes kivonni magát a társaival való verseny kényszere alól. A munkások ezen egymásközi konkurrenciája a szabadságnak és önállóságnak az a látszata, amelyet a darabszámos munka nyújt és gyakran a munkások elszigeteltsége egymástól (az otthonmunkánál) fölötte megnehezíti a munkások szervezkedését és egyöntetű eljárást.

És még más hátrányai is vannak a darabbér-rendszernek a munkások számára!! Így például lehetővé teszi, hogy élősdiék tolakodjanak a kapitalista és a munkás közé: közvetítők, akik abból élnek, hogy a munkabérből, melyet a tőkés fizet, tekintélyes részt maguknak tartanak meg. De a darabbérrendszer lehetővé teszi azt is, hogy ott, ahol munkáscsoportok veszik át a munkát, a tőkés csak a csoportok vezetőivel kössön szerződést a termékeknek bizonyos darabszámért való szállítására és ezekre bízta, hogy munkásaikat tetszésük szerint fizessék. „A munkás kizsákmányolása a tőkés által, itt a munkásnak munkás által való kizsákmányolásával válsul meg”.

Amennyire hátrányos a darabbér a munkásnak, any-

nyira előnyös a kapitalista számára. A kapitalista termelésnek megfelelő munkabérformája tényleg a darabbér. A céhbeli kézművesség alatt sem volt egészen ösmeretlen. Nagyobb mértékben azonban csak a manufaktúr korszakában kapott lábra. A nagyipar térhódításának idején legfontosabb eszköze volt a munkaidő meghosszabbításának és a munkabér leszállításának.

V. A munkabérek nemzeti különféleségre.

Láttunk egész sereg kombinációt, amelynek alá van vetve a munkaerő értéke és ára és ezeknek viszonya az érték-többletthez, amely függ a munkanap tartalmától és a munka termékenységtől és intenzitásától. Ezzel egyidejűleg egy ezt keresztező másik mozgalom megy végbe az élelmiszerek tömegében, amelyben a munkaerő ára realizálódik. Mindeme változások változásokat idéznek elő a munkaerő árának átalakult formájában és a munkabérben. Így valamely ország munkabérei állandóan hullámzanak és különféle időkben különfélék. Eme időbeli különbség megfelel egy térbeli különbségnek is. Mindenki tudja, hogy Amerikában magasabbak a munkabérek, mint Németországban és hogy Németországban magasabbak, mint Lengyelországban.

Azonban a különféle nemzetek béreinek összehasonlítása nem egészen egyszerű. „Nemzeti munkabérek összehasonlításánál”, mondja Marx, „mérlegelni kell minden, az érték nagyság változását meghatározó tényezőt, a természetes és történelmileg fejlődött első életszükségletek árát és nagyságát,

a munka termékenységét, ennek extenzív és intenzív nagyságát. Még a legfelszínesebb összehasonlítás is megköveteli, hogy mindenekelőtt az átlagos napi munkabért ugyanazon szakmákban a különféle országokban egyenlő tartamú munkanapokra redukálják. A napibérek ezen kiegyenlítése után az időbért kell átalakítani darabberré, mert csak ez az utóbbi lehet fokmérője úgy a munka termékenységének, mint intenzitásának”.

A munka abszolút ára lehet valamely nemzetnél aránylag igen magas és ugyanakkor a *viszonylagos munkabér*, azaz a munka ára összehasonlítva az értéktöbblettel vagy a teljes termék értékével és a *valóságos bér*, vagyis az élelmiszerek tömege, amelyet a munkás bérével elérhet, lehet igen alacsony.

Azon nemzeteknél, amelyeknél a kapitalista termelés jobban ki van fejlődve, nagyobb a munka termékenysége és intenzitása, mint azoknál, amelyek a termelőmód fejlődésében visszamaradtak. A világgpiacon azonban a termékenyebb, azaz intenzívebb nemzeti munka érvényesül, mint nagyobb értéket termelő munka.

Tegyük fel, hogy Oroszországban egy rosszul táplált, fejletlen, túlerőltetett, rossz gépekkel dolgozó gyapotfonó óránként átlag egy font gyapotot dolgoz fel; egy angol fonómunkás ellenben 6 fontot. Az az egy font orosz fonál a világgpiacon nem lesz nagyobb értékű, mint az egy font angol fonál. Az angol fonómunka tehát ugyanannyi idő alatt nagyobb értéket termel, mint az orosz; termékeinek értéke ugyanazon idő alatt Angliában nagyobb arány mennyiségben testesül meg, mint Oroszországban. A bér pénz kifejezése lehet tehát valamely fejlett kapitalista államban nagyobb, mint valamely

fejletlenben és a munka ára az értéktöbbletkez viszonyítva mégis sokkal kisebb, mert éppen a teljes termékmenyiség sokkal nagyobb.

Azonban azon országokban, amelyekben nagyobb a munka termékenysége, a pénz értéke is alacsonyabb. És azért a munka ára nagyobb lehet, anélkül, hogy a munkás képes volna a magasabb bérért több élelmiszert vásárolni.

Az angol vállalkozók külföldi nagy vállalkozásoknál, pl. ázsiai vasútépítéseknél kénytelenek voltak az olcsó benszülött munkások mellett drága angol munkásokat is foglalkoztatni. Az ilyen és ehhez hasonló eseteknél bebizonyította a tapasztalat, hogy a látszólag legdrágább munka a valóságban, a munkateljesítéshez és értéktöbbletkez viszonyítva a legolcsóbb.

Az orosz ipar, a maga nyomorúságos béreivel és a munkának korlátlan kizsákmányolása mellett csak a prohibítív vámok segítségével tengeti silány életét. Nem tud versenyezni az angol iparral, amely aránylag magas bérekkel, rövid munkaidő mellett, a női és gyermekmunkának számos korlátozásával, egészségügyi szabályokkal stb. termel. Az orosz munka *abszolút* ára, *pénzben való* kifejezése *alacsony*. Termékeinek világpiaci áraihoz viszonyított *relatív* ára *magas*.

MÁSODIK FEJEZET.

A tőke jövedelem.

Láttuk, miként lesz a pénzből tőke és mint tartja fenn a bérmunkás munkájával nemcsak a szükséges termelőeszközökért kiadott tőkerész értékét, hanem mint alkot még új értéket is, amely egyenlő munkaerejének értékével hozzáadva valamely értéktöbbletet.

A tőke szerepe azonban az értéktöbblet megjelenésével még nincs befejezve. Aminthogy az az áru, amely nem alakul át pénzzé, nem töltötte be hivatását, ugyanúgy nem tölti be az értéktöbblet sem, amely egyelőre szintén bizonyos árumennyiségben testesül meg. Miután terméktöbblet formájában *létrehozták* az értéktöbbletet, arról van szó, hogy most már *realizálják*, azaz eladják. A realizáláshoz vezető utón az értéktöbbletnek, mint minden értéknek, számos, hol szomorú, hol víg kalandja akad. Ma fölötte magas áron realizálják, holnap aránytalanul alacsony áron, vagy éppenséggel sehogysem. Az árut, amelyben megtestesül, hol már akkor keresi egy vevő, mikor még meg sem jelent a piacon, máskor ellenben évekig

is elfekszik a raktárban – és így tovább. És eme nehézségek után és közben más veszélyek is fenyegetik.

Emitt a kereskedő az, aki az áruk eladásáról gondoskodik és ennek fejében az értéktöbblet egy részét elvonja és mint kereskedői tőkét bezsebeli. Amott földjáradékot kell fizetni a földbirtokosnak, majd adót, kölcsönpenzért kamatokat, stb., míg végül a maradék mint profit a kapitalista zsebébe kerül.

Mindama kalandokkal és átalakulásokkal, melyek az értéktöbbletet ezen útján érik, nem foglalkozunk itt. Ezek egyrészt a tőke forgalmi folyamatának körébe tartoznak, amelylyel Marx könyvének második kötetében foglalkozik, másrészt a kapitalista termelés teljes folyamatának tárgyalásánál vizsgálándók, ami a harmadik kötetben kerül sorra. A Kapital első kötete a termelés teljességének csak egyik oldalával, a közvetlen *termelőfolyamattal* foglalkozik. Csak amennyiben az értéktöbblet behatással van erre, foglalkozunk itt további sorsával létre jötte után. Mi tehát föltételezzük itt is, mint mindenütt, ahol az ellenkezőjét kifejezetten nem hangsúlyozzuk, hogy a tőkés az árut az árupiacon azok teljes értéke szerint adja el; fölteszszük továbbá, hogy az értéktöbblet egészen és csonkítatlanul tér vissza a kapitalistához. Ennek ellenkezője csak bonyolultabbá tenné a vizsgálódást és megnehezítené, anélkül, hogy eredményének lényegén valamit változtatna.

Az értéktöbblet a termelőfolyamatra csak a *reprodukciónál*, a termelőfolyamat *ismétlésénél* hathat.

Minden társadalmi termelőfolyamat egyidőben reprodukáló (ismétlő) folyamat is; a termelésnek minden társa-

dalmi forma mellett vagy szakadatlanul kell folynia, vagy bizonyos időközökben ismétlődnie kell. Ezzel fõn forog minden társadalmi forma mellett annak szüksége, hogy ne csak fogyasztási tárgyak, hanem termelõeszközök is állíttassanak elõ folytonosan.

Ha a termelés kapitalista mód szerint folyik, akkor természetesen a reprodukció is. Ha minden társadalomra szükséges, hogy szakadatlanul vagy rendszeresen ismétlõdõ idõközökben használati értéket termeljen, akkor a tõke számára, hogy tõke maradjon, szükséges, hogy *szakadatlanul érték-tõbbletet* termeljen, az érték-tõbbletet állandóan *reprodukálja*. Miután egyszer érték-tõbbletet fakasztott, arra kell fordítani, hogy másodszor is fakasszon és így tovább. A tõke tehát mindig újból érték-tõbbletet termel, reprodukálja azt. Az érték-tõbblet a mozgást végzõ tőkének mindig megújuló gyümölcseként jelenik meg, a *tőkének állandó jövedelmeként, járadék-ként* jelentkezik.

Ennyit az érték-tõbbletrõl, amennyiben az a reprodukcióból *fakad*. Azonban a reprodukáló folyamat az érték-tõbbletnek alkalmat nyújt arra is, hogy a termelõfolyamatba ismét *beolvadjon*. Tegyük föl, hogy egy kapitalista 100,000 márka tőkét fektet be, amely neki évi 20,000 márka járadékot hajt. Mit fog ezzel tenni? Két szélsõ eset lehetséges: vagy az érték-tõbblet egész évi hozadékát elfogyasztja, vagy ezzel az összeggel szaporítja tőkét. A valóságban nem igen következik be e két szélsõ eset egyike sem, hanem az érték-tõbblet egy részét rendszerint elfogyasztják, más részét az elõbbi tõkéhez csatolják.

Ha az egész érték-tõbbletet elfogyasztják, akkor a tõke

továbbra is oly nagy marad, mint eredetileg volt. *Egyszerű reprodukció* áll be. Ha az értéktöbbletet részben vagy egészben a tőkéhez csatolják, akkor a tőke *akkumulációja* (főhalmozódása) következik be és ennek reprodukciója már *magasabb fokon* történik.

HARMADIK FEJEZET.

Egyszerű reprodukció.

Az egyszerű reprodukció csak ismétlése a termelőfolyamatnak ugyanazon a fokon. Emellett azonban ez, az ismétlés által, egy sor új jellemző tulajdonsághoz jut.

Tegyük fel, hogy valamely pénztulajdonos, aki valamely módon, talán munkája által tett szert pénzére, tőkévé változtatja azt. Tízezer márkája van, 9000 márkát állandó tőke gyanánt, 1000 márkát változó tőke gyanánt, mint munkabért fektet be. E tőke alkalmazásával 11,000 márka értékű termékmennyiséget termel, amelyet teljes értéke szerint ad el. Az 1000 márka értékűtöbbletet elfogyasztja, a reprodukció a régi fokon folyik tovább: 9000 márka állandó, 1000 márka változó tőkeként kerül befektetésre. Most azonban egy különbséggel találkozunk: azt az 1000 márkát, amelyet az első termelőfolyamat alatt fordított munkabérre, nem a vállalkozásban alkalmazott munkások állították elő; más forrásból fakadt, talán maga a kapitalista szerezte munkájával. Honnan származik azonban az az 1000 márka, amelyet a termelőfolyamat megismétlésénél fordít munka-

bérre? Ez az összeg realizálása annak az értéknek, amelyet az *előző termelőfolyamatban a munkások termeltek*. A munkások nemcsak az állandó tőke értékét (9000 márka) vitték át a termékbe, hanem új értéket is alkottak (2000 márkát), ebből egy részt (1000 márkát) mint munkaerejük értékét és egy másik részt (1000 márkát) mint értéktöbbletet. Ha a kapitalista, termelőfolyamatot mint egyszeri (vagy a tőke első befektetésénél, mint első) termelőfolyamatot tekintjük, akkor a munkabér a *tőkés zsebéből való előlegként* szerepel. Ha a kapitalista termelőfolyamatot reprodukáló folyamatnak tekintjük, akkor azt látjuk, hogy a munkást *saját munkájának termékéből fizetik ki*. Ebben az értelemben igaz az, hogy a munkás a bér által saját munkájának termékéből részesül. Azonban csak a korábbi termelőidőszaknak már eladott terméke az, amelyből, a munkabér által részesedik.

Térjünk vissza példánkhoz. Tegyük fel, hogy a termelőidőszak félévig tart. Kapitalistánk minden esztendőben 2000 márka értéktöbbletet rak zsebre és fogyaszt el. Öt év alatt 10.000 márkát fogyasztott el, amely érték egyenlő az ő eredeti tőkéjével. Azonban most is, csakúgy, mint előzőleg, megvan a 10.000 márka értékű tőkéje is.

Ez a tőkeérték nagyság szerint egyenlő az előzővel, azonban az alapjuk különféle. Az eredeti 10.000 márka nem az üzemében foglalkoztatott munkások munkájából ered, hanem! más forrásból. Azonban ezt a 10.000 márkát az öt év alatt elfogyasztotta, ha mégis van még 10.000 márkája, úgy az az *értéktöbbletből* ered. így alakul át minden tőke, bármily forrásból eredjen, már az egyszerű reprodukció kö-

vetkeztében is bizonyos idő multán tőkésített értéktöbbletté, fölös idegen munkának hozadékává, *akkumulált tőkévé*.

A kapitalista, termelőmód kiindulási pontja: a munkás elválasztása a termelőeszközöktől, tulajdon nélküli munkások felhalmozása az egyik, termelőeszközök és élelmiszerek felhalmozása a másik oldalon. A kapitalista *reprodukáló* folyamatban ezek a *kiinduló pontok* mint a termelőfolyamat *eredményei* jelennek meg. A kapitalista reprodukáló folyamat ezzel mindig önmaga teremti meg saját előfeltételeit: a tőkét és a bérmunkások osztályát.

A munkások által termelt élelmiszerek és termelőeszközök nem az ő tulajdonuk, hanem a kapitalistáké. A bérmunkások úgy fejezik be a termelőfolyamatot, ahogy elkezdték: mint tulajdon nélküli proletárok; a kapitalisták ellenben minden termelőfolyamat befejeztével újra élelmiszerek birtokában vannak, amelyekkel munkaerőt vásárolhatnak; és termelőeszközöket bírnak, amelyekhez termelőket alkalmazhatnak.

így hozza létre mindenkor maga a munkás saját elnyomatásának és nyomorának előfeltételeit.

A tőke reprodukáló folyamata szükségessé teszi azonban a munkásosztály reprodukcióját is.

Amíg a termelőfolyamatot csak mint *egyszeri és különálló* jelenséget vizsgáltuk, addig csak az *egyes* kapitalistával és az *egyes* munkással volt dolgunk. Itt a munkaerő és a tőle elválaszthatatlan munkás csak *produktív* fogyasztásának idején, a munkanap alatt látszott a kapitalista tulajdonának. A többi idő alatt önmagáé és családjáé volt a munkás. Mikor evett, ivott, aludt, csak önmagának és nem a kapitalistának tette ezt.

Mihelyt azonban a kapitalista termelőfolyamatot, a maga egészében és összefüggésében, tehát mint reprodukáló folyamatot tekintjük, akkor már nem az egyes tőkessel és az egyes munkással kell számolnunk, hanem a *tőkészek osztályával és a munkások osztályával*. A tőke reprodukáló folyamata megkívánja a munkásosztály örökkévalóságát, azaz, hogy a termelőfolyamat mindig megújítható legyen, a munkásoknak mindig helyre kell pótolniuk elhasznált munkaerejüket és új munkássarjadékról kell gondoskodniuk. A tőke abban a kellemes helyzetben van, hogy ezen fontos föltételeknek teljesítését bizvást ráhagyhatja a munkások önfentartó és fajfentartó ösztönére.

A munkaidőn kívül a munkások látszólag- csali önmaguknak élnek; azonban a valóságban, még akkor is, ha „dologtalanul járnak”, a kapitalista osztály számára élnek. Ha elvégzett munka után esznek, isznak, alusznak, stb. nyg ezzel fön tartják a bérmunkások osztályát és ezzel a kapitalista termelőmódot. Ha a tőkés, – *kenyéradó*, ahogy a patriarchális időkben nevezték, *munkaadó*, ahogy a német tanszék-gazdaságtan keresztelte el, – ha a tőkés kifizeti munkását, akkor ezzel csak azon eszközöket szolgáltatja kezéhez, amelyekkel magát és amennyire rajta áll, osztályát a tőkésosztály számára föntartja.

Azáltal azonban, hogy a munkások elfogyasztják az élelmiszereket, melyeket bérükért vásárolnak, mindig újból kénytelenek munkaerejüket áruba bocsájtani.

A munkás ilyenformán, a reprodukció szempontjából, nemcsak munkaideje alatt, hanem „szabad” idejében is a tőke érdekeit szolgálja. Nem önmagának eszik és iszik már,

hanem azért, hogy a tőkésosztálynak fõntartsa a maga munkaerejét. És ezért nem közömbös a kapitalista számára, hogy a munkás mit eszik és mit iszik. Ha ez vasárnap, ahelyett, hogy pihenne és munkaerejét felfrissítené, leissza magát, úgy hogy hétfõn tegnapos, akkor a tőkés ezt nem mint a munkás saját érdekének megrontását, hanem mint a tõke ellen való bünt fogja fel, mint annak a munkaerõnek *eltulajdonítását*, amely a tõkéé.

A reprodukáló folyamat szempontjából már nem csak az esetenként *vásárolt munkaerõ*, hanem az *egész munkás*, az *egész munkásosztály* lép elénk, mint a *tõke tartozéka*. Ahol a munkás ezt nem akarja megérteni és módjában áll ez alól kivonni magát, pl. kivándorolni, ott a tőkés körülmények között nem habozik õt törvényes kényszerrel felvilágosítani arról, hogy nem õnmagának, hanem a tõke számára kell élnie és utódokról gondoskodnia. így például azelőtt törvények tiltották a legtöbb államban az ügyes munkások kivándorlását. Ma ez nem szükséges. A kapitalista termelõmód olyan erõssé lett, hogy törvényei mint *gazdasági* kényszertörvények rendszerint minden politikai segély nélkül érvényesülnek. A munkás ma láthatatlan kötelékekkel van a tõkéhez fûzve és bármerre fordul, mindenütt szemben találja magát vele.

A mi „szociálreformereinknek” persze ez a függõség még nem elég nagy. A munkásnak a szabad költõzködõjog korlátozása, furfangos rendszerû munkaházak építése és ehhez hasonló „reformok” létesítése által *egyes* kapitalistához való bilincselése: ez az õ gyógyszerük a „szociális kérdés megoldására”.

NEGYEDIK FEJEZET.

Az értéktöbblet átalakulása tőkévé.

I. Miként lesz az értéktöbbletből tőke?

Az az eset, hogy a tőkés az egész értéktöbbletet elfogyasztja, csak kivétel. Rendszerint átalakítja az értéktöbbletet, vagy legalább annak egy részét, tőkévé. „Értéktöbbletnek tőkeként való alkalmazását vagy értéktöbbletnek tőkévé való visszaváltoztatását a *tőke akkumulációjának* nevezzük.”

Ennek lefolyását könnyű képletesíteni. Emlékezzünk vissza példákra az előbbi fejezetben. Egy 10.000 márkára rugó tőke 2000 márka értéktöbbletet juttat évenként tulajdonosának. Ha a tőkés ezt az összeget nem fogyasztja el, hanem tőkájéhez csatolja, akkor 12.000 márkát kitevő tőkéje lesz és az előzőhöz hasonló viszonyok között 2400 márka évi értéktöbbletre fog szert tenni. Ezt megint a tőkéhez csatolva, azt 14.400 márkára növeli, az értéktöbbletet pedig 2880 márkára; ugyanezt megismételve a következő eszten-

dőben 17.280 márka tőkét ad, amely 3456 márka értéktöbbletet hoz, ami a tőkével együtt 20.736 márka és így tovább. Négy év múltán az értéktöbblet akkumulációja következtében a tőke kétszeresen felül megnövekedett.

Hogy az egész értéktöbblet akkumulálódik-e vagy csak egy része, azt itt még nem kell tekintetbe vennünk. Éppoly kevésbé van mostani vizsgálódásaink számára jelentősége annak, hogy mily módon halmozódik fel az értéktöbblet, hogy *kiegészítő* avagy *új* tőkét alkot-e? A fonógyár tulajdonosa arra használta az értéktöbbletet, hogy megnagyobbítsa a gyárat, hogy több gépet és munkást foglalkoztasson, több nyersanyagot vásároljon; azonban felhasználhatja arra is, hogy új fonógyárat alapítson, vagy pedig egészen más üzemet, pl. szövőgyárat vagy bányatelepet létesítsen. Bárminő legyen is az értéktöbblet fölhasználása, mindig visszaváltoztatják tőkévé, értéktöbbletet fakasztó értékké.

Hogy azonban az értéktöbbletből tőke lehessen, ahhoz kell, hogy az áru, pénzzé való átalakulása után újra átalakuljon a pénzből a megfelelő árukká. Nézzünk például egy gyapotfonót. Tegyük fel, hogy eladta áruját és most az eredetileg előlegezett tőke mellett birtokában van az értéktöbblet is. Az eredeti tőkével már most ez az értéktöbblet is új tőkévé alakuljon át. Ez csak akkor lehetséges, ha a piacon talál elegendő mennyiségű oly árut, amelyet termelőeszközként használhat. Hogy az értéktöbblet kiegészítő tőkévé lehessen, ahhoz kell, hogy a piacon kiegészítő nyersanyagok – példánkban gyapot, – kiegészítő munkaeszközök – gépek, – több munkaerőnek fentartásához

szükséges kiegészítő élelmiszerek találtassanak, azaz a termelés kiterjesztése anyagi előfeltételeinek teljesítve kell lenniök, mielőtt a tőke akkumulálása lehetséges.

A gyapotfonó azonban föltételezheti, hogy a szükséges kiegészítő termelőeszközökre ráakad a piacon. Mert nemcsak a fonásnál, hanem a gyapotültetvényeknél, a gépgyárakban, a szénbányákban, stb. is termelnek egyidőben *értéktöbbletet*, tehát *terméktöbbletet* is.

Ha nem azt az értéktöbbletet tekintjük, amely az egyes tőkésnek jut évenként, hanem az egész kapitalista osztálynak jutó értéktöbblet évi összegét, akkor a következő szabályra akadunk: Az értéktöbblet (egészben vagy részben) nem alakulhat át tőkévé, ha a terméktöbblet (egészben vagy megfelelő részben) nem áll termelőeszközökből és élelmiszerekből a munkások számára.

Azonban honnan kerüljenek elő a kiegészítő munkások? Emiatt nem kell gondok közt megöszülni a kapitalistának; elégséges, hogy a munkásoknak a bérben megadja életük eltengetéséhez szükséges eszközöket, szaporodásukról és főtartásukról már ők maguk gondoskodnak.

A munkásosztály önmaga hozza létre azokat a fctV egészítő munkásokat, akik szükségesek a termelés kiterjesztésénél, a magasabb fokon való reprodukálásnál.

Láttuk, hogy évek múltán, már ez egyszerű reprodukálásnál minden tőkéből akkumulált, csak értéktöbbletből álló tőke lesz. Azonban az ilyen tőke legalább életbelépte alkalmával képviselheti tulajdonosának munkája gyümölcsét. Nem így az a tőke, amely már kezdettől fogva fölhalmozott értéktöbbletből eredt. Ez már kezdettől fogva leplezet-

lenül olyanok munkájának gyümölcse, akiknek nem tulajdona. Értéktöbblet fölhalmozása jelenti: meg nem fizetett munkának eltulajdonítását, nagyobb mérvű meg nem fizetett munkának eltulajdonítása céljából.

Mily nagy ellentmondás ez az árucseré alapjaival! Látjuk, hogy az árucseré eredetileg föltételezte egyrészt az áru-termelők magántulajdonát termékeiken, másrészt egyenlő értékek kicserélését, úgy hogy senki sem juthatott valamely érték birtokába, csak saját munkája révén, vagy egyenlő érték átadásával.

Most a kapitalista termelőmód alapjai gyanánt találkozzunk egyrészt a munkásnak elválasztásával munkájának termékétől; az, akinek a termék tulajdona és az, aki a terméket előállította, most két külön személy; másrészt látjuk az értéktulajdonítást, hasonló értéknek szolgáltatása nélkül, látjuk az *értéktöbbletet*. És mindezek mellett most az értéktöbblettel nemcsak mint a kapitalista termelőmód *eredményével*, hanem mint annak *alapjával* találkozunk. Nemcsak a tőkéből lesz értéktöbblet, hanem az értéktöbbletből tőke is lesz, úgy hogy végül minden vagyon legnagyobb része oly értéktöbbletből áll, amelyet ellenérték nélkül tulajdonítottak el.

Az áru-termelés alapjainak saját ellentétükbe való ezen kiforgatása azonban nem törvényeivel *ellentétben*, hanem törvényei *alapján* ment végbe.

„Épp oly szükségszerűen, mint ahogyan az áru-termelésből a fejlődés bizonyos fokán kapitalista áru-termelés lesz – sőt éppen csak a kapitalista termelőmód alapján lesz az áru a termelés általános uralkodó formája, – éppen

oly szükségszerűen alakulnak át az árutermelésnek a tulajdonra vonatkozó törvényei a kapitalista birtoklás törvényeivé. Csodáljuk meg tehát Proudhon furfangját, aki a kapitalista tulajdont – az árutermelésnek a tulajdonra vonatkozó örök törvényeire való hivatkozással akarja kiküszöbölni!”

II. A tőkés önmegettartatása.

Eddig csak azzal a két szélsőséggel foglalkoztunk:, amelyekben az értéktöbbletet vagy teljesen elfogyasztották, vagy teljesen akkumulálták. Azonban mint már említettük, rendszerint az értéktöbbletnek csak egy részét fogyasztják el és egy részét halmozzák föl. Az utóbbi részt *szűkebb értelemben vett járadéknak* tekintik.

A kapitalista tetszésétől függ, hogy az értéktöbbletnek mily nagy részét fogyasztja el és mily nagy részét alakítja át tőkévé. Ennek eldöntése nagy harcokat idéz föl keblében.

Fausttal elmondhatja ő is:

„Két lélek, ah! e kebelben itt,
S egymástól kinnal elszakadni vágyik.
Egyik szerelme nyers érzékivel
Belekapaszkodik e földvilágba,
A másik erőszakosan emel
„Magasztos” – pénznek fényhonába . . .”

Igen, a kapitalistában sajátságos módon újra föléled a régi ellentét az érzékiség és az aszkézis, a pogányság és a kereszténység között. Vágyakozva nézi az élet örömeit, azon-

ban minden élvezetet, amelyhez nem juthat ingyen, bűnösnek talál.

Az értéktöbbletnek ez a része, amelyet a tőkés saját személyére fordít, rendszerint nem önkényes, hanem történelmileg meghatározott nagyság; meghatározott, csakúgy mint a munkás bére az illető társadalmi rétegnek szokásos „rangjához méltó” életmódja által.

Miként a munkás, úgy – bár más értelemben – a tőkés is a tőkée egész élete folyamán. A konkurencia nemcsak arra kényszeríti, hogy a kapitalista termelőmód törvényeit *vállalkozásában* tartsa be, hanem *magánélete* is alá van vetve e törvényeknek. Ha túl vígan él, ha kirúg a hámból, akkor azt mondják rá, hogy pazarló és hitele csökken. Ha fukar, ha nem állásához méltóan él, úgy azt a látszatot kelti, hogy üzlete nem hajt átlagos jövedelmet és hitele szintén csökken. És így kénytelen a kapitalista értéktöbbletének egy bizonyos részét, bizonyos időben és körök számára elfogyasztani. Ennek nagysága azonban sokkal formálhatóbb, változhatóbb mint a munkabéré.

A főhalmozandó értéktöbbletnek azonban nem szab hárt semmi más, csak az értéktöbblet teljes tömegének nagysága és a kapitalista változtatható életmódja. Minél többet halmoznak fel, annál jobb. Maga a kapitalista termelőmód a tőkének folytonos akkumulálódását teszi szükségessé. Láttuk, mint lesz a technika fejlődésével együtt mind nagyobb a tőkének azon összege, amelyre egy bizonyos munkaágban a vállalkozás berendezésénél és üzembe tartásánál szükség van, hogy ez a termékeket az átlagos, szükséges munkaidő alatt állíthassa elő. Ha ma pl. 20,000 márka a legkisebb összeg,

amelyet valamely munkaágban be kell fektetni egy vállalkozásba, hogy ez versenyképes legyen, akkor új munkamódok életbeléptetésével új, nagyobb gépek alkalmazásával ez a minimális összeg 20 év múltán 50.000 márkára emelkedhet. Az a tőkés, aki eredetileg 20,000 márkával kezdte el üzemét és közben elmulasztott elegendő értéktöbbletet felhalmozni, úgy hogy 20 év múltán csak 30,000 márkája van 50,000 helyett, valószínűleg versenyképtelenül tönkre fog menni. Azonban nincs szükség erre az ösztönzésre, mely a tőkést akkumulálásra indítsa. A modern termelőmód éppúgy kifejleszti a kapitalistában a vágyat, hogy az akkumulálás kedvéért akkumuláljon, mint az árutermelés fejlődésének egy korábbi foka kifejlesztette a kincsgyűjtőben a vágyat, hogy aranyat és ezüstöt halmozzon fel és zárjon el. Miként a kincsek felhalmozásának, úgy a tőke felhalmozásának sincs önmagában határa; végtelen. Bármennyivel bírjon is a kapitalista és jövedelme múlja bár messze fölül fogyasztó- és élvezőképeségét: tovább törtet új értéktöbblet után, nem azért, hogy élvezeteit, hanem azért, hogy tőkét szaporítsa. A klasszikus közgazdaság egyrészt az akkumulációnak, másrészt a kapitalista osztály fogyasztásának okaival és következményeivel teljesen elfogulatlanul foglalkozott. A tőke akkumulációjának csak gazdasági részével foglalkozott, figyelmen kívül hagyta annak erkölcsi oldalát, ami persze igen erkölcsstelen tett volt.

Ekkor azonban a proletariátus kezdett ébredezni és határozott osztályöntudatra szert tenni. A második évtized vége felé úgy Franciaországban, mint Angliában erélyesen jelentkezett a munkásmozgalom. Most már nem arról volt szó, hogy a gazdasági problémákat *meg vizsgálják*, hanem hogy a

tőkét *igazolják*. Bevonták az „etikát” a közgazdaságtanba és e derék hölgy öreg napjaira erkölcsössé lett. A tudás mellékessé vált, az „érzés” lett a fődolog és eme érzés segítségével csakhamar felfedezték, hogy a kapitalista csodálatraméltó hősiességet tanúsít, amikor ahelyett, hogy az értéktöbbletet elfogyasztaná, ezt megvonja magától, önmegtartóztatást üz és felhalmozza. Hogy ennek az új szentnek a munkások részéről tisztelet és hála jár ki, az magától értetődik, szintúgy, hogy ez az új szent a legnagyobb önmegtartóztatás mellett sem élhet meg a hálából és tiszteletből.

És így a jóllakott és fizetőképes erkölcs megjutalmazására kimondták a közgazdák, hogy az új szentnek, a meg nem fizetett munka felhalmozásáért erkölcsi jogosultsága van jutalomra: dicsfényvel övezték ezen annyira közönségesen hangzó szót „profit” és létre jött a *nélkülözés dija*.

III. A munkás önmegtartóztatása és egyéb körülmények, amelyek a fölhalmozódásra hatnak.

Minél nagyobb a tőkés „önmegtartóztatása”, annál nagyobb az akkumulálás terjedelme. Szerencséjére azonban még vannak más tényezők is, amelyek az akkumulálásra döntő hatást gyakorolnak. Minden, ami – különben azonos körülmények között – az értéktöbblet mennyiségét növeli, kiterjeszti az akkumulálás terjedelmét. Azokat az okokat, amelyek az értéktöbblet mennyiségét határozzák meg, már ösmerjük. Itt csak egynéhányat említsünk meg, amelyek a most megismert újabb szempontokból nyújtanak újabb jelenséget.

Egyike a legfontosabbnak ezek közül a *munkás* önmegtartóztatása. Világos, hogy minél kisebb a munkás fizetése, annál nagyobb az érték többlet rátája, annál nagyobb – a kapitalista fogyasztásának változatlansága esetén – az érték többlet fölhalmozandó része. Minden, ami a munkaerő értékét csökkenti, vagy ami alkalmas arra, hogy a bért ezen érték alá szállítsa le, elősegíti a tőke felhalmozódását. Innen ered a kapitalistáknak és ügyvivőiknek erkölcsi felháborodása ama munkások „fényűzése” fölött, akik a „nép jólétét” aláássák, mert szivart szívznak és sört isznak. Annak a pezsgőnek a meséje, amelyet 1872-ben Berlinben egy munkás állítólag elfogyasztott, mint megszegényítő megbélyegzése a munkásosztálynak bejárta az egész kapitalista sajtót.

Csodálatraméltó találékonysággal hozott létre a kapitalista világ számtalan intézményt és módszert, amelyek – kezdve a Rumford-féle levesen a népkonyháig és a vegetáriánizmusig – mind a munkás önmegtartóztatását segítik elő. Marx az ilyen intézményeknek néhány jellemző példáját sorolja fel a *Kapitalban*. Mindazokat, akik ezzel a tárggyal közelebbről akarnak foglalkozni, erre utaljuk.

A tőkésnek igen kellemetlen az, hogy minden üzemi-terjesztés aránylag magas állandó tőkének beruházását teszi szükségessé; ez oly kiadás, amely mindig nagyobb lesz, minél inkább tökéletesednek a nagyipar gépezetei. Azonban vigasztalódhatik azzal, hogy mihelyt az üzemhez szükséges állandó tőke megvan, a termelést a változó tőke kiegészítésének segítségével bizonyos határok között ki lehet terjeszteni, anélkül, hogy szükségessé válnék ugyanezen arányban az állandó tőke kiegészítése is. Ha egy tőkés jó üzleteket köt és többet akar

termeltetni, akkor ezt talán megteheti azáltal is, hogy 2-3 órával hosszabb ideig dolgoztat. Nem kell új gépeket vásárolnia, új gyárépületet építtetnie, csak a nyers- és segítőanyagot kell szaporítania.

Azonban vannak iparágak, melyeknek nem kell nyersanyagot vásárolniuk, pl. a bányák; vagy amelyeknek csak csekély nyersanyagot kell előlegezniük, pl. a földművelésben a magot és a trágyát. Ezek oly iparok, amelyek nyersanyagukat a földből veszik. Ezeknél gyakran elégséges a pusztá munkanövelés, hogy a termék tömege növekedjen. A termék ezen megszorítása kizáróan a föld és a munka érdeme, azonban a tőke mindkettőt hatalmába kerítette és lehetővé tette, hogy „föhalmozásának elemeit kiterjeszse azon határon túl, amelyeket látszólag saját nagysága szab meg, amelyeket azonban azon már termelt termelőeszközök értéke és tömege von meg, amelyek körében saját létét éli.”

Miként a földet és a munkást, úgy a tudományt is lefoglalta a maga számára a tőke; bár a tudomány fejlődésében, mint ilyenben semmi érdeme sincs, mégis egyedül az ő ölébe hullanak az összes gyümölcsök, melyeket a tudomány fejlődése érlel, mikor a munka termékenységét fokozza. Előmozdítja ezzel a tőke föhalmozódását. A munka termelőerejének növekedésével csökken a munkaerő értéke, emelkedik az értéktöbblet rátája; a munka termékenységének emelkedése azonban azt is lehetővé teszi a tőkés számára, hogy az értékükben csökkenő élelmi- és élvezeti cikkekből a maga személyes használatára többet fogyasztson, mint előbb, anélkül, hogy több értéktöbbletet fordítson erre, vagy pedig hogy ugyanannyit fogyasztson, kevesebb pénzért; kényelmesebben

éljen, vagy takarékoskodás nélkül többet halmozzon fel; néha mindkettőt egyszerre.

Minél nagyobb a befektetett tőke, annál termékenyebb a munka, annál nagyobb nemcsak az értéktöbblet rátája, hanem tömege is, annál többet fogyaszthat és halmozhat fel a kapitalista.

Már az itt adott utalásokból is kitűnik, hogy a tőke nem *fix*, hanem igen *változó nagyság*, amely jelentékeny kiterjedésre és összehúzódásra képes; a társadalmi vagyonnak csak egy *részét* alkotja; más részekről, a kapitalistaosztály és a munkásosztály fogyasztó alapjától elvont összeggel növelhető, azoknak juttatott összeggel csökkenthető. Hatása növekszik a munkaidő növekedésével, a munka termékenységének emelkedésével, a föld fokozott kizsákmányolásával. Itt egészen eltekintünk a forgalmi folyamat körülményeitől, például a tőke átváltozásának gyorsabb vagy lassúbb lefolyásától, eltekin-tünk a hitelrendszer körülményeitől is, amelyek a tőke terjeszkedésére vagy összehúzódására oly nagy befolyást gyakorolnak. Ezekkel itt még nem foglalkozhatunk. Azonban már a termelőfolyamat körülményei is megmutatják a tőke rugalmasságát. Ellenben a közzgazdák a tőkét határozott hatáskörű, határozott nagyságnak tekintik. így az ő szemükben a változó tőke, az úgynevezett *munkaalap* is *fix* nagyság. „Ennyi és ennyi tőke – mondják ők – jut a munkások fizetésére. Minél több a munkás, annál kisebb rész jut mindegyikre, minél kevesebb a munkás, annál nagyobb a részesedésük”. A változó tőkét egyenlővé tették azon élelmiszerekkel is, amelyeket az a munkásnak képvisel és azt mondták: „Valamely országban foglalkoztatott munkások száma és azok bérének nagysága

a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyiségétől függ. Ha alacsony a bér, vagy ha sok munkás nem tud munkához jutni, úgy ez csak annak a következménye, hogy a munkások száma gyorsabban szaporodik, mint az élelmiszereké. A természet és nem a *termelőmód* az, amely a munkásosztály nyomorát előidézi”.

Ezeken a föltevéseken épült fel az úgynevezett *Malthus-féle* elmélet.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A túlnépesedés.

I. A „vasbértörvény.”

A Malthus-féle tanok hívei tudvalevőleg azt hirdetik, hogy a munkások „könnyelmű szokásaik” következtében gyorsabban szaporodnak, mint amennyivel a rendelkezésre álló élelmiszerek mennyisége, vagy hogy szabatosabban szóljunk: a változó tőke megnövekedhet. Ebből származik az, hogy túlnépesedés áll be, hogy több munkás kínálja magát a tőkésnek, mint amennyit azok foglalkoztatni tudnak, hogy a rendelkezésre álló élelmiszerek nem elegendők az összes munkások számára, hogy tehát mindaddig, amíg a munkások szaporodását nem korlátozzák, természetesen szükséges sorsa lesz legalább a munkásosztály egy részének a munkanélküliség, az éhség és az ezekből származó minden nyomorúság és bűn.

Ezt hirdetik Malthus hívei. Vizsgáljuk meg már most Marx nyomán, hogy a tőke növekedése és a munkásosztály szaporodása a valóságban mily kölcsönhatást gyakorolnak egymásra.

„Ezen vizsgálat legfontosabb tényezője” mondja Marx (a Kapital harmadik kiadása 628. oldalán, a negyedik kiadás 576. oldalán; az első és második kiadásban hiányzik ez a fejtegetés) „a tőke *összetétele* és ennek ama változásai, amelyek az akkumuláló folyamat alatt érik.”

„A tőke ezen összetételét kétféleképpen kell felfogni. Az értékre vonatkozóan azon viszony által szabja meg önmagát, amely szerint állandó tőkére, azaz a termelőeszközök értékére és változó tőkére, azaz a munkaerő értékére, a munkabérek teljes összegére oszlik. A termelőfolyamatban szereplő anyagra vonatkozóan minden tőke termelőeszközökre és élő munkaerőre oszlik; ezen összetétel azon viszony által szabja meg önmagát, amely szerint megoszlik alkalmazott termelőeszközökre egyrészt és az azoknak alkalmazásához szükséges munkamennyiségre másrészt. Az előbbit *értékösszetételnek*, az utóbbit *technikai összetételnek* nevezem. A kettő között szoros kölcsönhatás áll fenn. Hogy ezt kifejezésre juttassam, a tőke értékösszetételét, amennyiben az annak technikai összetételének következménye és ennek változásait tükrözi vissza: *a tőke szerves összetételének* nevezem. Ahol röviden a tőke összetételéről van szó, ott mindig szerves összetétele értendő.”

Ez a különféle tőkénél különféle. Az itt következőkben valamely ország társadalmi tőkéjének átlagos összetételét tesszük föl.

Ezen előzetes megjegyzések után fogjunk tehát munkánkhoz.

Mindenekelőtt tekintsük meg e legegyszerűbb esetet: az akkumulálás a tőke összetételének *változása nélkül* meg

végbe, azaz a termelőeszközök egy bizonyos tömegének mindig ugyanazon munkaerőtömegre van szüksége, hogy mozgásba hozassék. A szemléltetés kedvéért, tegyük fel, hogy valamely 100.000 márkára rugó tőke, háromnegyedrészre állandó, egynegyedrészre változó tőke. Ha az értéktöbbletből 20.000 márkát adnak az eredeti tőkéhez, akkor a kiegészítő tőke föltevésünk alapján ugyanazon arányban oszlik meg, mint amaz; a teljes tőke most 90.000 márka állandó és 30.000 márka változó tőkéből fog állani; ez utóbbi ugyanolyan arányban, 20%-kal növekedett, mint az előbbi. Hogy azonban az új kiegészítő tőke értékesíthető legyen, ahhoz új kiegészítő munkaerőkre van szükség. A fölhalmozandó 20.000 márka tőke, a mi példánkban csak akkor lehet tőkévé, ha a rendelkezésre álló bérmunkások száma is megszorodik 20%-kal.

Ha a tőke változatlan összetétele esetén a bérmunkások száma nem szaporodik oly gyorsan, mint maga a tőke, akkor a munkáskereslet gyorsabban fokozódik, mint a munkáskínálat és a bér emelkedik.

Malthus hivei ezen esetre gondolnak, mikor a „szociális kérdés megoldását” a munkások szaporodásának korlátozásától várják, ők azonban elfelejtik mindenekelőtt azt, hogy a tőkeviszony, a tőkés és a munkás közötti viszony, a bérek emelkedésével nem szűnik meg. A tőke fölhalmozása az egyik oldalon a tőkeviszonynak *magasabb fokon* való reprodukálását, a tőkéknek és az értéktöbbletnek, a meg nem fizetett munkának növekedését, a másik oldalon a *proletariátus szaporodását* jelenti.

Még ha a tőke fölhalmozódása emeli is a munka árát, akkor sem történhet ez anélkül, hogy egyidőben a proletariátus

tus ne szaporodjék, nem történhet a tőke hatalmi körének kiterjesztése nélkül.

A bér azonban sohasem emelkedhet olyan magasra, hogy magát az értéktöbbletet veszélyeztesse. A munkaerő utáni keresletet a kapitalista termelőmód alatt a tőkének azon szükséglete idézi föl, amely önértékesítésre, értéktöbblet termelésére irányul. Ezért a tőke sohasem fogja a munkaerőt olyan árért megvásárolni, amely értéktöbblet termelését kizárja.

Ha a tőke fölhalmozódása következtében emelkedik a munkabér, akkor két eshetőség van: vagy nem gátolja a munka árának emelkedése a fölhalmozás haladását – ha az értéktöbblet *rátája* mindjárt csökken is, mégis emelkedhet egyidőben a fölhalmozás következtében az értéktöbblet *tömege*. „Ebben az esetben szemmel látható, hogy a meg nem fizetett munka mennyiségének csökkenése a tőke uralmát semmiképpen sem korlátozza.” Vagy a fölhalmozás lanyhul, „mert a serkentő nyereség sarkalása megszűnik.” Az akkumulálás csökken, ezzel azonban az az ok is veszít hatásából, amely a munkabért emelte. Ennek következtében ez csökken mindaddig, míg a tőke értékesítő törekvésének kielégítő módon eleget tud tenni. „A kapitalista termelőmód mechanizmusa tehát maga távolítja el ama akadályokat, melyeket létrehoz.”

A megfizetett és *meg* nem fizetett munkának sajátosságos kölcsönhatásával találkozunk itt, „Ha a munkásosztály által létrehozott és a kapitalista osztály által fölhalmozott meg nem fizetett munka tömege elég gyorsan növekszik, hogy csak megfizetett munkának rendkívüli hozzátoldásával alakulhat

át tőkévé, akkor emelkedik a bér és minden egyébnek változatlansága esetén, aránylag csökken a meg nem fizetett munka. Mihelyt azonban ez a csökkenés odáig jutott, hogy a tőkét tápláló értéktöbblet nem éri el a normális magasságot, reakció áll be: a járadéknak kisebb része kerül tőkésítésre, a fölhalmozás megbénul és a bér emelkedő irányát ellenhatás éri. A munkaár emelkedése tehát be van ékelve olyan korlátok közé, amelyek nemcsak hogy nem érintik a kapitalista rendszer alapját, hanem még biztosítják magasabb fokon való reprodukálását is.”

A polgári közgazda a tőke felhalmozódásának ingadozásában, amely a bért bizonyos határok közé szorítja, a kínálózó bérmunkások számának ingadozását látja. Ugyanazon csalódásnak áldozata, mint azok az emberek, akik azt hiszik, hogy a nap forog a föld körül és ez szilárdan áll. * Ha a tőke felhalmozódása lassúbbá válik, akkor ez azt a látzatot kelti, mintha a munkásnépesség gyorsabban szaporodnék mint máskor; ha amaz gyorsabbá válik, akkor olyan látzatot ölt, mintha a munkásnépesség csökkenne, vagy lassabban szaporodnék, mint máskor. És, mint a legtöbb olvasó

* Marx azt mondja: „így fejeződik ki az ipari ciklus változó fázisában az áruk árának általános csökkenése, mint a relatív pénzürték emelkedése és a virágzás fázisában az áruk árának általános emelkedése, mint a relatív pénzürték csökkenése. Az úgynevezett currency-iskola azt következteti ebből, hogy magas árak idején kevés, alacsony árak idején sok pénz van forgalomban. Tudatlanságban és a tények ezen teljes félreismerésében méltó párjuk ama közgazdák, akik a fölhalmozódás ezen jelenségeit azzal magyarázzák, hogy egyszer kevés, másszor sok a bérmunkás.”

bizonyára tudja, ama jelenséget, hogy a bér föl és alá hullámzik, anélkül, hogy bizonyos határokat túlléphetne, az úgynevezett „vasbértörvény” tényleg azzal indokolja, hogy a bér emelkedésével a munkásnépesség gyorsabban szaporodik és a magasabb bérkínálatot csökkenti, míg a bérek süllyedése a munkásosztály nagyobb nyomorát és halandóságát idézi elő, miáltal a munkaerőkínálat csökken és így a bér ismét emelkedik.

E magyarázatot már azon egyszerű tény is megdönti, hogy – mint mindenki tudja – a bérek nem nemzedékről-nemzedékre változnak, hanem sokkal rövidebb időközökben. Erre még visszatérünk.

II. Az ipari tartaléksereg.

Eddig föltételeztük azt, hogy az akkumulálás anélkül megy végbe, hogy a tőke összetételében változás állana be. Az ilyen változások azonban a fölhalmozódás folyamán szükségszerűen bekövetkeznek.

A tőke *technikai* összetételét a *munka termelőerejének* minden változása érinti. A termelőeszközök tömege, melyet valamely munkás különben változatlan körülmények között termékké alakít át, a munka termelőerejével együtt növekszik. Emelkedik a feldolgozott nyersanyagok tömege, szaporodnak a munkaeszközök, melyeket alkalmaz, stb. A munka termékenységevel növekszik tehát a termelőeszközökre fordított munkaerő arányában azok tömege, vagy más szóval: arányban az általa mozgatott termelőeszközök tömegével csökken a szolgáltatott munka mennyisége.

A tőke *technikai összetételének* ezen megváltoztatása visszatükröződik *értékösszetételében*. Itt mint a *változó* tőkének viszonylagos csökkenése és az *állandó* tőkének viszonylagos növekedése mutatkozik. A tőke értékösszetételének változásai azonban nem fődik teljesen technikai összetételének változásait, mert a munka termékenységének növekedésével nemcsak az elhasznált termelőeszközök *terjedelme* növekszik, hanem azok *értéke is csökken*, azonban kisebb mérvben mint *tömegük* szaporodik. így például a múlt század kezdetén a fonókba fektetett tőkeérték körülbelül felerészben volt állandó, felerészben változó tőke. A nyersanyagoknak, munkaeszközöknek stb. tömege, amelyet egy fonómunkás ugyanolyan munkaszolgáltatásnál ma dolgoz fel, sok százszorosan múlja fölül az akkorit; az állandó és változó tőke *értékviszonya* azonban sokkal kevésbé változott; az állandó és változó tőke a fonókban ma. körülbelül úgy viszonylik egymáshoz, mint hét az egyhez.

A munka termékenységének növekedése azonban a kapitalista termelőmód alatt mindenképpen a változó tőke *viszonylagos* csökkenését jelenti.

Azokban a munka termékenysége és a tőke fölhalmozódása szoros kölcsönhatást gyakorolnak egymásra.

Az árutermelés szükségessé teszi, hogy a termelőeszközök egyesek magántulajdonát képezzék. Azonban a munka társadalmi termelőerejének fejlődése nagyfokú kooperációt, nagy munkahelyeket, nagy mennyiségű nyersanyagot és munkaeszközt, stb. tesz szükségessé. Ily hatalmas termelőeszközöknek birtoklása egyesek által azonban csak akkor lehetséges az árutermelés uralma alatt, ha elegendő mennyiségű egyéni tőke halmozódott föl. „Az árutermelés mint alap

a magas fokon való termelést csak kapitalista formában hordozhatja.” A tőke felhalmozódásának bizonyos foka előfeltétele tehát a munka termelőereje bizonyos nagyságának. A munka termelőerejét növelő minden módszer azonban a kapitalista termelőmód mellett fokozott értéktöbblettermelés rendszerévé lesz és lehetővé teszi ezzel a fölhalmozódás fokozását. Viszont ez ismét a termelésnek magasabb fokra való emelését idézi elő, ami ismét hatalmasan sarkalja a munka termelőerejének újabb fokozását. A tőke akkumulálása és a munka termelőereje tehát kölcsönösen mindjobban s jobban fejleszti egymást.

Az egyes tőkéknek fölhalmozódás által való növekedésének hatását ellensúlyozza azonban régi tőkéknek ugyanakkor bekövetkező szétválása, pl. örökségek vagy új, önálló tőkék elválása által. Ezt az ellenhatást azonban nemcsak ellensúlyozza, de túl is haladja *a már megalakult tőkéli egyesülése, központosulása* (centralizációja), ami főleg a kis tőkének a nagyok által való fölemésztésének következménye. Ez a központosulás épp úgy előidézi a termékenység fokozását, a tőke technikai összetételének megváltozását, mint a fölhalmozódás. Másrészt a fölhalmozódás elősegíti a központosulást és viszont. Minél nagyobb tőkét halmoztam föl, annál könnyebben fogom a verseny küzdelmeiben legyőzni és fölemésztetni a kicsinyeket. Minél több kis tőkét szítt föl az én tőkém, annál nagyobb az általa mozgatott munka termékenysége, annál nagyobb az akkumulálás.

Az óriási tőkéknek összegyülemlése kevesek kezében azonban nemcsak a kapitalista termelőmód szerint üzött iparágakban növeli a termékenységet. A nagy iparágakból

kiüzött kis tőkék egész sora veti magát olyan iparágakra, amelyekben a kapitalista, üzem még nem vetette meg lábát, amelyekben a kis tőke is versenyképes még s így készíti elő a talajt ezen iparágaknak bevonására a kapitalista uralom körébe.

Így látjuk, hogy a kapitalista termelőmód folytonos technikai forradalom hatása alatt áll, amelynek következménye az állandó tőke fokozatos növekedése és a változó tőkének viszonylagos csökkenése.

És a változó tőke viszonylagos csökkenése aránytalanul gyorsabban halad, mint az akkumulálás. A fölhalmozódás folyamán alakult új toké, nagyságához viszonyítva mind kevesebb kiegészítő munkást alkalmaz. Azonban a fölhalmozódással egyidejűleg végbe megy a régi tőke forradalmosítása is. Ha valamely gép elhasználódott, akkor – ha közben technikai haladás történt – nem helyettesítik hasonlóval, hanem jobbal, amelynek alkalmazásával a munkás több terméket állít elő, mint előzőleg. A régi tőkét újjáalakítják folyton termékenyebb formában; ennek azonban az a következménye, hogy mindig több munkást bocsájtanak el azok közül, akiket foglalkoztattak.

A központosulás a régi tőke ezen újjáalakításának egyik leghatalmasabb emeltyűje.

Minél gyorsabb a központosulás és a régi tőke technikai újjáalakulása, annál gyorsabb kell hogy legyen – ha az alkalmazott munkások száma nem csökken – az új tőkék fölhalmozódása. De minél gyorsabb a fölhalmozódás, annál jobban előmozdítja a központosulást és a technikai forradalmat.

Malthus hívei azt állítják, hogy a „túlnépesedés” abból származik, hogy az élelmiszerek (vagy szabatosabban szólva: a változó tőke) *számtani arányban*, abban az arányban mint 1:2:3:4:5 stb. növekszenek, míg a népesség *mértani tírányban* igyekszik szaporodni, azaz mint 1: 2: 4: 8: 16 stb. Ezért tehát a népesség szaporodása mindig túlhaladja az élelmiszerek szaporodását: ennek természetes következménye a nyomor és bűn.

A valóságban azonban a változó tőke *csökkenése* az, ami egyidőben a teljes tőke *növekedésével* fokozatosan halad. Ha a változó tőke eredetileg fele az egész tőkének, akkor fokozatosan annak $\frac{1}{3}$ -ává, $\frac{1}{4}$ -évé, $\frac{1}{5}$ -évé, $\frac{1}{6}$ -ává stb. lesz.

„A változó tőkének a teljes tőke növekedése által gyorsított, még pedig saját növekedésénél is nagyobb mérvben gyorsított ezen aránylagos csökkenése éppen ellenkezőleg a munkásnépességnek a változó tőkénél vagy az őt foglalkoztató eszközöknél gyorsabb abszolút szaporodásának látszik. Pedig a kapitalista fölhalmozódás inkább, még pedig erejéhez, és terjedelméhez mért arányban, folytonosan relativ, azaz a *főké értékesítő szükségletei számára fölös*, ezért tehát fölösleges vagy kiegészítő-nmmkásnépességet termel.”

Az összes társadalmi tőke összetételében beálló változás nem történik egyenletesen annak minden részében. Emitt a fölhalmozódás következtében növekszik a tőke, anélkül, hogy az adott technikai alapot egyelőre megváltoztatná, miért is növekedésének arányában alkalmaz kiegészítő munkaerőket. Amott, abszolút nagyságának megnövekedése nélkül megváltozik a tőke összetétele, pusztán azáltal, hogy a régi tőke termékenyebb formában újjáalakult. Ennek következtében itt

úgy relative, mint abszolúte csökken a foglalkoztatott munkások száma. Eme két szélsőség között számtalan kombináció áll be, amelyeket a fölhalmozódásnak, a központosulásnak és a tőkének legtermékenyebb formára való átalakulásának egymásrahatása szab meg, amely tényezők mindegyikének vagy a munkások közvetlen elbocsájtása a következményük, vagy „a kiegészítő-munkásnépesség fölszívásának kevésbbő szembeötlő, azonban nem kevésbbé hatásos megnehezítése a megszokott levezető csatornákon át”. A munkásnépesség így állandóan hullámzik, hol fölszívják, hol eltaszítják és ez a hullámozás annál erőteljesebb, minél gyorsabb a tőke összetételének változása, minél nagyobb a munka termékenysége, minél nagyobb arányú a tőke akkumulálása.

Marx az angol népesség számadataiból több bizonyítékot sorol fel a foglalkoztatott munkások számának viszonylagos és gyakran abszolút csökkenéséről számos iparágban. Újabb népszámlálások adataiból a foglalkoztatott munkások számának, a termelés kiterjesztésével egyidőben való abszolút csökkenésének következő két példáját adjuk.

Az egyik példa az *angol gyapotipart* mutatja, az 1861-től 71-ig terjedő évtizedben. Ezen időben volt:

	1861-ben	1871-ben
Gyár	2887	2483
Orsó	30.387,467	34.695,221
Gözzszövőszék	399,992	440,676
Munkás	456,646	450,087

Látjuk, hogy a foglalkoztatott munkások számának csökkenésével egyidőben csökkent a gyárak száma is és szaporodott az orsók és gépek száma; mindezek a tőke központosulásának és fölhalmozódásának jelenségei.

Hasonló képet nyújt a német textilipar egynémely ága: a munkások számának nagy leapadását, ami azonban csak a kisüzemre vonatkozik. A nagyüzemek és munkásaik szaporodnak – tehát nagy a központosulás és fölhalmozódás, munkásoknak ugyanakkor való elbocsajtása mellett. így pl. a német birodalom *selyemszövőiparában* találunk:

Évben	Kisüzem (5 munkásig)		Középüzem (6—50 munkásig)		Nagyüzem (50 munkásnál több)	
	üzemet	munkást	üzemet	munkást	üzemet	munkást
1882	39.500	57.782	412	4902	69	13.580
1895	16.527	20.484	192	3469	140	32.129
szapo- rodás(+) v. csök- kenés(-)	-23.033	-37.298	- 220	-1433	+71	+ 18.549

Ugyanígy a vászonszövőiparban:

1882	71.915	91.039	404	5226	73	7.543
1895	34.082	43.228	291	4598	120	19.966
szapo- rodás(+) v. csök- kenés(-)	37.833	-47.811	- 113	- 628	+ 47	+ 12.423

A selyemszövőök és vászonszövőök munkásainak száma a 13 esztendő alatt 56.198-al *apadt*, de ezt a csökkenést csak a kisipar visszafejlődése idézte elő; ennek üzemei mindkét termelőágban 60.866-al, tehát *felénél* többel csökkentek, míg munkásaik száma ugyanakkor 85.109-el *apadt*. Ellenben a

nagyüzemek 142-ről 260-ra szaporodtak, számuk szinte *megkétszereződött* és munkásaik száma 21.123-ról 52.093-ra emelkedett, tehát *kétszeresénél többre*.

Eddig föltételeztük azt, hogy a változó tőke növekedésének és csökkenésének pontosan megfelel az alkalmazott munkások számának növekedése vagy csökkenése. Ez azonban nem mindig van így. Ha a tőkés változatlan munkaár mellett a *munkaidőt meghosszabbítja*, akkor több munkabért fog elkölteni, a változó tőke növekedni fog, anélkül, hogy több munkást kellene foglalkoztatnia – sőt ugyanezen időben ezek száma csökkenhet is.

Tegyük fel, hogy valamely vállalkozó 1000 munkást foglalkoztat, a munkanap hossza 10 óra, a napibér 2 márka. Kiegészítő tőkét akar üzemébe befektetni. Ezt megteheti olyanformán, hogy az üzem telepét kiterjeszti, új gépeket vásárol és több munkást alkalmaz. Azonban a kiegészítő tőkét, amennyiben nem kell nyersanyagot vásárolnia rajta, alkalmazhatja olyanformán is, hogy a már foglalkoztatott munkásokat hosszabb ideig dolgoztatja. Tegyük fel, hogy a napi munkaidőt meghosszabbítja 5 órával; a munka ára változatlan marad; a napibér ekkor 3 márkára fog rúgni, a változó tőke – különben változatlan körülmények esetén - 50%-kal emelkedik, anélkül, hogy a munkások száma megnövekedett volna. Azonban minden tőkésnek az az érdeke, hogy a munka szaporítását inkább a munkaidő meghosszabbítása, a munka intenzitásának növelése által érje el, mint a munkások számának szaporításával, miután az előbbi esetben sokkal lassabban növekszik a befektetendő állandó tőke, mint az utóbbiban. És ez az érdek annál nagyobb, minél ma-

gasabbfokú a termelés. Ereje növekszik tehát a tőke fölhalmozódásával.

Ha például a munkás munkaeszköze egy kapa, amelynek ára 2 márka, akkor a vállalkozó aligha fog soká ellenkezni, hogy a munka szaporítását a munkások számának megfelelő szaporításával érje el. Másként van ez, ha a munkás olyan géppel dolgozik, amely 100.000 márkába kerül.

A tőke fölhalmozódásával azonban nemcsak erősödik a tőkésék azon törekvése, amely oda irányul, hogy a munka szaporodását a munkások számának szaporítása nélkül érje el, hanem csökken vele a munkásosztály ereje is ellenszegülni ezen törekvésnek. A tőke felhalmozódása következtében létrejött fölös munkástömeg gyöngíti versenyével a foglalkoztatott munkások ellentállóképességét. Ezek ilyenformán kényszerülnek beleegyezni a túlmunkába; a túlmunka pedig ismét növeli a fölös munkások tömegét. Az egyik rész munkanélkülisége a másik rész túlmunkáját idézi elő és megfordítva.

Látjuk, hogy a tőke fölhalmozódásának az azt kísérő jelenségekkel és következményekkel (mint a tőkék központosulása, a régi tőke technikai újjáalakulása, a túlmunka stb.), az az irányzata, hogy a *foglalkoztatott* munkások számát a befektetett teljes tőkéhez viszonyítva, néha, azonban abszolúte is, *csökkentse*.

Ugyanekkor azonban a *magukat kínáló*, a tőkének rendelkezésére álló munkások számát oly mérvben növeli, amely messze túlhaladja a népesség általános szaporodását.

Láttuk a második részben, hogy a manufaktúra és még nagyobb mértékben a nagyipar fejlődésük folyamán tanulatlan munkások alkalmazását teszik lehetővé tanult mun-

kasok helyén; a munkás tanulóideje minimálisra csökken, a munkást hamarabb alkalmazhatja a tőke, reprodukálásának ideje rövidebbé lesz. Ugyanekkor számos munkaágban a felnőtt férfimunkásokat nőkkel és gyermekekkel helyettesítik. Ezzel nemcsak a munkássereget szaporítják rendkívüli módon; a fiatal leányoknak és ifjaknak gazdasági önállósága, együttműködésük és annak lehetősége, hogy a gyermekeket ifjú korukban már pénzkeresésre fogják, elősegítik a korai házasságokat és ilyenformán szintén rövidebbé teszi a munkásosztály reprodukáló idejét.

A munkássereg megnövekedésének további hatalmas indító oka érvényesül, mihelyt a kapitalista termelőmód hatalmába keríti a *mezőgazdaságot*. Itt a termékenység növekedése már kezdettől fogva is a foglalkoztatott munkások számának nemcsak viszonylagos, hanem abszolút csökkenését is maga után vonja. A mezőgazdaságban foglalkoztattak száma Nagy-Britanniában 1861-ben 2,210.449 volt, 1871-ben 1,514.601, a csökkenés tehát közel 700.000. Az így „fölslegesekké” lettek ipari kerületekbe vonulnak, ha ugyan nem vándorolnak ki egészen és szaporítják ott a tőkének kínálkozó munkássereget.

Ne felejtsük el végül a vasutak és hajók hatását, amelyek lehetővé teszik, hogy a tőke iparilag elmaradt vidékekről hozasson magának új munkástömegeket, íreket, lengyeleket, tótokat, olaszokat, kínaiakat, stb.

Így a munkásnépesség rendkívül gyorsan szaporodik, sokkal gyorsabban, mint a tőke munkaerőszükséglete. Ennek következménye a relatív *túlnépesedés*, amely mint láttuk, a tőke akkumulálásának eredménye, fölidézve nem a munka

terméketlenségének növekedése által, mint azt a közgazdák állítják, hanem *termékenységének* emelkedése által.

Az úgynevezett túlnépesedés főnnállása, az *ipari tartaléksereg* léte azonban nem gátolja a tőke fejlődését, hanem ellenkezőleg egy bizonyos ponttól kezdve annak egyik előfeltételét alkotja.

Tudjuk, hogy a tőke változó nagyság. Minél fejlettebbé lesz a kapitalista termelőmód, annál hevesebbek és nagyobb kiterjedésűek lesznek időszaki terjeszkedései és összezsugorodásai. Már a második részben is rámutattunk arra, hogy a nagyipar sajátos keringő mozgást végez, amely 1873-ig körülbelül 10 éves időközökben ismétlődött; ez az üzletmenet közepes élénkségével kezdődik, amely hirtelen okozódik, gazdasági föllendülés következik be, a termelés hirtelen óriási mértékben megnövekszik, termelőház fogja el a gazdasági életet, – azután következik a válság, az üzleti élet elposványosodik, míg a piacok megfelelően kitágulnak és a termékfölsőleget fölszívják, mire javulás következik és nagyobb arányban előlről kezdődik a régi játék.

Ez volt a helyzet, mikor Marx megírta a Kapitált, amely 1867-ben jelent meg először. Ez volt a helyzet, mikor a Kapital második kiadásához megírta az utószót (1873 január 24-én), amelyben kijelentette, hogy az általános válság útban van.*

* Dr. Stegemann, akit már a második részben jellemeztünk, szörnyűködéssel mondja erről a kijelentésről: „*Marx nem riad vissza (!) az általános válságot közeli eshetőségnek kijelenteni.*” (Preussische Jahrbücher LVII, 227. old.) Marx a kérdéses helyen „a modern ipar *időszaki ciklusának* váltakozásairól és ennek *csúcspontjáról* – az általános válságról” beszél. Világosabban

Mindannyian tudjuk, hogy mily gyorsan és mennyire pontosan lett valóság ebből a jóslásból.

Azonban az 1873-ban megkezdődött válsággal új fázisa kezdődött a kapitalista termelőmódnak. Ha eddig a nagyipar termékenysége olyannyira fejlődött, hogy időközönként gyorsabban nőtt, mint a világpiac terjeszkedése, úgy most a technika haladásának óriási fejlődésével és a kapitalista termelés hatalmi körének rendkívüli kiterjeszkedésével – Oroszországig, Amerikáig, Kelet-Indiáig, Ausztráliáig – úgy látszik elkövetkezett az az idő, amikor a világpiac már csak kivételesen és átmenetileg képes magába fogadni a világ iparának termékeit. A tíz esztendei körforgás helyett, amelyben közepes élénkség, lázas termelő-szemfényvesztés, válság, elposványosodás és újraéledés egymást követik, *1873 óta krónikus az üzleti pangás, állandó az elposványosodás* gazdasági téren, amelyet csak 1889-ben szakított félbe az üzleti élet javulása, a spekulációs szellem rövid föllángolása, amely azonban csakhamar elhamvadt és helyet adott a gazdasági élet még nagyobb fokú züllésének. Úgy látszott, mintha jelentékenyebb „gazdasági föllendülés” már egyáltalán nem következne be.

Ez a föltevés azonban téves volt. 1895-től 1900-ig ismét gazdasági föllendülés korszaka következett; oly erőteljes föllendülésé, hogy sok optimistát arra az ellenkező

már nem iehet szólani. Ez azonban nem akadályozta meg a tudós doktor urat abban, hogy az itt szóban forgó válságnak – a *forradalmat* tartsa. Hasonló „tévedések”, hogy parlamentárisán fejezzük ki magunkat, gyakran esnek meg, persze mindig a legborzalmasabb fölfogás javára, sok tudóssal, akik Marxot olvasva – vagy nem is olvasva – idézték.

feltevésre csábított, mintha a krízisek ideje egyáltalán elmúlt volna, vagy mintha ezek visszafejlődnének.

Ez a feltevés azonban tarthatatlan volt, mert a kapitalista termelőmód mellett minden gazdasági föllendülésnek szükségszerűen krízissel kell végződnie, amely azután pontosan be is következett.

E helyen azonban csak a tőke időközönkénti kiterjedése és összezsugorodása érdekel és ez a krónikus üzleti pangás korában épp úgy bekövetkezett, mint a válság és gazdasági föllendülés tíz éves időszakában.

Minden ilyen időközi tőkekiterjedés nagyobb munkaerőszükségletet idéz föl. Miként elégítik ezt ki? A munkabér emelkedik és ez a közgazdák elmélete szerint maga után vonja a lakosság szaporodását – 20 év múlva eléggé nagyszámú lesz a munkásnépesség, hogy a tőke kihasználhassa a konjunktúrát. Ez azonban mindenkor csak 2-3 esztendeig tart – most talán csak 2-3 hónapig! A tőke szerencséjére azonban a valóságban nem úgy van, mint a „vasbértörvény” elméletében. Láttuk, hogy a kapitalista termelőmód mesterségesen fölös munkásnépességet hoz létre. Ez az a *tartaléksereg*, melyből a tőke minden pillanatban annyi munkást vonhat be kiegészítésül, amennyire szüksége van; ezen sereg nélkül lehetetlen volna a kapitalista nagyiparnak sajátos, ugrásszerű fejlődése. Hol volna a német ipar, ha a hetvenes évek elején nem talált volna annyi „szabad” munkáskézre, amely rendelkezésére álljon, egész munkáshadseregre, amelyet a vasútépítéshez, új szénbányákba, vasművekbe stb. küldhetett volna? Ez a tartaléksereg azonban nemcsak lehetővé teszi a tőke hirtelen

kiterjedését, hanem leszorítja a béreket is és miután a legvirágzóbb üzleti élet idején is aligha veszik teljesen igénybe, még a termelés leglármásabb idején is az a hatása, hogy a munkabér még ekkor sem léphet túl egy bizonyos határt.

Ami a népesség föl- és aláhullámzásának látszik, az a valóságban csak tükörképe a tőke időközi kiterjedésének, vagy összehúzóadásának. Ha Malthus hívei azt kívánják a munkásoktól, hogy szaporodásukat alkalmazzák a rendelkezésükre álló munka mennyiségéhez, akkor ez annyit jelent, hogy számukat alkalmazzák a tőke mindenkori szükségleteihez.

A Malthus-féle elmélet nem máson alapul, mint a tőke annyira változó termelőszükségletének összetévesztésén a meglévő termelőeszközök termelőerejével; ha ez az összetévesztés mindenkor képtelenség volt, úgy a legnyilvánvalóbban azzá lett az állandó válság bekövetkezte óta: túlnépesedés élelmiszerek fölöslege következtében, túlnépesedés az amerikai, indiai, ausztráliai hús- és kenyérkonkurrencia következtében!

Bármily képtelenül hangozzék is, Malthus-híveinek követelései mégis csak megfelelő kifejezései annak a helyzetnek amelyet ma a munkás a tőkével szemben elfoglal: csak tartozéka a tőkének; a termelőfolyamat alatt a termelőeszköz foglalkoztatja őt, nem ő a termelőeszközt, a munkán kívül is a tőkéhez tartozik, mint láttuk; ha fogyaszt, ha fönrtartja magát és fáját, akkor oly módon kell ezt tennie, amely legjobban felel meg a tőke érdekeinek. Saját terméke igázza le a munkást; nemcsak munkaerejét fogja szolgálatába, hanem emberi lényének minden megnyilatkozását.

HATODIK FEJEZET.

A kapitalista termelőmód hajnalhasadása.

Az előző fejezetekben láttuk, hogy a tőke miként hozza létre újra és újra a maga létföltételeit. Azonban világos, hogy a tőke a maga klasszikus formájában nem jöhetett létre, amíg ezen létföltételei nem voltak bizonyos fokig kifejlődve. Hogy mely viszonyok hozták létre ezeket, oly kérdés, amelyre eddig nem válaszoltunk. Mikor a pénznek tőkévé való átalakulását vizsgáltuk, abból a föltevésből indultunk ki, hogy az egyik oldalon nagyobb mennyiségű pénz volt magánszemélyek tulajdonában, míg a másik oldalon a munkaerő áruként kínálkozott a piacon. Hogy mint lett a munkaerőből áru és mi egyesítette ezeket a pénzösszegeket, azt nem vizsgáltuk meg. Erről kell még a leglényegesebbet elmondanunk.

A tőke fölhalmozódása a tőke létföltételeinek megújítását jelenti. A tőke létföltételeinek eredeti létrejöttét, amely a tőke fejlődését megelőzte, Marx az *eredeti akkumulációnak* nevezi.

Arra a kérdésre, hogy mi volt a tőke eredete, közgazdáink olyan válaszszal, amelyet mindig készen tartanak, amikor a valóságos viszonyokat nem ösmerik vagy nem akarják ösmerni; *robinsoni mesével* felelnek. Ennek az a kettős előnye van, hogy kitalálásához nincs szükség előismeretekre s ezenfelül mindenkor úgy lehet formálni, hogy mindig azt bizonyítja, amit vele bizonyítani akarnak.

Ama robinzonádák, amelyekkel a tőke keletkezését akarják magyarázni és a közkeletű jogfelfogással összeegyeztetni, a legsivárabb ilyenmű mesék közé tartoznak. A gyermekkönyvek meséitől csak abban különböznek, hogy unalmasabbak.*

Mindegyik a régi mesét találja föl a derék, szorgalmas, igénytelen munkásról, akiből kapitalista lett és a haszontalan korhelyről, aki mindenét elpocsékolta és akinek ezért gyermekével és ennek gyermekével mindörökre ama

* Hallgassuk mes például *Rosher*-t: „Képzéljünk el egy halásznépet, amelynél sem magánföldbirtok, sem tőke nincs, amely mezítelenül, barlangokban tanyázik s az apály után a parti pocsolyákban maradt tengeri halakkal, amelyeket ott fognak meg pusztá kézzel, táplálkozik. Minden munkás legyen itt egyforma és mindegyik fogjon és fogyaszson naponként 3 halat. Már most egy okos ember 100 napon keresztül leszállítja fogyasztását 2 halra és az ilyenformán gyűjtött 100 halból álló készletét arra használja, hogy 50 napig teljes munkaerejét egy csónak és egy háló készítésére fordítja. Ezen tőke segítségével ezentúl 30 halat fog naponként.” (Grundzüge der Nationalökonomie. Stuttgart 1874. I. 423. old.)

(A szerző egy lefordíthatatlan német szójáték fölhasználásával hozzáfűzi éhez: Auf solche faule Fische laufen alle diese Märchen vom Ursprung des Kapitals hinaus.)

derék ember és ennek utódai számára kell verejtékező arccal dolgoznia.

Más szint ölt az eredeti akkumulálás, ha Európa történetét a 14. század óta átvizsgáljuk. Két oldala van, amely közül csak az egyik lett a liberális történetírás útján ösmertté a nép körében.

Az ipari tőke nem tudott megalakulni szabad munkások nélkül, oly munkások nélkül, akik a jobbgáyságnak vagy a céhbeli kényszernek semmiféle formája alá nem tartoztak. Szüksége volt a termelés szabadságára, szemben a hűbéri bilincsekkel, föl kellett szabadítani magát a földesúr gyámkodása alól. Ebből a szempontból nézve a feltörő kapitalizmus harca a kényszer és előjog ellen: szabadságért és egyenlőségért folyó küzdelemnek látszik.

Ez az oldal az, amelyet a polgárság irodalmi ügyvivői újra és újra a nép elé visznek. Nem szándékunk ezen küzdelem jelentőségét, különösen most, hogy maga a polgárság mindinkább megtagadja saját múltját, kisebbiteni. Azonban nem szabad a történelem e fényes és ragyogó oldalának kedvéért elfelejteni annak *árnyékoldalát*: a proletariátusnak és magának a tőkének létrehozását. Ezt az oldalt még nem derítették teljesen föl. Marx azonban a *Kapitalban egy országra* vonatkozóan alaposan megette: *Angolország*ra, a kapitalista termelőmód anyaországára, az egyetlen országra vonatkozóan, amelyben az eredeti akkumulálás a maga klasszikus formájában lépett föl. Egnéhány megjegyzést ezen viszonyokra találunk az *Elend der Philosophie*-ban is, a 2. fejezet 2. §-ában, a 121. oldalon.

Németország hasonló fejlődését, sajnos, csak kevésbé

kielégítően lehet igazolni, mert a Keletre vezető kereskedelmi utaknak a földközi tengerből az atlanti óceánra való kiszorításával és a harmincéves háborúval, valamint Németországnak évszázadokig tartó leszorításával a világpiacon, gátoltatott és elkorcsosult.

A legnagyobb akadály, amelyre a kicsírázó kapitalizmus talált, a városok céhszerű szervezkedése mellett, a falusi községek, helylyel-közzel nagyobb szövetkezetek közös földtulajdona volt. Amíg ezek főnnállottak, addig nem voltak nagy proletártömegek sem. A tőke szerencséjére a feudális nemesség gondoskodott jóvoltáról. A keresztes háborúk óta mindjobban kifejlődött a kereskedelem és az árutermelés. Új igények támadtak *áruk* után, amelyeket a városi ipar vagy a városi kereskedő *pénzért* szállított. Azonban a feudális nemesség gazdasága a függő parasztok tárgyi vagy személyi szolgáltatásain alapult. Pénze nem bőven volt. Igyekezett *elrabolni*, amit *megvásárolni* nem tudott. Azonban az államhatalom mind erősebbé lett. A kisenemesség hűbéres csapatai ellen a gazdag városok és fejedelmek zsoldosai léptek föl: a fosztogatás lehetetlenné vált. A feudális nemesség igyekezett a parasztságból pénzt és vagyont kipréselni; ezzel a kétségbeesésbe kergették a parasztokat – lásd a parasztháborúkat – anélkül, hogy maguk jelentékeny nyereségre tettek volna szert. így végül, hogy ezen élvezetekhez hozzáférhessenek, elhatározták a nemes urak, hogy maguk is *árutermelőkké* lesznek, mint a városiak s pénzre azáltal igyekeznek szert tenni, hogy mezőgazdasági termékeket, mint gyapjút, búzát stb. *eladásra* is termelnek és nemcsak mint eddig, *magánhasználatra*.

Ez föltételezte mezőgazdasági üzemeiknek kiterjesztését, melyeknek vezetése felügyelők, igazgatók vagy bérlők kezébe jutott, ami pedig csak a parasztság rovására volt lehetséges. A jobbágyokká tett parasztok alól könnyen ki lehetett húzni a gyékényt, azaz elűzni őket otthonukból és birtokukat a földesúr területéhez csatolni. A faluk közös földjét, amely fölött a nemes urak gyakorolták a kegyúri jogokat, ez utóbbiak magántulajdonává tették és ezáltal a paraszt gazdaságilag tönkrement.

Különösen keresett mezőgazdasági áru volt a *gyapjú*, amelyre a városi textiliparnak szüksége volt. A gyapjútermelés kiterjesztése azonban maga után vonta a szántóföld átalakítását legelővé a juhok számára és számos paraszt elűzését birtokaikról akár törvényes, akár törvénytelen eszközökkel, gazdasági vagy fizikai kényszereszközökkel.

Ugyanolyan mérvben, mint a városi textilipar, megnövekedett az elűzött és nincsetlenné tett parasztok száma.

Ehhez járult, hogy a nemesség a maga nagyszámú kíséreteit feloszlatta, mivel ezek az új viszonyok között már nem voltak hatalmának megerősítői, hanem csak pénzügyi gyöngeségének előidézői és végül a tőke javára hatott a reformáció is, amely nemcsak a klastromok lakóit űzte a proletariátusba, hanem az egyházi javakat is üzérkedőknek szolgáltatta ki, akik a régi, örökletes otlakókat elűzték.

Ily módon választották el a földműves népességet a földtől, termelőeszközeitől és hozták létre ezzel a mesterséges „túlnépesedést”, a nincsetlen proletárok azon seregét, amely kénytelen napról-napra eladni munkaerejét, melyre a tőkének szüksége van.

A *feudális urak* voltak azok, akik ily módon előkészítették a talajt a tőke számára, akik a városi és mezőgazdasági tőkének a proletárokat szállították és egyúttal szabaddá tették az utat a nagyarányú mezőgazdasági árutermelés, a kapitalista mezőgazdaság előtt. A kapitalista jelleg, melyet a mezőgazdaság a nagybirtokon öltött azóta, a hozzátapadó hűbériség és jobbágyság által akkor nem *veszett el*, csak *eltorzult*.

Annál komikusabb, hogy a nagybirtokosok most ama osztálynak hirdetik magukat, amely *természettől fogva* van hivatva megvédeni a munkást a tőke ellen, helyreállítani a kettő között az összhangot.

A parasztság kisajátítása a 15. és 16-ik században egész Nyugat-Európában a csavargók nagy elszaporodását vonta maga után. Ez fenyegetővé lett az egész társadalomra és hogy védekezzenek ellene, a legkegyetlenebb büntetésekkel sújtották, megkorbácsolták, megbélyegezték, megcsonkították, sőt halálra is ítélték őket.

Mialatt azonban több munkást szabadítottak föl, mint amennyit a tőke föl tudott szívni, ugyanakkor gyakran a használható munkások szaporodása nem elégitette ki a tőke szükségletét. Amíg a kapitalista termelőmód még a *manufaktúra* korát élte, függő helyzetben volt a munkásoktól, akik részmunkáiban bizonyos ügyességre tettek szert. Sokszor évekig eltartott, míg az ilyen munkás a kellő ügyességre szert tett. És a tőke változó része még nagyon fölülhaladta az állandó részt. Ezért a tőke minden fölhalmozódásával gyorsan megnőtt a bérmunkások utáni kereslet, míg a használható munkások kínálata csak lassan követte nyomon. De nemcsak

hogy aránylag ritka és kevesebb volt az ügyes munkás, hanem még éltek bennük a kézművesség hagyományai, amelyek szerint a segéd társadalmilag közel állt a mesterhez és remélhette, hogy maga is mesterré lesz. A bérmunkásokban volt öntudat, dacosak és engedetlenek voltak; nem tudtak és nem akartak beletörődni a kapitalista ipar fegyelmébe és örökösi egyhangúságába. „Magasabb hatalomnak” kellett közbelépni, hogy engedelmes munkásokat juttasson a tőkének.

Mint a csavargók ellen a tulajdon védelmére, mint a köztulajdonnak magántulajdonná tételének előmozdítására (amit Marx Angliára nézve részletesen kimutat), úgy lépett közbe most is az *államhatalom*, mikor arról volt szó, hogy a munkások alkalmazkodjanak a kapitalista fegyelemhez. Szigorú rendeletek állapították meg a maximális bért, tették hosszabbá a munkanapot és tiltották el a munkás-egyesületeket.

Hogy mindez mennyire megfelelt az akkor „szabadságért” harcoló polgárságnak, azt ez megmutatta azzal, hogy amikor a francia forradalomban meghódította a politikai hatalmat, elkeseredett harcot indított a közös földtulajdon maradványa ellen, amely még nem tűnt el Franciaországban és szigorúan eltiltotta a munkás-egyesületeket,

A proletariátussal együtt azonban létrejött a tőke számára a belső piac is. Azelőtt minden parasztszalád maga termelte mindazt, amire szüksége volt, az élelmiszereket és háziipari termékeket. Most ez megváltozott. Az élelmiszereket a nagybirtokokon, amelyek a közös birtokokból és az egyes parasztbirtokokból alakultak, most *áruk* gyanánt termelik és az ipari kerületekben kerülnek piacra. A kapitalista ipar ter-

mékei – ezen korban a manufaktúrái – az ipar és nagybirtokok bérmunkásainál és maguknál a parasztnál találnak vevőkre. Ezeknek birtoka gyakran oly kicsinyé lett, hogy nem képes őket föntartani s a földművelés mellékfoglalkozássá lesz számukra, az önhasználat céljaira termelő háziipar megszűnik és helyet ad annak a háziiparnak, amely árukat termel a tőkés, a kereskedő számára; egyike a kapitalista kizsákmányolás legvisszataszítóbb és leghasonhajtóbb formájának.

Láttuk, hogy mint jött létre a proletariátus és a mesterséges túlnépesedés, amelyek a kapitalista termelőmód fejlődését lehetővé tették, amely viszont a proletariátust és a viszonylagos túlnépesedést mind fokozottabb mértékben reprodukálja.

Honnan származtak azonban ama kevés kézben központosuló nagy vagyonok, amelyek a kapitalista termelőmód előfeltételei voltak?

A középkor a tőkének kétféle formáját vette át az ókortól: az uzoratókét és a kereskedői tőkét. A keresztes háborúk óta igen megnövekedett a kelettel való kereskedelmi érintkezés és ezzel a kereskedői tőkének kevés kézben való központosulása is; – itt csak az augsburgi Fuggerekre emlékeztetünk, a 15. és 16. század eme német Rothschildjaira.

Azonban nem az uzora és kereskedelem voltak egyedüli forrásai ama pénzüsszegeknek, amelyek a 15. század óta mind fokozottabb mértékben alakultak át ipari tőkévé. Marx a többi forrásokra is rámutatott a Kapitalban. Mi a részletek dolgában ezen fejtegetésekre utalunk, amelyek méltó befejezései az „eredeti akkumulálás” földelítésére folytatott nagyszerű tör-

ténelmi kutatásoknak. Itt csak az akkumulálás különféle módjainak rövid összefoglalását adjuk Marx szabatos leírásában:

„Az arany- és ezüstmezők fölfedezése *Amerikában*, a benszülött lakosságnak kipusztítása, rabszolgává tévése és a bányák mélyébe való eltemetése; *Keletindianak* kezdődő meghódítása és kifosztása; *Afrika* átalakítása nagy vadászterületté feketebőrűek kereskedelmi vadászatára – ezek jellemzik a kapitalista termelés korának hajnalhasadását. Ezen idilli jelenetek a legfőbb tényezői az eredeti akkumulálásnak. Ezt követi az európai nemzetek *kereskedelmi háborúja*, melynek színtere az egész föld. Kezdődik Németalföld elszakadásával Spanyolországtól, óriási méreteket ölt Anglia antijakobinus háborújában, még közrejátszik az ópiumháborukban China ellen, stb.

Az eredeti fölhalmozódásnak különféle tényezői már most többé-kevésbé időszerinti sorrendben oszlanak meg, különösen Spanyolország, Portugália, Hollandia, Franciaország és Anglia között. Angolországban a 17-ik század végén rendszeresen összefoglalják gyarmat-, államadósság-, modern adó- és protekciós- (védvám) rendszerekbe. Eme rendszerek részben a legbrutálisabb erőszakon alapulnak, mint pl. a gyarmatrendszer. Mindannyi azonban az *államhatalmat, a társadalom, szervezett és központosított hatalmát* használja fel, hogy a feudális termelőmódnak kapitalista termelőmóddá való átalakuló folyamatát üvegházszerűen elősegítse és az átmeneteket rövidebbé tegye. *Az erőszak a bábája minden régi társadalomnak, amely újat hord méhében.* Maga pedig gazdasági potencia (hatalom).”

Az idézett rész utolsóelőtti mondatára igen gyakran hivatkoztak, azonban legtöbbszörre kiszakítva azt az összefüggésből. Aki az előző mondatokkal kapcsolatosan gondolkodik fölötte, az tudja, miként kell értenie. Ama hatalmak közé, amelyek a kapitalista termelőrendet a világra segítették, tartozik az „államhatalom, a társadalom szervezett és központosított hatalma” is, persze nem mint az „önmagában való állam” hatalma, amely az osztályellentétekre a fellegekből néz alá, hanem mint hatalma annak az államnak, amely egy erőteljesen feltörő osztály eszköze.

A lakosság, főleg pedig a parasztság, fokozódó proletarizálódása és a belpiac létrejövetele egyrészt, nagy vagyonúknak fölhalmozódása és központosulása másrészt, ezzel kapcsolatban a kereskedelmi háborúk és gyarmatpolitika következtében létrejött külpiacok voltak azok a tényezők, amelyek a 15. században Nyugateurópában találkoztak és az egész termelést mindinkább árutermeléssé, az egyszerű árutermelést kapitalista, termeléssé tették. A kézművesek és parasztok szerteforgácsolt kisüzemeit mindinkább elpusztították és kiszorították, hogy helyet adjanak a kapitalista nagyüzemeknek.

HETEDIK FEJEZET.

A kapitalista termelőmód alkonya.

Végére értünk a kapitalista termelőmód ismertetésének, amelyet Marx Károly nyomán kíséreltünk meg.

Láttuk, hogy az *őseredeti termelőmód* társadalmi, tervszerűen szervezett munkán nyugszik és előfeltétele az, hogy a termelőeszközök és termékek *társadalmi tulajdon* legyenek. A termékeket ugyan szétosztják és ezáltal egyéni tulajdonná válnak, azonban csak annyiban, amennyiben az egyesek számára *használati tárgyak*. Mint a társadalmi munkának közvetlen gyümölcsei a termékek mindenekelőtt a társadalom tulajdona.

Ezt a termelőmódot kiszorította az egymástól függetlenül dolgozó magánmunkások *egyszerű árutermelése*, amely-nél mindenki a maga termelőeszközével állított elő termékeket, amelyek azután természetesen az ő magántulajdona voltak.

Azonban az egyszerű árutermelésből a *kapitalista árutermelés* fejlődött ki; az egymástól függetlenül termelő egyes munkások helyét elfoglalják a nagy, központosított munka-

telepek, melyeknek mindegyike a másiktól függetlenül termel árukat, amelyeknek mindegyike azonban bensőleg tervszerű, társas-termelés szervezetével bír. Miután ezen nagy kapitalista üzemek árutermelőkként állanak egymással szemben, kölcsönös érintkezésükben az árucseré és ezzel az egyszerű árutertermelés tulajdonjoga, a termelőeszközökön és termékeken való magántulajdon marad érvényben.

Ezzel azonban önmagával is ellentétbe jutott a magántulajdon.

Az egyszerű árutertermelés mellett a magántulajdon a munka gyümölcse, eredménye volt. A munkás tulajdonosa volt a maga termelőeszközeinek és termékeinek. A kapitalista termelés széttepi a tulajdon és munka közötti kapcsolatot. A munkás már nem tulajdonosa termékének. Ellenkezőleg: a termelőeszközök és termékek a nem-munkások tulajdonai. A termelésnek kapitalista alapon társadalmivá való változtatása a nem-munkásokat mindinkább minden vagyon tulajdonosává, a munkásokat mindinkább tulajdon nélküliekké teszi.

Ezzel még nincs kimerítve az uralkodó termelőmód és az uralkodó szerzőmód közötti ellentmondás.

Láttuk, hogy az őseredeti kommunizmus idején mily egyszerű és világos volt a termelés, mint alkalmazkodott a társadalom ennek akaratához és szükségleteihez.

Az árutertermelés rendszerében a társadalmi termelőfeltételek oly hatalommá lesznek, amelyek az egyes termelő erejét túlszárnyalják. Akarat nélküli rabszolgájukká lesz és helyzete azzal is siralmasabb, hogy új parancsolói nem szabják meg teendőit, nem tudatják vele szükségleteit, hanem teljesen ráhagyják, hogy azokat eltalálja. A termelés most oly törvé-

nyeknek van alávetve, amelyek függetlenek a termelőktől és gyakran, akár a természeti törvények, ezek akarata ellen hatnak; oly törvények, amelyek rendkívüli állapotok időközönkénti bekövetkeztével, pl. árhanyatlás, drágulás stb. útján érvényesülnek. Mindamellett ezen abnormitások, amennyiben társadalmi okokból származnak, az egyszerű ártermelésben, megfelelően az egyes munkások szétforgácsolt üzemei alacsony termelőképességének, csekélyek és szűk határok között maradnak.

Ekkor a munka termékenységét óriási módon fokozza a kapitalista termelőmód, amely fölszabadítja és rendkívülien megnöveli mindazon termelőerőket, amelyek a társadalmi, céltudatosan szervezett munkának sajátosságai, melyek a tudomány által leigázott természeti erőket kényszerítik szolgálatukba. Ennek következménye pedig az, hogy az időközönként bekövetkező rendkívüli állapotok, amelyekkel az ártermelés törvényei érvényesülnek és amelyek előbb csak mulandó, könnyen kiheverhető, sőt néha meg is gátolható helyi bajokat okoztak, most időszakai katasztrófákká válnak, melyek évekig eltartanak, egész országokat és kontinenseket sújtanak és rettentő pusztítást visznek végbe; oly időszakai katasztrófákat, amelyeknek kiterjedése és intenzitása együtt nő a kapitalista termelőmóddal és amelyek krónikus sorvadást látszanak előidézni.

És még valami: az őseredeti kommunizmus idején, amikor a társadalmi munka terméke a társadalomé volt és amikor a társadalmi viszonyoknak megfelelően ez osztotta szét a termékeket az egyének között, mindenkinek részesedése együtt növekedett a munka termékenységének növekedésével.

Az árutermelés uralma alatt a használati értékek tömege, amely bizonyos értékmennyiségnek felel meg, együtt nő a munka termékenységgel. Az egyszerű árutermelés alatt munkájának terméke rendszerint a munkásé. Fogyaszthatja egészen vagy részben önmaga; ebben az esetben a rendelkezésre álló használati tárgyak tömege nyilvánvalóan ugyanolyan mértékben növekedik, mint munkájának gyümölcsözősége. Azonban munkájának termékét egészen vagy részben ki is cserélheti – a terméknek csak kis része lesz az egyszerű árutermelés alatt áruvá.

Valamely meghatározott munka termékeért, amelyet kicserél, annál több használati értéket fog cserébe kapni, minél nagyobb általánosságban a munka termékenysége. A munka gyümölcsözőségének növekedése itt is kurtíthatlanul a munkás javára válik.

A kapitalista árutermelés alatt maga a munkaerő is áru, amelynek értéke, mint minden árué, oly mértékben csökken, amily mértékben a munka termékenysége növekedik. Minél nagyobb tehát a munka termékenysége, aránylag annál kevésbbé részesedik javaiból a munkás a munka árában. Minél szélesebb körű azonban a kapitalista termelőmód uralma, a népnek annál nagyobb része bérmunkás, annál inkább vannak elzárva előtte a munka fokozott termékenységének gyümölcsei.

Mindeme ellentétek természetesen önmaguktól összeütközéseket idéznek elő a kapitalistaosztály és a munkásosztály között; összeütközéseket, amelyek ez utóbbit osztályöntudatra ébresztik, politikai tevékenységre szorítják és a kapitalista országokban munkáspártokat teremtenek. A fel-

sorolt körülmények azonban a, legkülönfélébb vizsázásokat és bajokat idézik elő, még pedig nemcsak olyanokat, amelyek csak a munkásosztályt érintik, hanem, olyanokat is, amelyek a mai állapotokat mind szélesebb, a bér munkások osztályán kívül álló körök előtt is elviselhetetlenné teszik.

Így kényszerít minden erő a. kapitalista termelőmódban rejlő ellentmondás megoldása felé; azon ellentmondás megoldása felé, amely a munka társadalmi jellege és a termelőeszközök és termékek szerzésének hagyományos formája között áll fenn.

Csak két út van, amelyen haladva a megoldás lehetségesnek látszik; mindkettőnek az az eredménye, hogy a termelés módja és a szerzés módja összhangzóvá lesz. Az egyik út megszünteti a munka társadalmi jellegét, visszavezet az egyszerű árutereléshez, a. nagyüzemet a kisiparral és a földművelő kisgazdával pótolja, A másik út nem a termelést igyekszik alkalmazni a szerzés módjához, hanem a szerzés módját a termeléshez; ez a termelőeszközökben és termékekben való társadalmi tulajdonhoz vezet.

Sokan azon igyekeznek, hogy a fejlődés menetét az első útra tereljék s ezek arra a téves hitre építenek, hogy a termelőmódot jogi szabályokkal tetszés szerint lehet formálni. Ahol a polgári vulgar-közgazdaság, a tőke eme ügyvivője, nem züllött el teljesen, ott elítéli ezen törekvéseket.

Maga azonban teljesen hasonló kísérlettel próbál szerencsét. Hogy az uralkodó termelőmódot összhangzóvá tegye a szerzés uralkodó formájával, eltekint gazdasági fejtegetéseiben a modern termelőmód sajátos és lényeges tulajdonságaitól és úgy rajzolja le, mintha ez egyszerű áruterelés volna.

Olvassuk csak el a vulgar-közgazdák legelterjedtebb munkáit: ezekben még ma is úgy cserélik az árukat, mint a barbárok-nál, leírásaikban a vadászok és halászok, akik szabadon rendelkeznek erdő, mező, tenger fölött, bérmunkásokként szerepelnek, íjról és nyilról, bárkáról és hálóról mint tókeről esik szó.*

Az ezen fajtájú közgazdák mesterkedéseinek alaposan útját állta Marx a Kapitállal.

Azonban munkájával mást is alkotott, nemcsak a vulgar-közgazdaság sivár és hazug voltának leleplezését.

Szeretik Marxot a tagadás szellemének nevezni, aki csak kritikailag boncolni tudott, de pozitívet alkotni nem.

Azonban már az előttünk fekvő kivonata a tőke termelőfolyamatának Marx alkotta leírásából is bizonyítja, hogy tényleg új gazdasági és történelmi rend-

* Az illúziók, amelyeket ezen érvek fölkelteni igyekeznek, szertefoszlanak azon *gyarmatokban*, amelyeknek szűz talaján bevándorlók telepednek le. Itt látjuk, hogy a munkaszerződés teljesen szabad, a termék, azaz munkájának gyümölcse a munkás tulajdona, röviden olyan állapottal találkozunk itt, amelyeket közgazdáink a kapitalista termelőmód tulajdonságaiként állítanak elénk: azonban sajátos módon, ezen állapotok közegette a tőke megszűnik tőke lenni.

Az olyan gyarmatokban még van elegendő szabad föld, amely mindenki számára hozzáférhető. Rendszerint minden munkás önállóan termelhet, nem kénytelen munkaerjét áruba bocsájtani. Ennek következtében mindenki inkább önmagának dolgozik, sem hogy másnak. Ezzel a pénz, az élelmiszer, a gép és más termelőeszközök megszűnnek tőke lenni. Nem értékesítődnek többé.

Ezért ugyanazon közgazdák, akik a kapitalista országokban oly nagy pátossszal szavalnak a tulajdon szentségéről és a munkaszerződés szabadságáról, azt követelik az ifjú gyarmatok számára

szert alkotott. Elődjeinek bírálata csak ennek megokolására szolgál.

A régít nem, lehet leküzdeni, ha nem tettünk szert fölötté álló, azt túlhaladó állásfoglalásra; nem lehet bírálni, ha nem tettünk szert magasabb ösmeretekre; nem lehet tudományos rendszert romba dönteni, ha nem építettünk föl mögötte mást, nagyobbyszerűt, egyetemesebbet.

Marx volt az első, aki az áru fetisjellegét föltárta, aki a tőkét nem dolognak tekintette, hanem, *tárgyakkal közvetített viszony és történelmi kategória* gyanánt ösmerte föl. Ő volt az első, aki a tőke fejlődésének és mozgásainak törvényeit kikutatta. És ő volt az első, aki a mostani szociális mozgalom céljait az eddigi történelmi fejlődésből természeti szükség-szerűséggel folyó következményekként szűrte le, ahelyett, hogy fejében, mint valamely „örök igazságosság” következményeként tetszése szerint formálta volna meg őket.

– hogy azokban a tőke virágozhassák – hogy a munkásokat tilták el a föld birtokbavételétől, bevándorlásukat mozdítsák elő álmilag, vagy az előbb érkezett munkások költségén, másszóval követelik a munkásoknak erőszakos elválasztását a termelőeszközöktől, élelmiszerektől, követelik fölös munkásnépesség mesterséges megalkotását, amely a valóságban nem szabad, hanem kényszerül munkaerejét eladni. És ahol engedelmes munkásosztályra akadnak – különösen, ha valamely elmaradt fajról van szó - amelylyel szemben ezt meg lehet tenni: ott a leplezetlen kényszer-munkát, a rabszogságot proklamálják.

„Ugyanazon érdek, amely a tőke szikofantját, a politikai közgazdát arra bírja az anyaországban, hogy a kapitalista termelőmódot elméletileg saját ellentétjeként tüntesse föl, ugyanezen érdek itt (a gyarmatokban) arra bírja, *to make a clear breast of it* (hogy mindent nyíltan bevalljon) és a két termelőmód ellentétes voltát nyíltan proklamálja.”

Amaz álláspont magasságából, amelyre Marx minket fölemel, nemcsak azt ösmerjük föl, hogy a vulgar-közgazdák törekvései, a mai állapotokat patriarchálisan egyszerűekké hazudni szintoly hiábavalók, mint az a törekvésük, hogy ezeket ilyenekké fejleszszék vissza.

Felismerjük egyúttal a társadalom továbbfejlődésének egyetlen útját: ez a szerzés módjának alkalmazása a termelés módjához, a termelőeszközöknek lefoglalása társadalmi tulajdonná, a termelés befejezett, minden tekintet nélküli átalakítása egyéni termelésből társadalmi termeléssé, amit a tőke csak félig valósított meg. Ezzel azonban új korszaka kezdődik az emberiségnek.

Az anarchikus árutermelés helyét elfoglalja a társadalmi termelésnek tervszerűen tudatos szervezete; vége van a termék uralmának a termelő fölött. Az ember, aki mindinkább ura lett a természeti erőknek, urává lesz ezzel a társadalmi fejlődésnek is. „Csak ekkor fogják az emberek teljes öntudattal maguk alkotni történelmüket,” mondja Engels, „csak ekkor lesz meg az általuk mozgatott társadalmi erőknek túlnyomóan és mindinkább növekedő mérvben a szándékolt hatásuk. *Ez az emberiség ugrása a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába.*”